

Cilt 2 | Sayı 1 | Haziran 2024

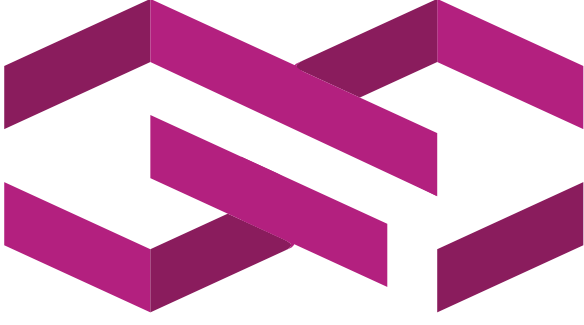
E-ISSN: 2980-2849

E K L E K T İ K

İstanbul
GEDİK
Üniversitesi

EKLEKTİK

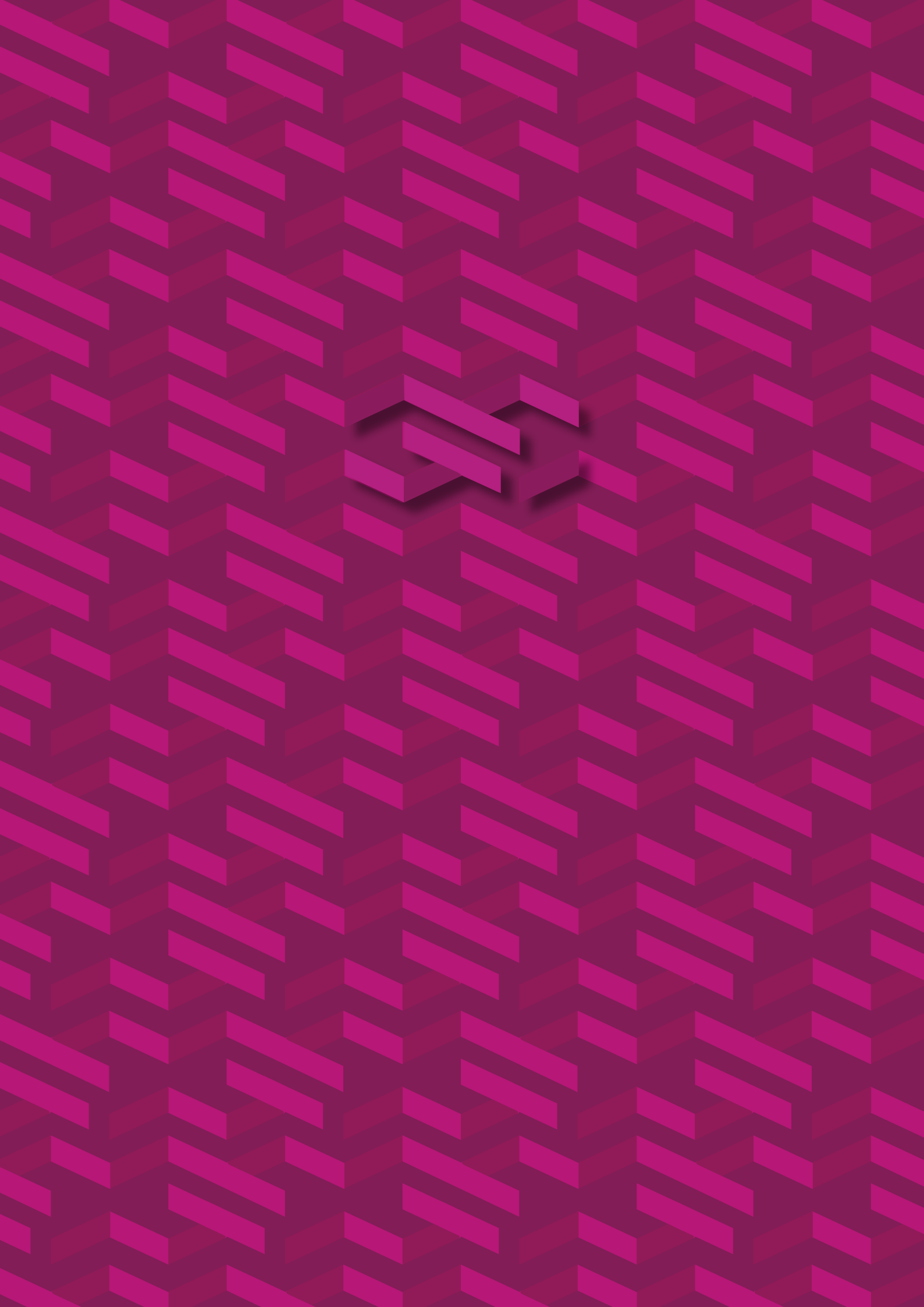
Sosyal Bilimler Dergisi
İSTANBUL GEDİK ÜNİVERSİTESİ

CİLT 2 - SAYI 1 - YIL 2024

İstanbul
GEDİK
Üniversitesi

İstanbul Gedik Üniversitesi
İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi

EKLEKTİK SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Haziran 2024, Cilt 2, Sayı 1

Yılda iki kez yayımlanır.

Çift-kör hakemli akademik dergidir.

Yayın Dili: Türkçe, İngilizce

İmtiyaz Sahibi / Publisher: Prof. Dr. Ahmet Kesik, İstanbul Gedik Üniversitesi Rektörü

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor: Gülperen Kordel

Editör / Editor: Prof. Dr. Şakir Dinçşahin

Editör Yardımcıları / Assistant Editors: Öğr. Gör. Sibel Karabel

Yayın Koordinatörü / Editorial Coordinator: Şafak Çelik

Grafik Tasarım / Graphic Design: Tuğrul Çelik, Öğr. Gör. Sonad Tanyel

Web Sayfası / Website: Onur Yılmaz, Mert Can Karakaya

İLETİŞİM

ADRES: Cumhuriyet Mahallesi İlkbahar Sokak No: 1 Yakacık 34876
Kartal / İstanbul

WEB: eklektik.gedik.edu.tr

E-POSTA: eklektik@gedik.edu.tr

TELEFON: 444 5 438

Alan Editörleri / Field Editors:**Eğitim Bilimleri****Prof. Dr. Gürhan Can**

Hasan Kalyoncu Üniversitesi

Hukuk**Prof. Dr. Korkut Kanadoğlu**

İstanbul Gedik Üniversitesi

İktisat-İşletme**Dr. Öğr. Üyesi Ümit Bozoklu**

İstanbul Gedik Üniversitesi

Medya ve İletişim**Doç. Dr. Deniz Akçay Balcı**

İstanbul Gedik Üniversitesi

Psikoloji**Dr. Öğr. Üyesi Barkan Eskiili**

İstanbul Gedik Üniversitesi

Siyaset Bilimi**Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Özcan**

İstanbul Gedik Üniversitesi

Sosyoloji**Doç. Dr. Ahu Özmen**

İstanbul Kent Üniversitesi

Tarih**Doç. Dr. Yalçın Çakmak**

Munzur Üniversitesi

Uluslararası İlişkiler**Dr. Öğr. Üyesi Selim Sezer**

İstanbul Gedik Üniversitesi

Yayın Kurulu / Editorial Board**Prof. Dr. Gülsevil Alpagut**

İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Tolga Arıca

Boğaziçi Üniversitesi

Prof. Dr. Ödül Celep

Işık Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Erkan

İstanbul Gedik Üniversitesi

Prof. Dr. Alper Güvel

İstanbul Gedik Üniversitesi

Prof. Dr. Ali Tekin

İstanbul Gedik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Filiz Katman

İstanbul Aydın Üniversitesi

Danışma Kurulu / Advisory Board:**Prof. Dr. Kerim Atamer**

İstanbul Gedik Üniversitesi

Prof. Dr. Cengiz Çağla

Yıldız Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Erol Demir

Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Senem Aydın Düzgü

Sabancı Üniversitesi

Prof. Dr. Meral Elçi

Gebze Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Ali Ergur

Galatasaray Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet İçduygu

Koç Üniversitesi

Prof. Dr. M. H. İliş

Mahatma Gandhi University

Prof. Dr. Ahu Tuba Karabulut

İstanbul Ticaret Üniversitesi

Prof. Dr. Alev Katrinli

Dokuz Eylül Üniversitesi

Prof. Dr. Demet Lüküslü

Yeditepe Üniversitesi

Prof. Dr. Cemil Oktay

İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Akif Okur

Yıldız Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Çınar Özen

Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Serdar Pirtini

Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Alkan Soyak

Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Özlem Tür

Ortadoğu Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa Türkes

Ortadoğu Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Beliz Ülgen

İstanbul Ticaret Üniversitesi

Doç. Dr. İlker Aytürk

Bilkent Üniversitesi

Doç. Dr. Ali Coşkun

Boğaziçi Üniversitesi

Doç. Dr. Andrea Ionescu

Evora Üniversitesi

Doç. Dr. Umut Uzer

İstanbul Teknik Üniversitesi

Dr. Nikos Christofis

Shaanxi Normal University

Dr. Stephen R. Goodwin

Oglethorpe University

Dr. Tomasz Stepniewski

The John Paul II Catholic University of Lublin

Dil Editörü (Türkçe) / Turkish Language Editor:**Şafak Çelik**

İstanbul Gedik Üniversitesi

Dil Editörü (İngilizce) / English Language Editor:**Dr. Öğr. Üyesi Orhun Cem Karsavuran**

İstanbul Gedik Üniversitesi

EKLEKTİK CİLT 2 SAYI 1 HAKEMLER

Prof. Dr. Oğuzhan Aydemir, Namık Kemal Üniversitesi

Prof. Dr. Umut Uzer, İstanbul Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Gizem Cesur Soysal, İstanbul Medipol Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet Emin Erendor, Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi

Doç. Dr. Seçkin Barış Gülmez, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Doç. Dr. Harun Korunur, Munzur Üniversitesi

Doç. Dr. Ayşen Müderrisoğlu, Yeditepe Üniversitesi

Doç. Dr. Hanzade Uralman, İstanbul Okan Üniversitesi

Doç. Dr. Durmuş Ümmet, Marmara Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Yasemin Acar Uğurlu, İstanbul Arel Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Nazlı Büşra Akçabozan Kayabol, Bahçeşehir Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Gülhan Gökçe Ceran Yıldırım, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Özlem Çetin Öztürk, İstanbul Gelişim Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Kerim Köksal, İstanbul Topkapı Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Altuğ Şahin, İstanbul Üniversitesi

HAKKIMIZDA

Eklektik dergisi, İstanbul Gedik Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi tarafından 2023 yılında yayımlanmaya başlanan bilimsel, açık erişimli, çift-kör hakemli bir ulusal akademik dergidir.

Sosyal bilimlerin siyaset bilimi, kamu yönetimi, uluslararası ilişkiler, uluslararası ticaret, hukuk, tarih, antropoloji, iktisat, işletme, yönetim/bilişim sistemleri, sosyoloji, psikoloji, pazarlama, medya, eğitim bilimleri disiplinlerinde ve ilgili alt alanlardaki çalışmalara yer vermektedir.

Eklektik dergisi, Committee on Publication Ethics (COPE)'in editör ve yazarlar için belirlediği uluslararası standartları dikkate almaktadır. Belirlenmiş şartlara uymak kaydıyla, bilimsel araştırma makalesi ve teorik makalelerin yanı sıra; araştırma notları, akademik çeviri, inceleme/derleme makaleleri, istatistiksel analizler, olay incelemeleri ve kitap değerlendirmelerini kabul etmektedir.

Yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

Dergi, yılda iki kez (Haziran ve Aralık), çevrim içi yayımlanmaktadır. Belirtilen düzenli sayıların dışında haber verilmek suretiyle "Özel Sayı"lar da düzenlenmektedir.

Eklektik dergisinde yayımlanmak üzere gönderilen çalışmalar, derginin web sayfası üzerinden değerlendirmeye alınır. Gönderim tarihinden itibaren en geç 16 haftada yazara nihai sonuç bildirilir.

AMAÇ VE KAPSAM

Eklektik dergisi sosyal bilimlerin; siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, hukuk, tarih, ekonomi, işletme, psikoloji, antropoloji, sosyoloji, uluslararası ticaret, finans, kamu yönetimi, pazarlama, medya, eğitim bilimleri ve ilgili alt dallarında çalışmalara yer vermektedir.

Bu alanlarda bilimsel birikime katkı sağlamak ve disiplinler arası çalışmayı teşvik etmek amacıyla özgün, analitik, teorik araştırma ve değerlendirmeleri yayımlar.

Editörden

Sevgili Okuyucular,

EKLEKTİK Sosyal Bilimler Dergisi'nin bu sayısında, sizlere sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında yapılmış derinlemesine araştırmalar ve incelemeler sunmaktan büyük mutluluk duyuyoruz. Haziran 2024 tarihli bu ikinci cilt, birinci sayımızda, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden tarihî olayları analizine, psikoloji ve finans alanındaki yenilikçi çalışmalara kadar geniş bir yelpazede makaleler yer almaktadır.

Bu sayımızda, Hatice Defne İnce'nin medyada toplumsal cinsiyet eşitsizliğini ele aldığı çalışması, televizyon dizilerinde kadın ve erkek rollerinin nasıl şekillendiğini irdeleyen önemli bir araştırma sunmaktadır. Beylem Çelik'in BİST'teki sahiplik yapısının sermaye yapısı üzerindeki etkisini incelediği çalışması ise finans dünyasına ışık tutmaktadır.

Nursel Biltekin ve Hakan Duman'ın üniversite öğrencilerinde yaşam doyumunu yordayıcı faktörler olarak gelecek kaygısı ve psikolojik sağlamlık üzerine yaptıkları araştırma, psikoloji alanında önemli bulgular sunmaktadır. Mehmet Murat Akpek'in Enver Paşa ve İttihatçılar üzerine yazdığı inceleme makalesi ise tarih ve siyaset bilimi disiplinlerine katkı sağlayan değerli bir çalışma olarak karşımıza çıkıyor.

Bu sayıda ayrıca, Mustafa Murat Yurtbilir'in 19. yüzyıl Avrupa diplomasisinde oryantal yer arayışlarını ve Sultan Abdülaziz'in 1867 Avrupa gezisini ele aldığı makalesi, uluslararası ilişkiler ve tarih alanlarında önemli bilgiler sunmaktadır. Antonios Vratimos'un Malazgirt Savaşı üzerine yaptığı tarih araştırması ise yerel tarihin derinliklerine ışık tutmaktadır.

Her biri titizlikle seçilmiş ve değerlendirilmiş olan bu makaleler, sosyal bilimler alanında yeni perspektifler sunmayı amaçlamaktadır. Eklektik Dergisi olarak, bilimsel araştırmaların yaygınlaşmasına ve disiplinler arası çalışmalara katkıda bulunmayı hedefliyoruz. Bu doğrultuda, değerli katkılarıyla dergimize zenginlik katan tüm yazarlarımıza ve hakemlerimize teşekkür ederiz.

Keyifli ve verimli okumalar dilerim.

Prof. Dr. Şakir Dinçşahin
Eklektik Dergisi Editörü

İÇİNDEKİLER

ARAŞTIRMA-İNCELEME MAKALESİ • İLETİŞİM Hayat Şarkısı Dizisi Örneğiyle Medyada Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Hatice Defne İNCE	1
ARAŞTIRMA MAKALESİ • MUHASEBE-FİNANS Sahiplik Yapısının Sermaye Yapısı Üzerindeki Etkisi: BİST'te Bir Uygulama Beylem ÇELİK	31
ARAŞTIRMA MAKALESİ • PSİKOLOJİ Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Doyumunun Yordayıcıları Olarak Gelecek Kaygısı ve Psikolojik Sağlık Nursel BİLTEKİN - Hakan DUMAN	51
İNCELEME MAKALESİ • SİYASET BİLİMİ-SİYASİ TARİH Harbin İkinci Safhası - Adı Henüz Konulmamış Bir Bağımsızlık Savaşına Giderken Enver Paşa ve İttihatçılar Mehmet Murat AKPEK	77
İNCELEME MAKALESİ • SİYASET BİLİMİ-SİYASİ TARİH 19. Yüzyıl Avrupa Diplomasisi içinde Oryantal Yer Arayışlar: Sultan Abdülaziz'in 1867 Avrupa Gezisine Bir Bakış Mustafa Murat YURTBİLİR	129
ARAŞTIRMA-İNCELEME MAKALESİ • TARİH Mental Preparations in the Two Camps Before the Battle of Mantzikert Antonios VRATİMOS	161

İLETİŞİM

Hayat Şarkısı Dizisi Örneğiyle Medyada Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği

Gender Inequality in the Media with Example of the Song of Life Series

Hatice Defne İnce

Üsküdar Üniversitesi Yeni Medya ve Gazetecilik Yüksek Lisans Öğrencisi

dfneince@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0534-6620

Gönderim Tarihi: 15.05.2023

Kabul Tarihi: 30.03.2024

Yayımlanma Tarihi: 28.06.2024

Nasıl Atıf Yapılır:

İnce, Hatice Defne. “Hayat Şarkısı Dizisi Örneğiyle Medyada Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği”. *Eklektik Sosyal Bilimler Dergisi* 2, sy. 1 (Haziran 2024): 1-30.

Hayat Şarkısı Dizisi Örneğiyle Medyada Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği¹

Hatice Defne İnce²

Öz

Biyolojik cinsiyet olan kadın ve erkek dışında toplumun biçtiği toplumsal cinsiyet rolleri toplumu şekillendirmektedir. Toplumsal cinsiyet çok katmanlı bir yapıdır. Toplumsal roller ailede başlar, sosyal hayatta devam eder. 20. yy. başlarında başlayan kitle iletişim araçlarındaki gelişme yüzyılın ortasında geniş yayılım alanı bulmuş ve kitleleri etkileme gücüne erişmiştir. Kitle iletişim araçlarıyla üretilen ve yayılan içerikler toplumu şekillendirmede en etkili güçlerden biridir. Medya içerikleri bireyleri etkileme gücüyle toplumsal rollerin oluşmasında belirleyici öneme sahiptir. Toplum üzerindeki etkisinden, 4. güç olan medyada toplumsal cinsiyet rollerinin sunumu nasıldır sorusuna dizi, film, reklam ve programlar üzerinden cevap aranmaktadır. Çalışmada toplumsal cinsiyet rolleri medya içerikleri bazında değerlendirilmiş, literatür taraması aşamasında dergi, gazete, film ve diziler üzerine incelemeler yapılmıştır. Söylem analizi yöntemi kültür ve dil ile ilişkili olduğundan insanı konu alan araştırmalarda kullanılır. Çalışma söylem kavramı üzerinden incelenmiştir. Örneklem olarak seçilen Hayat Şarkısı dizisi söylem analizi yöntemiyle incelenmiştir. Dizi, geleneksel değerleri önemseyen bir ailede kadın ve erkek rollerinin belirgin şekilde ayrılmış olmasından dolayı seçilmiştir. 57 bölümlük dizi ilk 10 bölüm sonrası toplumsal cinsiyet rollerinin sunumu açısından tekrara düştüğü için inceleme ilk 10 bölümle sınırlandırılmıştır. Hayat Şarkısı dizisi üzerinden yürütülen araştırmada elde edilen bulgular erkek ve kadın rollerinin esnek olmadığı toplumsal cinsiyet rolleriyle ilişkili şekilde ilerleyen sahneler ve repliklerle ayrımcılığın tekrarlandığı şeklindedir. Medya içeriklerinde kadının temsilinde türler değişse de roller değişmemektedir. Medyada toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin ataerkil ideolojiden farklı olmadığı, kadının geleneksel kalıplara sıkıştırıldığı, özel alanla sınırlandırılarak eş, anne sıfatlarıyla-

1 Bu çalışma, yazarın Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Medya ve Gazetecilik Yüksek Lisans programında Prof. Dr. Nazife Güngör danışmanlığında hazırlanan *Yeşilçam Sinemasında Gecekondulaşma* adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

2 Üsküdar Üniversitesi Yeni Medya ve Gazetecilik Yüksek Lisans Öğrencisi, dfneince@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0534-6620

la daha çok temsil edildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Toplumsal Cinsiyet Temsili, Medya, Kadın, Yerli Diziler*

Gender Inequality in the Media with Example of the Song of Life Series

Abstract

The role of women and men, mainly shaped by the society's gender socialisation process, as a multi-layered structure, is socially constructed, in the family and maintained in all aspects of private and public life.

Media, emerging as a phenomenon, in the early part of the 20th century, developed into a major power, influential on shaping the individuals and the society at large, through mass production and dissemination of its content, which has been making a significant impact on the formation and sustention of social roles. The issue of as to how gender roles are presented in the media, is critically analysed through TV series, advertisements and various other programmes.

In this study, following the literature review, gender roles were scrutinised through media content, newspapers, magazines, films and TV series, by employing the method of discourse analysis, due to its relational value to culture and language.

As a viable sample for the research, the Turkish TV series "Hayat Şarkısı" (*Song of Life*) was selected, as its portrayal of gender roles by the characters, was clearly defined.

The research was limited to the first 10 of the 57 episodes of the series, as it tended to repeat itself, in terms of gender roles, non-conductive to this study.

The research findings concluded that gender roles of women and men were non-flexible or dynamic and that discrimination was persistent and prevalent in the TV series concerned. Furthermore, media representation and patriarchal ideology complement one another, furthering gender inequality, by confining women to the private sphere and the traditional role patterns, as mothers and wives only.

Keywords: *Social Gender Representation, Media, Woman, TV Series.*

Giriş

Biyolojik olarak belirlenen eril ve dişil cinsiyetin toplumda çeşitli rollere bürünmesi toplumsal cinsiyeti oluşturur. Kişilere biçilen roller ırk, din, kültür ve ideolojilerle belirlenir ve toplumdan topluma farklılıklar gösterir. Toplumsal cinsiyet kavramını 1955 yılında literatüre kazandıran

Amerikalı araştırmacı John Money, toplumsal cinsiyeti cinsel kimliğe yüklenen davranışların açıklaması olarak tanımlar.³

Toplumsal cinsiyet rollerinin gelişimini etkileyen aile, eğitim, kültür ve kişilik özellikleri baz alınarak çeşitli kuramlar geliştirilmiştir. Biyolojik kuram⁴, doğuştan gelen biyolojik farkların toplumsal rolleri etkileyerek şekillendirdiğini öne sürer. Sosyal Rol Kuramı⁵ ise cinsiyetlere has rollerin doğuştan olmadığını deneyim ve toplumdan etkilenecek şekilde şekillendiğini savunur. Sosyal Öğrenme⁶ Kuramı, davranış kalıplarının şekillenmesinde gözlemin önemine dikkat çekerek zamanla geliştiğini savunur. Bilişsel Gelişim⁷ Kuramı, bireyin kendi algısıyla toplumdan bağımsız olarak cinsiyet farkındalığına sahip olduğunu ileri sürer. Birbirinden bağımsız süreçler şeklinde ilerleyen dönemlerden oluşur ve dönemlerin gelişim özellikleri farklıdır. Toplumsal Cinsiyet Şeması⁸ Kuramı, çocukluktaki gözlemlerin önemini belirterek davranış kalıplarının oluştuğunu savunur.

Masalarda erkek kurtarıcıdır, kadınlar güzellik peşindedir. Erkeğin desteğine ihtiyaç duyan amacı evlilik olan kötü rollerde de yine kadınlar üzerinden rollerin biçildiği

3 Marina Cortez, Paula Gaudenzi ve Ivia Maskud, "Gender: Pathways and Dialogues Between Feminist and Biomedical Studies from the 1950s to 1970s", *Physis: Revista de Saude Coletiva*, sy. 29 (2019). Erişim 12 Mayıs 2023. /<http://feministbellek.org/>.

4 David M. Buss, "Psychological Sex Differences. Origins Through Sexual Selection", *American Psychologist* 50, sy. 30 (1995): 164.

5 David P. Schmitt, "Are Men Universally More Dismissing Than Women? Gender Differences in Romantic Attachment Across 62 Cultural Regions", *Personal Relationships* 10, sy. 3 (2003): 307-333'ten akt. Fatih Keskin ve Aycan Uluşan, "Kadının Toplumsal İnşasına Yönelik Kuramsal Yaklaşımlara Dair Bir Değerlendirme", *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* 26 (2016): 53.

6 Albert Bandura, *Social Learning Theory* (New York: General Learning Press, 1977), 3.

7 Hasan Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme* (Ankara: Nobel Yay., 2002).

8 Sandra Lipsitz Bem, "Gender Schema Theory: A Cognitive Account of Sex Typing", *Psychological Review* 88, sy. 4 (1981): 355.

anlaşılır. Prensi tarafından kurtarılmayı bekleyen prenses imajı masallarda ana konulardandır. Sanayi Devrimi sonrası iş yaşamına giren kadın, şartların gereği olarak kamusal alana açılrsa da yine de birincil görevi ev işleri, annelik ve eş olarak tanımlanır. Kadınlar için önce özel alan sonra kamusal alan gelmeye devam eder.

Toplumun kadın ve erkeğe biçtiği roller sinema ve televizyonda da tekrarlanır. Sinemada güç temsili olarak görülen erkek ve ezilen kadın prototipi devam eder. Erkekler kendilerine haber, spor ve siyaset programlarında yer bulurken; kadına yönelik programlar ev işi, çocuk bakımı ve moda ağırlıklıdır. Televizyon program yapımında da benzer şekilde erkekler akli ve bilgisiyle ön plandayken kadınlar bedeni ve cinselliğiyle kendisine yer bulabilmiştir.

Bu çalışmada medya içerikleri olan reklam, dizi, sinema ve televizyonda kadının temsili, toplumsal cinsiyet kavramı çerçevesinde incelenecek ve değerlendirilecektir. Hayat Şarkısı dizisi örneklem olarak seçilmiş ve söylem analizi yöntemiyle incelenmiştir. Toplumsal cinsiyetin televizyon ve sinema üzerinden değerlendirilmesi yapılırken Türkiye’de medyada temsil edilen roller anlatılmış; sinemada ilk dönem 1980 öncesini, son dönem 1980 sonrasında açıklamaktadır.

Söylem analizi yöntemiyle hazırlanan çalışmada ilk bölümde sinema ve ikinci bölümde televizyonda kadınların yansıtılma biçimleri Hayat Şarkısı dizisi örneğiyle nedenleri belirtilerek bulgu ve sonuç bölümüyle tamamlanacaktır.

Yöntem

Söylem analizi, metindeki anlamları oluşturan unsurları çözümlenme amaçlı sosyal bilimler alanında uygulanan yorum temelli araştırma yöntemidir. Metnin neyi nasıl anlattığı üzerinden veri elde etmeyi amaçlar. Sözsüz, yazılı ve sözlü olan metinler analiz nesnesini oluşturur. Söylem analizi yorumlardan beslenir ve yorumların sonu yoktur.⁹ Söylem, olayın ilişki içinde olduğu yapılar arasındaki diyalektik bağdır. Olay yapıları etkilerken onlardan etkilenir.¹⁰

Medyanın söylemi üzerine yapılan incelemelerde genellikle metinlerden ve sosyo-

9 Orhan Gökçe, *İçerik Analizi: Kuramsal ve Pratik Bilgiler* (Ankara, Siyasal Kitabevi, 2006).

10 R.Wodak v.dğr., *Methods of Text and Discourse Analysis* (New Delhi: SAGE Publications, London: Thousandoaks, 2000).

kültürel etkenler ile onun parçası olan dilbilimsel analizden faydalanılır.¹¹ İnsan üzerine yapılan incelemelerde kullanılan söylem analizi yöntemi dil ile ilişkilendirilir.¹² Metin incelemesinde dilin kullanımının anlamlandırılması önemli ve gereklidir. Dil, toplumundan etkilenir. Okur, yazarın öyküdeki ideolojisini anlamlandırır. Söylemin yapısıyla dil yapısının ilişkili olduğunu belirten Foucault'dan aktaran Timur, mesajların dil ile verildiğini savunur.¹³

Wodak söylem analizi çalışmalarını tarihsel zemine oturarak ideoloji ve söylem kavramları üzerinden değerlendirmiştir¹⁴ ve çalışma toplumsal cinsiyet rollerinin tarihsel bağı nedeniyle söylem kavramı çerçevesinde incelenmiştir. Sözlü ve sözsüz metinler bazında ilerleyen söylem analizi yöntemiyle öykü, karakter ve diyaloglar üzerinden Hayat Şarkısı dizisi örnekleme ile toplumsal cinsiyet eşitsizliği incelenecektir. Dizi izlenerek notlar tutulmuş karakterler rol ve davranışlarıyla incelenerek metin olarak ele alınan diyaloglar üzerinden çıkarım yapılmıştır. Araştırma verilerine dizinin ilk 10 bölümü incelenerek ulaşılmıştır. Toplumsal cinsiyet bazında yapılan inceleme için 10 bölüm sonrası toplumsal cinsiyetle ilgili sahneler benzer şekilde ilerleyerek içerik tekrara düştüğü için ilk 10 bölüm yeterli görülmüştür.

Toplumsal Cinsiyet Kavramının Gelişimi ve Medyada Yansımaları

Tarihi çağlardan bu yana kadın ve erkeğin uyması gereken davranış kalıpları bellidir. Erkek dışarıda evin geçimini sağlamak için avlanır ya da çalışır; kadın da evde çocuklarına bakar, yemeğini yapar ve evin düzenini sağlar. Sanayi devrimi sonrası iş yaşamına girerek kamusal alanda kendine yer bulan kadının toplumsal rolü değişmiştir. Sadece evle sınırlanan kadın artık iş yaşamında da yer alır; ancak Connell'e göre (1998) kapitalizmin kâr odaklı iş dünyası cinsiyete dayalı bir ayrıma neden olur ve kadınlar ezilir. Toplumsal cinsiyet; aileden başlayarak okul ve iş yaşamındaki çevreyle birlikte ve medyanın da etkisiyle her iki cins bireylere, toplumda kabul gören kadın ve erkek davranışlarının öğretilip içselleştirilerek bireye benimsetilmesidir.¹⁵

11 Norman Fairclough, *Media Discourse* (London: Edward Arnold, 1995).

12 Atila Yüksel v.dğr., *Nitel Araştırma* (Ankara: Detay Yay., 2007).

13 Taner Timur, *Felsefi İzlenimler* (İstanbul: İmge Kitabevi, 2005), 39-62.

14 Fatma Çakmak ve Yasemin Bilişli, "İdeoloji, Söylem ve İletişim Çalışmalarında Ruth Wodak", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19, sy. 2 (2019): 99-124.

15 Raewyn Connell, *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar* (İstanbul: Ayrıntı Yay., 1998), 79.

Toplumsal cinsiyet rolleri toplumlara göre değişiklik gösterir ve her toplumun kadın ve erkeğe biçtiği roller vardır. Amerikalı gazeteci Walter Lippman'ın 1922 yılında literatüre kazandırdığı stereotip, geniş kitlelerce benimsenmiş yargılar ile kategorize edilmiş imajlara denir ve kadın erkek rolleri stereotipleştirilir.¹⁶ Bilişsel psikoloji incelemelerine göre toplumsallaştırma aktörü medyada güçlüdür ve medya, toplumun temsili olan stereotipler üzerinden cinsiyet rollerini kullanarak çocukları etkiler.¹⁷

Scott'un incelemelerine göre Amerikalı feministlerin toplumlara bağlı değişen ve cinsiyet farklılıklarına dayandırarak açıkladıkları toplumsal cinsiyet kavramı, cinsiyet teriminde var olan biyolojik determinizmin reddedilmesidir. 20. yy.'da inceleme konusu olmaya başlayan toplumsal cinsiyet, toplum tarafından kodlanmış rollerin kadın ve erkek tarafından benimsenmesiyle oluşturulan kültürden kültüre değişen davranış kalıplarıdır.¹⁸ Bakışlar üzerinden kadın ve erkek rollerini değerlendiren Giddens, kadın erkeğin gözüne rahatça bakamazken erkeğin bunu rahatlıkla yapabildiğini; kadın bakışı cinsellik içerikli değerlendirilirken erkeğin bakışının masum olarak görüldüğünü belirtir.¹⁹

Medyada kadın ve erkeğe biçilen toplumsal roller, cinsiyet bağlamının devamı niteliğindedir. Bu durum toplumsal cinsiyeti biyolojik farklılığın sonucu kadın ve erkeğin eşitsiz bölünmesidir şeklinde açıklayan sosyolog Ann Oakley'in tanımıyla örtüşür.²⁰ Televizyon ve sinemanın topluma etkileri sonucu yaratılan cinsiyet temelli toplumsal roller toplumu şekillendirir.²¹ Toplumsal rollerin kitle iletişim araçlarında iki cins arasında paylaşımının sonucu olarak LGBT bireyler büyük oranda uluslararası arena da yok sayılarak birçok ülkenin yapımlarında kendilerine yer bulamamaktadır.

16 Luis Proenza, "Stereotypes and Generalities", December 13, 2003, erişim 5 Ağustos 2023, <http://www.uakron.edu/president/>

17 Liesbet Van Zoonen, "Medyaya Feminist Yaklaşımlar", *Medya Kültür Siyaset* içinde, der. Süleyman İrvan (Ankara: Alp Yay., 2002), 473-474.

18 Joan Scott, *Toplumsal Cinsiyet: Faydalı Bir Tarihsel Analiz Kategorisi*, trc. Aykut Tunç Kılıç (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2007).

19 Anthony Giddens, *Sosyoloji*, (Ankara: Ayraç Kitabevi, 2000), 86-87.

20 Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, trc. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü (Ankara: Bilim ve Sanat Yay., 1999), 98.

21 Celalettin Vatandaş, "Toplumsal Cinsiyet ve Cinsiyet Rollerinin Algılanışı", *Istanbul Journal of Sociological Studies* 35 (2007): 29-56.

Sinemada erkek güçlü, kadın zayıf olarak sunulur. Sinema kullanılan dil, oynanan roller ve işlenen konularla toplumsal cinsiyet rollerinin üstü kapalı ya da açık belirlendiği en bariz alanlardan biridir.²²

En etkili, kullanım alanı geniş ve toplumun büyük bir kısmının yaşam çizgisinde örnek aldığı sinema ve televizyonda sunulan kadın ya da erkek rollerinin etkisi gerçek hayatta da devam eder. Erkek kendisini güçlü ve karar mekanizması her şeye yetmesi gereken birey olmak zorundaymış gibi algılar; kadın da her zaman erkeğin bir adım gerisinde olup kendisine dayatılan sosyolojik ve kültürel rollere uyum sağlamak zorunda hisseder. Bu durum her iki cinse de ağır sorumluluklar yükler. Toplumsal cinsiyet, biyolojik cinsiyet üzerinden kadın ve erkeğe yüklenen toplumsal rollerdir. Kültürel ve sosyo-ideolojik bir kavram olan toplumsal cinsiyet rolleri önce ailede öğrenilir.²³ Daha sonra Althusser'in *Devletin İdeolojik Aygıtları* kitabında yer verdiği okul, din, kültürel kurumlar ve medya üzerinden pekiştirilir. Toplumsal rollerine uymayan bireyler toplumdan dışlanır. Bundan dolayı herkes toplumun biçtiği rollere kendisine uymasa da uyum sağlar.²⁴

Türkçedeki “insanoğlu” kelimesinde olduğu gibi birçok dilde insan, erkek olarak tanımlanır. Fransız düşünür Simone De Beauvoir 1949 yılında yazdığı *İkinci Cinsiyet (La Deuxieme Sexe)* adlı kitabında “kadın doğulmaz olunur” demiştir. Burada anlatılmak istenilen biyolojik cinsiyet farklarıyla toplumsal rollere yapılan vurgudur.²⁵

Toplumsal rollerde kültürün etkisiyle her toplumda farklı davranış kalıpları beklense de özünde çok da farklı değildir. İnsanlık var olduğundan bu yana kadınlar her zaman erkeklerin arka planında kalmıştır. Kadın özel alan olan evle sınırlandırılırken erkek kamusal alanda temsil imkânı bulur.²⁶ 19. yy.'ın ikinci yarısında kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olması çerçevesinde başlayan feminist akımlar, özellikle 1980 sonrası büyük atılım gerçekleştirmiş, erkeğin otoritesi eski gücünü bulamazken kadınlar

22 Yasemin İnceoğlu, *Medyada Kadın İmaju*, erişim 29.07.2023. <http://www.yasemininceoglu.com/makaleler>

23 Çiğdem Erdal, “Türkiye’de Ulusal Kanallarda Yayınlanan Prime-Time Televizyon Dizilerinde Toplumsal Cinsiyet Rollerini Açısından Ailenin Sunumu” (Yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi, 2010).

24 Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, trc. Mahmut Özışık, (İstanbul: İletişim Yay., 2000).

25 Simone de Beauvoir, *İkinci Cinsiyet*, trc. Gülnur Acar Savran (İstanbul: Koç Üniversitesi Yay., 2019).

26 Vatandaş, “Toplumsal Cinsiyet ve Cinsiyet Rollerinin Algılanışı”, 29-59.

her alanda değişim sürecine girmiştir.

Feminist iletişim araştırmaları medyanın içerikleriyle ataerkil düzenin yeniden üretilmesini sağladığını ve kadını anne ile ev kadınlığı arasına sıkıştırarak alternatif durumların yok sayıldığını öne sürmüştür. Toplumsallaşma varsayımıyla yapılan çalışmalara göre televizyon içeriklerinde kadın erkeğe bağımlıdır.²⁷

Medya çalışmalarını feminist akımlar perspektifinden değerlendirirken Van Zoonen sosyalist, liberal ve radikal olarak ayırır. Kadınların kamusal alanda yer alarak eşit haklara sahip olmasını savunan liberal feministler geleneksel kalıplara sıkıştırılmış kadınlık hâllerini ve dil konusunda cinsiyetçiliği reddetmişlerdir. Radikal feministler kadının ikinci planda kalmasını cinsiyet temelli ele almış, biyolojik farklılıklara dayandırmış ve cinsellikle şiddet problemlerini siyasallaştırmayı amaçlamışlardır. Sosyalist feministler ise kadın sorunlarının çözümünü ekonomiye dayandırarak kadınların üretime dâhil edilerek kamusal alanda görünür kılınmasını desteklemişlerdir.²⁸

Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin medyada temsilinde tarihin etkisini mercek altına aldığımızda Türk devletlerinde kadının erkeklerle eşit haklara sahipken erkeğin otoritesini ve gücünü merkeze alan İslam dinini kabul etmesiyle toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin başladığı anlaşılır.²⁹

Tanzimat Dönemi ile birlikte toplumsal hayatta yapılan düzenlemeler birtakım iyileşmeler sağlasa da istenilen gelişim ve değişim, Cumhuriyet’in ilanıyla başlamış, kadınlar hak ettiği değeri görerek haklarını elde etmiştir. Birçok hakları olan ve kamusal alanda kendisine daha fazla yer bulan kadınlar 1950’lerde başlayan ekonomi politikalarıyla sosyal hayattaki düzenlemelerin arka planda kalmasıyla yine bir gerileme dönemine girmiştir. 1980 sonrası feminist akımların küresel gücü Türkiye’de de etkisini göstermiş kadınlar çalışma hayatında daha fazla yer alarak, medya temsilinde toplumdaki değişim ve gelişim hissedilir olmuştur.

Toplumları etkileme gücü en baskın olan medya, toplumsal rollerin en açık görü-

27 Nur Betül Çelik, “Giriş: Televizyon, Kadın ve Şiddet”, *Televizyon Kadın ve Şiddet* içinde, der. Nur Betül Çelik (Ankara: Dünya Kitle İletişimi Araştırma Vakfı KIV Yayınları, 2000), 7.

28 Berrin Yanıkkaya, “İçerideki Farklı Sesler: Türkiye’deki İletişim Araştırmalarına ve Feminist İletişim Çalışmalarına Bir Bakış”, *Kadın Çalışmaları Dergisi* 1, sy. 3 (2006): 69-71.

29 Nilüfer Göle, “Modernleşme Bağlamında İslami Kimlik Arayışı”. *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* içinde. ed. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 70-81.

nür olduğu alanlardandır ve kadınlar belli kalıplar içerisinde temsil edilirler.³⁰ Vefalı anne ve eş olan kadınlar, cinsel olarak metalaştırılmakla birlikte şiddet içeriklerinde gösterilmektedir.³¹

Gazete, dergi, radyo, televizyon, sinema gibi medya araçlarında kadının temsili evle sınırlıdır; uzlaşmacı, pasif ve erkeğin arkasında resmedilir. Erkek ise otorite simgesi, karar veren, cesur, akıllı gösterilir. Kadın bireysellikten uzak, her alanda erkeğe hizmet eden bir obje gibi sergilenir.³² LGBT bireyler ise kendilerine son dönemlerde az da olsa yer bulabilmekle birlikte daha çok görmezden gelinmektedir. Bu konuda çalışmaları olan düşünür Foucault, “önemli olan toplumsal cinsiyet rollerini bozarak yeniden yorumlanmaya açılmalıdır. Cinsiyet rolleri biyolojik değil güç ilişkileri mekanizması şeklinde işlemektedir” diye belirtir.³³

1) Sinemada Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği

Sinema, toplumu şekillendirmede etkili araç olmanın yanı sıra toplumun da temsilidir. Sinemada toplumsal cinsiyetin ideolojik işlevleri siyasal, dini, ırksal, etnik, sınıfsal, cinsellik açısından değerlendirilir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği roller, kullanılan dil, kıyafetler ve aksesuarlar üzerinden incelendiğinde medyanın diğer alanlarında yaşanan eşitsizliğin sinemada da devam ettiği görülür.³⁴

Sinemada ilk dönem ve son dönem bazında değerlendirilmesi yapıldığında kadının toplumsal rol temsilinde iyileşme gözlense de istenen durum gerçekleşmemiştir. Kadın sinemada daha çok özel alanda yansıtılmaktadır. Erkek gibi davranan ya da giyinen kadın, saygı görürken kamusal alanda gördüğümüz erkek karakter, kadın kıyafetiyle temsil edilmemektedir. Kullanılan dil açısından da kadına “erkek gibi” denilerek itibar sağlama amaçlanırken erkeğe “kadın gibi” denilmesi itibar zedeleme amacıyla

30 Uğur Tanrıöver ve Gülsün Güvenli, *Ders Kitaplarında İnsan Hakları II Ders Kitaplarında Toplumsal Cinsiyet* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2009), 113.

31 Müslüm Yücel, *Berdel: Evlilik İttifakı* (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), 160-161.

32 Engin Çelebi, “Medyanın Toplumsal Cinsiyet Rollerini Üzerinde Etkisi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 21, sy. 82 (Nisan 2022): 822-829.

33 Özgür Taburoğlu, “Queer Kuramı: Yapılaşmamış Kimlikler, Keyfi Cinsiyetler”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, sy. 64 (Nisan 2013): 14.

34 Gönül Cengiz, “Sinema Toplumsal Cinsiyetin İdeolojik İşlevleri: Mor Yıllar Film Analizi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18, sy. 2 (Mayıs 2021): 1102-1115.

kullanılmaktadır.³⁵

Sinemada toplumsal cinsiyet rolleri kadına ve erkeğe biçilen toplumsal rollere göre şekillenmektedir, erkeğin evlilik dışı ilişki yaşaması normal kabul edilirken aynı durumun kadın için geçerliliği yoktur. Kadın evlilikle özdeşleştirilerek sunulmakta ve yuvasına sahip çıkan, kamusal alandan çok ev içi rollerin ana karakteri olarak yansıtılmaktadır.

Kadın sadakat kavramıyla temsil edilmektedir ve evli adamlarla ilişki yaşayan kadınlar kötü olarak yansıtılırken erkek için bu durum geçerli değildir. Toplumun biçtiği rollerin dışına çıkan kadın karakterler kötü olarak lanse edilmektedir.

Meslek seçiminde kalıpların dışına çıkılmayan sinema sektöründe Metin Erksan'ın yönettiği (1960) “Şoför Nebahat” gibi istisnalar olsa da karakter, erkek kıyafetleri ve jargonuyla resmedilerek kadın olması göz ardı edilmiştir.³⁶ Korku sinemasında kadınlar kötülüğün kaynağı olarak görülür ve mitsel öğeler her zaman kadın üzerinden temsil edilir.³⁷

Kadını birey olarak ele alan yönetmenler 1980’lerden sonra görülmeye başlar bunlardan biri de Reha Erdem’dir. Erdem’in filmlerinde kadınlar bireysel olarak yansıtılır ve toplumsal rollere uygun davranma gibi bir durumları yoktur. Kadın; düşünen, başkaldıran, hayatına yön verebilen bireyler olarak sunulmaktadır.³⁸

1990 sonrası Türk sinemasında birtakım değişikliklere gidilmiş kadın daha güçlü, erkekse daha çaresiz olarak yapımlarda seyirci karşısına çıkmıştır. Erkek karakterler özgüvensiz, depresif, mükemmellikten uzaktır.

35 Elif Akçalı ve İrem İnceoğlu, “Kadınlık ve Erkekliğin Değişmeyen Halleri: Televizyon Dizilerinde Toplumsal Cinsiyet”, *Ankara Üniversitesi KASAUM*, sy. 2 (Aralık 2020): 161-173.

36 Özlem Emine Ataman, “Sinemada Toplumsal Cinsiyet Rollerini:1980-1999 Yılları Arasında Türk Sinemasında Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Sunumu” (Doktora tezi, Anadolu Üniversitesi, 2002).

37 Zeynep Çetin Erus ve Hasan Gürkan, “Toplumsal Cinsiyet ve Sinemaya Yansıması: Yeniden Çekimler Aracılığıyla Japon ve Amerikan Sinemalarında Kadının Temsiline Bir Bakış”, *Selçuk İletişim*, sy. 25 (Mart 2012): 206-217.

38 Serkan Yürümez, “Toplumsal Cinsiyet Kalıplarının Reha Erdem Sinemasında Kadın ve Erkek Karakterlere Yansımaları: Korkuyorum Anne ve Hayat Var Filmlerinin Analizi” (Yüksek lisans tezi, Beykent Üniversitesi, 2010).

Aksesuar kullanımında her dönemde benzer objelere rastlanmakla birlikte başrol erkekler kadınlara ait aksesuarları hiçbir dönemde kullanmamıştır. Kadınlar son dönem filmlerinde pantolon askısını modern toplumda üst sınıf olmanın simgesi olarak kullanmıştır.

80’li yıllardan itibaren toplumda erkeklerin en sık kullandığı aksesuarlardan olan küpe ve kolye, sinemada kendisine yer bulamamış erkeklerde aksesuar kullanmaya dair sıkı kurallar toplumdan farklı olarak sinemada yer bulmamış, toplumsal yaşam filmlere yansıtılmamıştır. 80’lerden sonra bakımlı olmak, spor yapan kişisel bakımına özen gösteren kadın ve erkek karakterler kentli sınıfa mal edilerek kırsal kesimi yansıtan rollerde karşılığını bulamamıştır.

Sinemada toplumsal cinsiyet rolleri meslek, giyim kuşam, kamusal ve özel alanda kadının konumuna kadar ilk dönem ve son dönem filmlerinde de devam etmiş toplumsal cinsiyet eşitsizliği belli kalıplar içerisinde varlığını sürdürmüştür.

2) Televizyonda Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği

Kitle iletişim araçları bilgilendirme, eğlendirme, eğitim gibi işlevlerinin yanında insanların yaşam stilleri düşünceleri ve görünüşleri üzerinde etkili olmaktadır. Kamusal alanda kendine sınırlı alan bulan daha çok evle özdeşleştirilen kadın, televizyon yayıncılarının hedef kitlesidir. Etkileme gücü ve alanı geniş olan televizyon dizileri, gündüz kuşağı programları, reklamlar üzerinden hedef kitlesini yönlendirmektedir.³⁹ Kadına toplum ya da ailede yüklenen roller medya ve toplum arasında ilişkilendirilir. Kadının kitle iletişim aracı olan gazete, dergi, televizyon ve radyodan öğrendikleri davranışlarına yansımaktadır.

Televizyon toplumsal hiyerarşinin kabulünde bireyleri ikna etme gücüne sahiptir.⁴⁰ Toplum yaşamını etkileyen televizyondan etkilenen kadın; diziler, programlar, filmlerden etkilenerek yaşamını şekillendirmektedir. Kadın sorunlarını reyting malzemesi olarak kullanan ve gündemde tutan kitle iletişim aracı televizyondur.⁴¹ Her kitleye

39 Aydan Özsoy, “Yerli Televizyon Dizilerinde Farklılaşan Toplumsal Cinsiyet Temsilleri Üzerine Bir Tartışma”, *Toplumsal Cinsiyet ve Medya Temsilleri* içinde, der. Şahinde Yavuz (İstanbul: Heyamola Yayınları, 2015), 226-246.

40 Nicholas Abercrombie, *Television and Society* (Cambridge:Polity Press,1996), 200.

41 John Hartley, *Uses of Television* (London ve Newyork: Routledge, 1999), s. 181.

seslenebilmesi, ekonomik ve kolay ulaşılabilir olmasıyla televizyonun etki gücü daha fazla olabilmektedir. Tiyatro ve sinemada istediği içeriğe istediği zaman ulaşamayan kişi kolay ulaşılabilir olması ve zengin içeriğiyle televizyonu tercih etmektedir.⁴² Televizyon eğlendirir ve bilgilendirir.

Kitle iletişim araçları insanları tek amaç etrafında toplayarak etkilemeyi amaçlamaktadır.⁴³ McLucan'dan aktaran Postman'a göre kitle iletişim araçları kültürü şekillendirmektedir.⁴⁴ Kullanımlar ve doyumlar yaklaşımına yönelik yapılan araştırmalara göre izleyiciler bilgilenecek, rahatlamak ve toplumun parçası olduğu beklentisiyle televizyon izlemektedir. Beklentileri karşılamak için kitle iletişim araçları bireyleri bilgilendirirken eğlendirir ve toplum değerlerini pekiştirerek toplumsal fayda sağlamayı amaçlamaktadır.⁴⁵

Vaktinin büyük bir kısmını evde geçiren kadınlar için televizyon, hayatlarının önemli bir parçasıdır ve kadınları kolaylıkla etki altına almaktadır.⁴⁶ Feminist araştırmacılar kadınların pembe dizilere olan bağımlılığını araştırmış ve ifade sorunu yaşayan kadınların yaşayamadıkları hayatlarının simülasyonunu izleyerek rahatladıkları sonucuna ulaşmışlardır.⁴⁷ Gündelik sıkıntılardan uzaklaşmak için kadınların tercihi daha çok diziler ve eğlence içerikli programlardır.⁴⁸ Televizyonda kadınlar daima bakımlı ve güzel olarak temsil edilir, tüketim nesnesi olarak simgeleştirilir, fikirlerinden çok bedenleriyle kendilerine yer bulabilirler.⁴⁹ Toplumsal cinsiyet konusunda kadınların medyada yer alış biçimleri uzlaşmacı, kolay ikna olan fedakâr ve mücadeleci olma-

42 Martin Esslin, *Televizyon Çağı: T.V. Beyaz Camın Arkası* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2001), 48-49.

43 Enver Özkalp, *Sosyolojiye Giriş* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırmalar Çalışmalar Vakfı Yayınları, 1993), 91-92.

44 Neil Postman, *Televizyon: Öldüren Eğlence: Gösteri Çağında Kamusal Söylem*, trc. Osman Akinhay (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994).

45 Neşe Kars, *Televizyon Programı Yapalım Herkes İzlesin* (İstanbul: Derin Yayınları, 2003), 10-14.

46 Ahmet Kurt, "Televizyonun Toplum Üzerindeki Etkilerinin Sosyolojik İncelemesi" (Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2001), 55.

47 Eser Köker, "Kadınların Medyadaki Hak İhlalleriyle Baş Etme Stratejileri", *Kadın Odaklı Habercilik* içinde, der. Sevdâ Alankuş (İstanbul, IPS İletişim Vakfı Yayınları, 2007), 147.

48 Dorothy Hobson, *Ev Kadınları ve Medya Kadın ve Popüler Kültür*, trc. Süleyman İrvan ve Mutlu Binark (Ankara: Ark Yayınları, 1995), 154-155.

49 Sevilay Çelenk ve Nilüfer Timisi, "Yerli Dramalarda Kadın Temsili ve Şiddet", *Televizyon Kadın ve Şiddet* içinde, der. Nur Betül Çelik (Ankara: KİV Yayınları, 2000), 23-64.

yan bireyler şeklindedir.⁵⁰

Geleneksel kalıpların televizyon yayıncılığının başladığı 20. yy. ortalarından günümüze değişim gösterdiği söylenemez. 1990 sonrası özel kanalların artması sonrası diziler prime time denilen en çok televizyon izlenen 20.00-22.00 saatleri arasının ana içeriğidir. Bireyleri en çok etkileyen içeriklerden olan dizi sektörü bu anlamda davranış kalıplarının oluşmasında başat rol oynamaktadır.

Televizyonun eğlendirme, bilgilendirme yanında toplumları etkileyerek yönlendirme işlevi de bulunmaktadır. Televizyonda toplumsal cinsiyet eşitsizliği incelenirken reklamlar, diziler, televizyon programları kendi içerisinde magazin, yarışma, gündüz kuşağı çerçevesinde incelenecektir.

Televizyon içeriklerinin ortak noktası kadınların geleneksel kalıplara hapsedildiği, pasif, birey olmaktan uzak, daha çok eğlence içerikleriyle özdeşleştirilmesidir. Erkeklerde durum kamusal alanda cesur, bilgili, fiziksel ve ekonomik gücü olan karakterlerdir. LGBT bireyler ise kendilerini ifade alanı bulamamaktadır.⁵¹

2.1. Televizyon Programlarında Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği

Toplumunu etkileme gücü olan televizyon, gönderdiği mesajlarla var olan kültürü devam ettirdiği gibi gelişim ve değişimi engelleyebilmektedir. Televizyon, izleyicisini etken olmaktan çıkartarak kendi bakış açısını empoze etmektedir.⁵²

Kadın kimliklerinin televizyonda sunumunu araştıran çalışma göstermektedir ki özel kanallar öncesi Cumhuriyet Dönemi politikaları sonucu, üreten kadın imajı 80 sonrası yetişkinlere yönelik yayınlanan günaydın, öğleden sonra gibi programlardan kadınları hedefleyen kadının yeri evidir görüşünü destekler içeriklere sahiptir.⁵³ *Hanımlar Sizin İçin* isimli 1984 yapımı kadın programı sonrasında *Çalışan Kadınlar Sizin İçin* ismiyle değiştirilmiş modern ve geleneksel kalıpları harmanlayarak içerik sunulmuş-

50 Uğur Tanrıover, Hülya, *Medyada Kadınların Temsil Biçimleri Araştırması Raporu*, MEDİZ, 2018.

51 Akçalı ve İnceoğlu, “Kadınlık ve Erkeklığın Değişmeyen Halleri”, 161-173.

52 Graeme Burton, *Görünenden Fazlası*, trc. Nefin Dinç (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1995), 84.

53 Ayşe Saktanber, “Women in The Media in Turkey: the Free, Available Woman or the Good Wife and Selfless Mother”, *Women in Modern Turkish Society* içinde, der. Şirin Tekeli (London: Zed Books, 1995), 156.

tur. Programda kadınlara doğum yapmaları, düzenli olmaları belirtilerek kadın evle özdeşleştirilmiştir.⁵⁴

Kliplerde kadının sunumunu araştıran çalışma, kadınlarda saflık simgesinin gelinlik ile cinsellik simgesinin ise dekolte kıyafetlerle sunulduğunu göstermektedir.⁵⁵ Medyada kadınların temsil biçimleri üzerine 2008 yılında yapılan araştırmayı aktaran Kutlu'ya göre gündüz kuşağı programlarında gelin programları yapılarak kadına ev içi roller yine keskin şekilde çizilmektedir. Magazin programlarında sunucu genelde obje olarak temsil edilen güzel bir manken olmakta, yine kadınların özel hayatı magazin içeriklerinde masaya yatırılmaktadır. Yarışma programları ve bilgi yarışması programlarında ise daha çok erkek sunucu kullanılır. Erkek bilgi, akıl, fiziksel güç içeren programlarda; kadınlar dedikodu, ev konulu programlarda temsil edilmektedir. Ekonomi, siyaset gibi bilgi ağırlıklı programların hedef kitlesi erkektir ve konuk olarak da erkek ve kadın oranına bakıldığında 4 erkeğe 1 kadın düşecek şekilde kadınlar daha az yer almaktadır. Magazin, dekorasyon, gündüz kuşağı programlarının hedef kitlesi ise kadınlardır. Haber sunumlarında kadınlar güzellikleri baz alınarak sunucu koltuğunda görünürken erkekler fiziksel özellikleri arka planda mesleki başarıları baz alınarak haber programını sunmaktadırlar.⁵⁶

Kadının medyada haber olma biçimlerini inceleyen araştırmaya göre kadınlar ya tamamen cinsiyetlerinden soyutlanarak ya da bedeni üzerinden cinsellikleri vurgulanarak yer almaktadır.⁵⁷ Haber içeriklerini inceleyen araştırmalar göstermektedir ki kadınlar yaşadığı şiddet haberleriyle habere malzeme olmaktadır, kadınların başarıları görünmez durumdadır. Kadınlar haberlerde kaynak değillerdir ve özel alandaki deneyimleri ile siyaset arasında bağ kurma işlevi görmektedirler.⁵⁸

54 Özden Çankaya, *TRT: Bir Kitle İletişim Kurumunun Tarihi: 1927-2000* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 232.

55 Pembe Behçetoğulları, "Müzik Videolarında Kadın İmgesi ve Kadına Yönelik Şiddet", *Televizyon Kadın ve Şiddet*, derleyen: Nur Betül Çelik (Ankara: Dünya Kitle İletişimi Araştırma Vakfı KIV Yayınları, 2000), 264-265.

56 Asuman Kutlu, "Televizyon Dizilerinde Toplumsal Cinsiyet Açısından Kadının Sunumu: Kanal D'de Yayınlanan Yaprak Dökümü Dizisinde Kadın Karakterler" (Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010).

57 Tülin Durukan, "Dünden Bugüne Girişimcilik ve 21. Yüzyılda Girişimciliğin Önemi", *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi* 1, sy. 2 (2006): 28-32

58 Lana Rakow ve Kimberlie Kranich, "Televizyon Haberlerinde Gösterge Olarak Kadın", *Medya Kültür Siyaset* içinde, der. Süleyman İrvan (Ankara: Alp Yayınevi, 2002), 531-532.

2.2. Reklamlarda Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği

Reklamlar tüketimi teşvik etme, kitleleri yönlendirme gücüne sahiptir ve toplumun kültürel özelliklerini yansıtmaktadır. İnsanları etkilemek için bağ kurmaya çabalayan televizyon reklamları ataerkil ideolojiyi pekiştirecek şekilde hazırlanmaktadır. Reklamların amacı ürün pazarlamaktan çok imaj yaratmak ve nasıl davranmaları gerektiğini bireylere dikte etmektir.⁵⁹

Reklamlar, toplumunun kültür kodlarını içerisinde barındırmaktadır.⁶⁰ 2000 ve 2004 yılları arasında 100 reklam içeriği incelenmiş erotik malzeme olarak kadın kullanımı artarken çalışan kadın sayısının azaldığı gözlenmiştir. Erkek dış ses, kadına direktifler vermektedir.⁶¹ Reklamlar eğlence yanında ürün hakkında bilgi de verme işlevine sahiptir. Tüketicinin sorunlarına çözüm bulmalı, eğlendirmeli, ürünü almaları için ikna etmelidir. Bunu yaparken de duygusal bağ kurma mekanizmasını kullanmakta bunu başarıyla yerine getirmek için de sıkça toplumsal cinsiyet rollerine uygun reklamlar hazırlanmaktadır. Yani kadınlar obje olarak görülmektedir: zayıftır, ev içiyle sınırlıdır, annedir, eştir. Ona talimatları veren ses erkektir. Kadın sesi kullanıldığında ise yaptığı ev içi rolünü pekiştirmeyi anlatmaktadır, yaptığı temizlik sonrası yaşadığı mutluluğu anlatmak gibi.⁶²

Reklam dünyasında da ataerkil düzen devam etmektedir; kadınlar kalıpların dışına çıkamamaktadır. Erkeği tamamlayan bir nesne olarak görülen kadın erkek üzerinden kimliğini bulmaktadır. Kariyer sahibi olarak reklamlarda resmedilen kadınlar televizyonda empoze edilmeye çalışıldığı gibi nasıl olması ya da olmaması gerektiğine vurgu yapılarak kalıplara sokulmaktadır.

Televizyondaki diğer içeriklerle benzer şekilde reklamlarda da ataerkil kodlar kullanılarak kadınlar cinsel obje olarak sunulmakta, özel alanla sınırlandırılmakta ve

59 Yunus Koç, “Temizlik Ürünü Reklamlarında Toplumsal Cinsiyet Rollerinin İncelenmesi” (Yüksek lisans tezi, Batman Üniversitesi, 2020).

60 John Fiske, *Understanding Popular Culture* (Cambridge: Unwin Hyman, 1989), 6.

61 Kula Nesrin Demir, “Kültürel Değişimlerin Reklamlarda Kadın ve Erkek Rol Modellerine Yansıması”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16, sy. 1 (2006): 285-304.

62 Çankaya, *TRT Bir Kitle İletişim Kurumunun Tarihi: 1927-2000*, 232.

televizyon programlarında kadın cinselliği vazgeçilmez unsur olmaktadır.⁶³

Reklamlarda erkekle birlikte resmedilirken de baskın karakter yine erkektir, ön planda olan erkek arka planda kalan kadındır. Reklamlarda kadın pasif, bakılan; erkek aktif, bakan şeklinde resmedilmektedir. Kadın, erkek arzusunda hizmet eden obje yerine konulmaktadır. Cinselliğiyle ön plana çıkartılan kadın ekonomiyi elinde bulunduran erkeği etkileme amacıyla reklamlarda kullanım amacı taşımaktadır.

Kadınlar erkeklere nazaran daha fazla ekran yüzü olarak görünmektedir. Reklamlar kadınları ev işleriyle sınırlandırdığı için özel alanla ilgili reklamlarda kadınlar kullanılmaktadır, ayrıca erkekleri müşteri konumuna oturttuğu için kadın bedeni üzerinden ürün tanıtımı yapılarak dikkat çekilmek amaçlanmaktadır.⁶⁴

Reklamlarda kadının sık kullanılma sebebi cinsel bir obje olarak görülmesi yanında evin alışveriş işlerinden sorumlu olmasından dolayı hedef kitleye yönelik bir stratejidir. Kadınlar bireysel olarak yansıtılmamakta, erkeği rahat ettirmek düzeni sağlamak zorundaymış gibi rollerle reklamlarda kendisine yer bulabilmektedir. Kadın reklam filmlerinde mutfak, banyo gibi özel alanlarda gösterilirken erkekler kamusal alanda yer almaktadır. Kadınlar daha çok temizlik ürünü gibi özel alanı simgeleyen reklamlarda temsil edilirken erkekler araç gibi kamusal alanı simgeleyen reklamlarda daha sık temsil edilmektedir.

2.3. Dizilerde Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği

19. yy.'da *Emile De Birardin* isimli Fransa kaynaklı gazete kitle iletişim aracı olmak ve okuyucusunu bağlamak amaçlı dizi romanı yayınına başlamış ve bundan esinlenerek televizyonlarda dizi mantığı oluşturulmuştur.⁶⁵

Mutlu'nun araştırmasına göre bir olay örgüsü çerçevesinde dramatik anlatılar olan televizyon dizileri tekrar edilen düzenli içerikleri sürekli olmalarıyla yaymak istediği mesajı etkin şekilde kısa sürede ulaştırmaktadır. Türkiye'de TRT televizyon ya-

63 Nilüfer Timisi, *Medyada Cinsiyetçilik* (Ankara: Başbakanlık Kadın Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Yay.,1997), 32.

64 John Berger, *Görme Biçimleri* trc. Yurdanur Salman (İstanbul: Metis Yayınları, 2006), 63-64.

65 Zeynep Gültekin, "Bir Popüler Kültür Ürünü Olarak Mafya Dizileri: Kurtlar Vadisi Örneği" (Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2006), 48.

yıncılığına düzenli olarak geçerek dramalar üretmeye başlar. 70’li yılların başında *Fizikçiler*, *Palto* gibi oyunlar yapılmaya başlanır, 70’lerin ortasında edebiyat uyarlama içerikleri izleyiciye sunulur. Özel televizyonların olmadığı bu dönemde reyting kaygısının olmadığı kültürel birikimin önemsendiği içerikler üretilmiştir.⁶⁶ Günlük sorunları anlatan Gürol Gökçe’nin yönetmen koltuğunda oturduğu *Hayattan Yapraklar* Türk televizyonlarında yapılan ilk dizidir.⁶⁷

Çelenk’in araştırmalarına göre 90’larda özel kanalların yaygınlaşmasıyla televizyon dizilerinde her türden içerik yayınlanır. RTÜK araştırmaları göstermektedir ki Türk televizyonlarında en rağbet gören içerik Türk kültürünü anlatan dizilerdir ve kadınlar tarafından daha çok tüketilmektedir. Özel kanalların olmadığı 70’li yıllarda TRT’de yayınlanan *Kaynanalar* ve *Bizimkiler* gibi uzun yıllar devam eden dizilerde sıradan hayatlar ve insan ilişkileri anlatılırken 90’lı yıllarda özel kanalların yayına başlaması ve reyting kaygılarıyla kadının meta olarak kullanıldığı içerikte diziler, yayın hayatına başlamıştır. 90’larda arabesk kültürün yaygınlaşmasıyla arabesk şarkıcıların rol aldığı *Canısı*, *Fırat* gibi diziler yayınlanırken 1996 yılında yaşanan Susurluk kazası sonrası *Deli Yürek*, *Kurtlar Vadisi* gibi mafya içerikli diziler yaygınlaşmaya başlamıştır. 2000’li yılların başından itibaren *Dadı* dizisiyle başlayan yabancılardan alınan patentle yerli versiyonunun üretildiği durum komedileri yayınlanır. Ardından Anadolu’da geçen töre kavramı etrafında şekillenen hikayelerin anlatıldığı *Zerda*, *Asmalı Konak* gibi diziler üretilir. *Yaprak Dökümü*, *Aşk-ı Memnu* gibi edebi uyarlamalar da en çok reyting alan dizi içeriklerindedir.⁶⁸ 2010 yılı sonrası *Muhteşem Yüzyıl* ile başlayan Osmanlı dönemini anlatan dizi içerikleri yoğun ilgi gördüğünden üretilmeye devam etmektedir.

Dizilerde iş bölümünde cinsiyetçilik kadının anne ve eş olarak ataerkil yapı içerisinde sunulması şeklinde görülmektedir. Dizilerde kadın özel alanla sınırlandırılmaktadır.⁶⁹ Kadınlar üst sınıfa da mensup olsalar çalışmaz, özel alanda günlük rutinlerini devam ettirirler.⁷⁰ 80’li yıllarda TRT’de yayınlanan *Meraklı Melahat* ve *Perihan Abla*

66 Erol Mutlu, *Televizyonu Anlamak*, (Ankara: Ayraç Kitapevi, 2008), 147-155.

67 Çankaya, *TRT: Bir Kitle İletişim Kurumunun Tarihi:1927-2000*, 129-133.

68 Sevilay Çelenk, *Televizyon Temsil Kültür: 90’lı Yıllarda Sosyokültürel İklim ve Televizyon İçerikleri*, (Ankara: Ütopya Yay., 2005), 304-305.

69 Tania Modleski, “The Search for Tomorrow in Today’s Soap Operas”, *Feminist Television Criticism : A Reader*, ed. Charlotte Brunson, Julie D’Acci, Lynn Spigel (New York: Oxford University Press, 1997), 44.

70 Christine Geraghty, *Kadınlar ve Pembe Dizi*, trc. Nur İrven (İstanbul: Afa Yayınları, 1996), 59-60.

gibi dizilerde kadınlar ev kadını olarak yetenekleriyle ön planda ve evlerinde gösterilmiş; erkekler meyhane, iş yeri gibi mekanlarda gösterilerek toplumsal roller ayrılmıştır. Dizilerde erkek kamusal, kadın özel alanda gösterilmektedir.⁷¹ Araştırmalar dizilerde toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin pekiştirildiğini göstermektedir.⁷² Kadınlar pasif bireyler olarak yansıtılmaktadır. Eğitim seviyesi, görüntüsü ve mesleği itibarıyla erkeğin arka planında temsil edilen kadın yaş olarak da erkekten küçük temsil edilmektedir.⁷³

Erkekler dizilerde kamusal alanda, güçlü, iradeli ve evin reisi olarak temsil alanı bulmaktadır. Kadın evin düzenini sağlarken erkek ekonomik olarak gücü elinde bulundurmaktadır. Kadınlar dedikodu yapan, erkeğini nasıl evde tutması gerektiğine kafa yoran, hemcinsleriyle ilişkileri sorunlu bireyler olarak dizilerde karşımıza çıkarırken ailede çocuk ya da evlilik üzerinden sorun olduğunda bunun sebebi gibi yansıtılmaktadır. Dizilerde kadınlar ekonomik olarak güçlü görüldüğünde bu güç koca ya da babadan gelmekte kötülük peşinde koşan karakterler olarak resmedilmektedir; eğer kadın yoksulsa başına bütün felaketler gelmekte onu yine bir erkek kurtarmaktadır.⁷⁴ Kamusal alanda temsil alanı bulan kadınların yine ilk görevi evdeki düzeni sağlamak, iyi anne ve vefalı eş olmaktır. İş yaşamında da daha çok hizmet sektöründe çalışan bireylerdir. Erkek doktor, patron rollerinde daha çok görünürken kadınlar hemşire, sekreter rollerinde karşımıza daha çok çıkmaktadır.⁷⁵

Dizilerin türü değişse de kadın ve erkeğe biçilen toplumsal roller sabit kalmaktadır. Kadına yönelik şiddetin dram dizilerinde çatışmanın odağına oturması yanında benzer durumlar komedi türünde de görülmektedir. *Avrupa Yakası*'nda (2004) Aslı ve Volkan karakterlerine ailenin davranış şeklinde olduğu gibi, *İnce İnce Yasemince* (1995) durum komedisinde de benzer şekilde İtilmiş ve Kakılmış skecinde kadına yönelik şiddet meşrulaştırılmaktadır.

71 Mutlu, *Televizyonu Anlamak*, 219-220.

72 Elif Akcalı ve İrem İnceoğlu, “Kadınlık ve Erkekliğin Değişmeyen Halleri: Televizyon Dizilerinde Toplumsal Cinsiyet”, *Fe Dergi* 12, sy. 2 (2020), 161-173.

73 Erdal, “Prime-Time Televizyon Dizilerinde Toplumsal Cinsiyet Rollerini Açısından Ailenin Sunumu”.

74 Nazlı Şentürk, “Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadının Medyada Temsili: Kadın ve Ufak Tefek Cinayetler Dizilerindeki Kadın Karakterler” (Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 2019).

75 Nuray Bedük, “Gelenek, İktidar İlişkileri ve Toplumsal Cinsiyet Temsillerinde Melezleşme: Türk Televizyon Dizileri Üzerine Bir Söylem Analizi” (Yüksek lisans tezi, Yeditepe Üniversitesi, 2009).

Dizilerde erkekler tarafından kadınlar psikolojik, fiziksel şiddete maruz kalmakta ve bunu kıskançlık, namus gibi kavramlara dayandırarak erkeği haklı gösterme eğilimi içine girilmektedir.⁷⁶

Dizilerde erkek çocuk doğurmak erdem meselesi hâline getirilmekte; kadının toplumsal gelişim ve dönüşümünün önünde engel olan töre, berdel gibi kavramlar normalleştirilerek sunulmaktadır.⁷⁷ Pembe dizilerde kadın; kurtarılmayı bekler zayıftır, güçlüyse de kötü karakterlidir.⁷⁸ Maddi manevi güçlü kadınlara serbest etiketi yapıştırılmaktadır.⁷⁹

2.3.1. Hayat Şarkısı Dizisi Örneği ile Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği

Hayat Şarkısı dizisi Güney Kore dizisinden uyarlanmıştır ve toplamda 57 bölüm olarak Kanal D’de haftalık olarak 2016-2017 yılları arasında yayınlanmıştır. Yapımı Most Prodüksiyon, yönetmeni Cem Karcı, olan dizinin senaryosunu Mahinur Ergun yazmıştır. Oyuncular Ahmet Mümtaz Taylan (Bayram), Burcu Biricik (Hülya), Birkan Sokullu (Kerim), Tayanç Ayaydın (Hüseyin), Seray Gözler (Süheyla), Ahmet Saraçoğlu (Salih), Ecem Özkaya (Melek), Pelin Öztekin (Zeynep), Gamze Demirbilek (Hatice Hala).

Aynı köyden olan kan kardeşler Bayram ve Salih çocukları büyüdüğünde evlendirmek üzere söz verir. İki oğlu olan Bayram, Almanya’da okumuş çevre mühendisi olan oğlu Kerim’in okulu bitince Kerim’i Salih’in büyük kızı Melek ile evlendirmek üzere köye gelir. Kerim aynı zamanda Salih’in küçük kızı Hülya’nın çocukluk aşkıdır ve Hülya çeşitli oyunlarla Kerim ile evlenir. Geleneklerine bağlı olan Cevher ailesi köşkte gelinler ve Bayram’ın gayrimeşru çocuğu Bade’yle yaşarken Hülya’nın sorunlu geçmişi sürekli problemlere neden olur.

Aile vurgusunun sıkça tekrarlandığı dizide ataerkil sistemin gereği olarak ailede kadın ve erkeklerin rolleri cinsiyete göre ayrılmaktadır. Dizide eğitilmiş olmalarına rağmen

76 Özsoy, “Yerli Televizyon Dizilerinde”, 225-246.

77 Dilek İmançer, “Türkiye’de Yerli Televizyon Dizilerinde Geleneksel ve Modern Kadın Kimliğinin Sunumu”, *Medya ve Kadın* içinde, ed. Dilek İmançer (Ankara: Ebabel Yayıncılık, 2006).

78 Abercrombie, *Television and Society*, 72.

79 Saktanber, “Women in The Media in Turkey”, 155.

men kadınlar çalışmıyor, ekonomik olarak erkeğe bağımlıdırlar, erkekler kendilerine ait holdingde çalışır ve iş meseleleri önemli olarak görülmesi nedeniyle kadınların yanında gündeme getirilmemektedir. Evin erkekleri ikinci ilişkilerini rahatlıkla yaşayıp açıklayabilmektedir. Bayram karakteri geleneksellik adı altında kadınları erkeğe bağımlı ve mutfakla sınırlandıran cümleler kurduğu için evin ergen kızı Bade tarafından sürekli çok ilkel baba diyerek eleştirilmektedir.

Dizide kadınlar kocalarına hizmet etmekte, önemli meselelerin dışında tutulup gizli şekilde olaylara müdahale ettiklerinde ise daha büyük hatalara neden olmaktadır. İmançer'in belirttiği gibi diğer televizyon içeriklerinde olduğu gibi *Hayat Şarkısı* dizisinde de erkek bebek yapmanın önemi vurgulanarak kız bebek yapmak eksiklik olarak yansıtılmaktadır⁸⁰. Bayram saf köylü kızı gelin aramakta ancak büyük oğlu Hüseyin evlilik dışı ilişki yaşarken küçük oğlu Kerim evlilik dışı bebek yapmaktadır. Evlilik dışı ilişki yaşayıp çocuk yapan tesbihini elinden düşürmeyen Bayram karakteri dizide sevimli şekilde yansıtılmaktadır.

Dizinin 9 Şubat 2016 tarihinde başlayan ilk bölümü ve devam eden haftalardaki toplamda 10 bölümü incelenmiştir.

1. bölümde Hülya'nın küçüklüğünün gösterildiği sahnede babası borçlarından dolayı alacaklılar tarafından hırpalanınca küçük kız çocuğu, zengin kocayla evleneceğini söylemektedir. Bu sahne kadının ekonomik özgürlüğe sahip olması yerine zengin koca bularak erkeğe bağımlı olmasını destekler niteliktedir.

2. bölümde Bayram evlilik dışı kızı Bade'yi eve getirir ve eşi Süheyla ağlarken oğlu Hüseyin annesine “yapacak bir şey yok olan olmuş” der. Bayram da “beğenmeyen kendine başka yol çizsin” diyerek resti çeker. Kadın gitmeye kalkınca da baskıyla eve döndürülme çabası gösterilir. Bu sahnelerde erkek rahatlıkla yanlışları yapıp açıklarken kabullenemeyen kadını baskıyla kabullenmeye zorlamaktadır. Erkek istediğini yapabilir ve evlilik dışı ilişki yaşayabilir gibi yansıtılmaktadır.

3. bölümde Bayram evlilik dışı ilişki yaşadığı kadının zor durumda kaldığını söyleyerek eşiyle yaşadığı eve getirir ve birlikte yaşamaya zorlar. Eşi tepki gösterince kadını azarlayıp durumu kabullendirmeye çalışır ve eşinden kıyafetlerini kadınla paylaşmasını isteyecek kadar ileri gitmektedir.

80 İmançer, “Geleneksel ve Modern Kadın Kimliğinin Sunumu”.

4. bölümde evin halası Hatice Melek karakterinin biriyle birlikte olduğu için çıkan dedikoduyu anlatırken “kızı kirlettiler” diyerek kadının ilişki yaşaması kirlenmek olarak tanımlanır.

5. bölümde kız torun yapmanın sorun olarak gösterildiği sahnelerde erkek torun yapmak önemli bir şey gibi yansıtılır. Hüseyin Melek ile ilişki yaşadığı için Melek’e “metres” denir, evli kadınla ilişki yaşayan erkekleri etiketleyen bir isim belirtilmektedir.

6. bölümde Kerim’in çocukluğunun gösterildiği sahnede okula gitmek istemediği için ağlayan Kerim’e babası “ilk günden kız bebeleri gibi ağlama” der. Kızlar zayıf ve ağlayan kişiler erkekler ise güçlü ve ağlamaması gereken kişilermiş gibi algı yaratılmaktadır.

Hüseyin, Zeynep ile boşanmak istediğini söyler ve başka bir kadını seviyorum açıklamasında bulunur. Benzer açıklamayı kadınların yaptığı örneğe televizyonlarda sık rastlanmamaktadır.

7. bölümde Hatice Hala gelinleri Süheyla’ya “sen daha varlıklısın diye annem seni Bayram’a istemedi” der. Kadının erkekten varlıklı olması sorun olarak görülmektedir ve erkek maddi olarak kadından daha iyi durumda olması gerekir algısı oluşturulmaktadır.

8. bölümde evin yaşlı halası evlenmeyen Hatice’ye “evde kaldı” tabiri kullanılır. Evlenmeyen erkek için bir tanım mevcut değildir. Eltiler arasındaki çekişme erkek doğuran eltiyi kız doğuran eltinin kıskanmasına bağlanarak yine erkek çocuk yapmak önemli gibi yansıtılmaktadır.

9. bölümde dans hocası gay seçilerek LGBT bireylerin meslek alanı sınırlı yansıtılmaktadır.

10. bölümde Hüseyin, Zeynep ve Melek ile ilişkisini birlikte devam ettireceğini açıklar. Erkek karakter ahlaken ve hukuken yapılan yanlışları rahatlıkla açıklayarak hayatına bu şekilde devam edebilmektedir.

Dizilerde kadınlara aileyi bir arada tutma görevi addedilmiş; kadınlar, geleneklerine bağlı ve kamusal alandan ziyade özel alanda gösterilerek aile içi ilişkilerdeki durumu üzerinden ele alınmaktadır.

Türk dizilerinde aile kutsanırken namus kavramı kadın üzerinden ele alınmaktadır. Kadınların evlilik dışı ilişki yaşaması yadırganır ve ilişkiler evlilikle sonlanmalıdır. Kadınların anne olmaları bütün sıfatlarının üzerindedir.⁸¹ Kadın sunumu amaçlı yapılan nicel içerik çözümlenmeleri araştırmaları göstermektedir ki kadınlar medyada sekreter, hemşire gibi toplumun kabul gördüğü mesleklerle ve iyi eğitim almış çalışmayan özel alanda geleneksel roller olan anne, eş gibi rollerle sunulmaktadır. Medyada erkek egemen ideolojiler çerçevesinde oluşturulan kadın kimlikleri kadını pasif olarak yansıtmakta çoğunlukla fedakar ve sadık rollerde anne, eş olarak gösterilmektedir.⁸²

Hayat Şarkısı dizisi örneğinde olduğu gibi toplumsal cinsiyet eşitsizliğini vurgulayan özel alanda gösterilen kadın, evlilik dışı ilişkisini rahatlıkla yaşayan erkekler, erkek bebek yapmanın önemini vurgulanması, kadın karakterlerin hizmet sektöründe çalışması, kadınların hayatına yön verenlerin erkekler olmasıyla Türk televizyon ve sinemasında toplumsal cinsiyet eşitsizliği tekrar edilmektedir.

Sonuç

Kadının iş yaşamına girmesi birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Beklediği fırsat eşitliğini hiçbir alanda bulamayan kadın, oy kullanamaz, mobbinge uğrar ve erkek egemen söylemlerin etkisi altında yaşam mücadelesi vermeye başlar. Kadın tarih boyunca varoluş mücadelesi vermiştir. Siyasal ve ekonomik olarak sosyal hayatta yer edinemeyen kadına bir darbe de erkek egemen söylemleri ve kadını aşağı çeken diliyle medyadan gelmektedir. *Hayat Şarkısı* dizisi örnekleme üzerinden yürütülen çalışmada medyanın toplumsal cinsiyet eşitsizliği konusunda erkek egemen söylemi güçlendirerek kadınlar açısından olumsuz tutum içerisinde oldukları gözlenmiştir.

Çalışmada elde edilen bulgularda kadının geleneksel kalıplara sıkıştırıldığı, medyada kamusaldan çok özel alanla sınırlandırılarak eş, anne sıfatlarıyla daha çok temsil edildiği sonucuna ulaşılmıştır. Kullanılan dil, kostüm, roller vb. açıdan kadınlar erkeğin arka planında yer almaktadır. Toplumsal gelişim ve değişimler yaşandıkça sinema ve televizyonda karşılığını bulur; ancak istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Toplumun yarısını oluşturan kadınların diğer alanlarda olduğu gibi etki mekanizması güçlü ve geniş olan medyada da haksızlığa uğrayıp ikinci sınıf muamele görmesi kısır döngü

81 MEDİZ, Medyada Kadınların Temsil Biçimleri Araştırması Basın Toplantısı, 19.06.2008.

82 Saktanber, "Women in The Media in Turkey", 154.

oluşturmaktadır.

Medyada toplumsal cinsiyet açısından çeşitliliğe, kadın ve erkek rolleri belirlenmiş LGBT bireylere, yeterince yer verilmediği anlaşılmaktadır. Roller keskin şekilde ayrılmaktadır.⁸³ Medya, cinsiyet rollerinde eşitliği yansıtmada olumsuz bir tutum sergilemektedir. Kitle iletişim araçlarında kadın reklamda da dizi de olsa her durumda aciz olarak resmedilmektedir. Cinselliğiyle bir obje ya da desteklenmesi gereken zayıf bir kişilik olarak sunulmaktadır. Anne, eş gibi kavramlarla ön plana çıkartılan kadın profiline bağımsız, kendine yeten şekilde medyada rastlamak neredeyse imkânsızdır.⁸⁴

Toplumun hak ettiği eşitliğe ve huzura kavuşabilmesi için öncelikle devlet nezdinde eşitlikçi, özgürlükçü her türlü ayrımcılık ve şiddetle mücadeleyi esas alan politikalar benimsenmeli ve bu zihniyetin kitlelere yayılması sağlanmalıdır. İlköğretim ve ortaöğretim programlarında toplumsal cinsiyet eşitsizliği konusunda dersler verilmeli ve bireyler bu konuda eğitilerek bilinç düzeyleri artırılmalıdır. Toplumsal cinsiyet alanında eşitsizlikle ilgili denetim mekanizmaları kurularak toplumsal cinsiyet eşitsizliğine vurgu yapan içerikler kontrol edilmelidir.

Yapımcılar eşitlikçi mesajlar verecek şekilde reklam filmlerinde düzenlemeye gitmelidir, bu da ancak eğitimle başarılabilir. Reklam, dizi, sinema gibi alanlarda yazarların toplumsal cinsiyet eşitsizliği konusunda eğitilmiş ve duyarlı olmaları buna uygun içerikler üretmeleri gerekmektedir. Kadının anne ve eş dışında birey olarak yer aldığı yapımlara yer verilmelidir.

Medya kuruluşları ideolojilerin üretilmesi ve benimsetilmesi aşamasında etkilidir ve toplumsal roller cinsiyet eşitsizlikleri gibi konuların yansıtılması ve güçlendirilmesinde etkin olmaktadır. Kamu yararını gözetmesi gereken medya kuruluşları toplumsal değişimler ve kültürel değerler konusunda daha hassas olmalı ve her içerik üretiminde sorumluluğunun bilincinde olmalıdır. Medyada cinsiyetçi dil ve söylemlerin önüne geçilmelidir. Medya içeriklerinin yorum aşamasında medya okuryazarlığı oldukça önemlidir.

Değişen toplum yapısı sonucunda değişen toplumsal rollerin sunumu kitle iletişim araçlarında da yenilenmelidir. Sinema ve televizyonda kadın ve erkeğe biçilen top-

83 Yasemin İnceoğlu, *Medyada Kadın İmaji*, erişim 29 Temmuz 2023. <http://www.yasemininceoglu.com/makaleler>.

84 Kutlu, "Televizyon Dizilerinde Toplumsal Cinsiyet Açısından Kadının Sunumu", 102.

lumsal roller yüzyıllardır gelen kalıpların dışına çıkarak gerçek hayatta karşılığını bulacak şekilde düzenlenmelidir. Araştırma göstermektedir ki medyada kadına biçilen roller toplumu etkilemektedir ve hayat, sanatı taklit etmektedir.

Kaynakça

Abercrombie, Nicholas. *Television and Society*. Cambridge: Polity Press, 1996.

Akçalı, Elif ve İnceoğlu, İrem. “Kadınlık ve Erkekliğin Değişmeyen Halleri: Televizyon Dizilerinde Toplumsal Cinsiyet”, *Ankara Üniversitesi KASAUM*, sy. 2 (Aralık 2020): 161-173.

Althusser, Louis. *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, trc. Mahmut Özışık. İstanbul: İletişim yayınları, 2000.

Ataman, Özlem Emine. “Sinemada Toplumsal Cinsiyet Roller: 1980-1999 Yılları Arasında Türk Sineması’nda Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Sunumu”. Doktora tezi, Anadolu Üniversitesi, 2002.

Bacanlı, Hasan. *Gelişim ve Öğrenme*. Ankara: Nobel Yayınları, 2002.

Bandura, Albert and Walter Mischel. “Modification of Self-Imposed Delay of Reward Through Exposure to Live and Symbolic Models”, *Journal of Personality and Social Psychology* 2, sy. 5 (1965): 698-705.

Beauvoir, de Simone. *İkinci Cinsiyet*. trc. Gülnur Acar Savran. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019.

Bedük , Nuray. “Gelenek, İktidar İlişkileri Ve Toplumsal Cinsiyet Temsillerinde Melezleşme: Türk Televizyon Dizileri Üzerine Bir Söylem Analizi”. Yüksek lisans tezi, Yeditepe Üniversitesi, 2009.

Behçetoğulları, Pembe. “Müzik Videolarında Kadın İmgesi ve Kadına Yönelik Şiddet”. *Televizyon Kadın ve Şiddet* içinde, derleyen: Nur Betül Çelik, Ankara: Dünya Kitle İletişimi Araştırma Vakfı KIV Yayınları, 2000.

Bem, Sandra Lipsitz “Gender Schema Theory: A Cognitive Account of Sex Typing”, *Psychological Review* 88, sy. 4 (1981): 354-364.

- Berger, John. *Görme Biçimleri*. trc. Yurdanur Salman. İstanbul: Metis Yayınları, 2006.
- Burton, Graeme. *Görünenden Fazlası*. trc. Nefin Dinç. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1995.
- Buss, M. David, “Psychological Sex Differences. Origins Through Sexual Selection”, *American Psychologist* 50, sy. 30 (1995): 164-171.
- Cengiz, Gönül. “Sinema Toplumsal Cinsiyetin İdeolojik İşlevleri : Mor Yıllar Film Analizi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18, sy. 2 (Mayıs 2021): 1102-1115.
- Connell, Raewyn. *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar Toplum, Kişi ve Cinsel Politika*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998.
- Cortez, Marina., Gaudenzi, Paula ve Maskud, Ivía. “Gender: Pathways and Dialogues Between Feminist and Biomedical Studies from the 1950s to 1970s”, *Physis: Revista de Saude Coletiva*, sy. 29 (2019). Erişim 12 Mayıs 2023. /<http://feministbellek.org/>.
- Çakmak, Fatma ve Bilişli, Yasemin. “İdeoloji Söylem ve İletişim Çalışmalarında Ruth Wodak”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19, sy. 2 (2019): 99-124.
- Çankaya, Özden. *TRT Bir Kitle İletişim Kurumunun Tarihi: 1927-2000*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Çelebi, Engin. “Medyanın Toplumsal Cinsiyet Rollerini Üzerinde Etkisi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 21, sy. 82 (Nisan 2022): 822-829.
- Celenk, Sevilay ve Timisi, Nilüfer. “Yerli Dramalarda Kadın Temsili ve Şiddet”. *Televizyon Kadın ve Şiddet* içinde, der. Nur Betül Çelik. Ankara: KİV Yayınları, 2000.
- Çelenk, Sevilay. *Televizyon Temsil Kültürü: 90’lı Yıllarda Sosyokültürel İklim ve Televizyon İçerikleri*. Ankara: Ütopya Yayınevi, 2005.
- Çelik, Nur Betül. “Giriş: Televizyon, Kadın ve Şiddet”. *Televizyon Kadın ve Şiddet* içinde, der. Nur Betül Çelik. Ankara: Dünya Kitle İletişimi Araştırma Vakfı KİV Yayınları, 2000.
- Çetin Erus, Zeynep ve Gürkan, Hasan. “Toplumsal Cinsiyet ve Sinemaya Yansıması:

Yeniden Çekimler Aracılığıyla Japon ve Amerikan Sinemalarında Kadının Temsiline Bir Bakış”, *Selçuk İletişim*, sy. 25 (Mart 2012): 206-217.

Demir, Kula Nesrin. “Kültürel Değişimlerin Reklamlarda Kadın ve Erkek Rol Modellerine Yansıması”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16, sy. 1 (2006).

Durukan, Tülin. “Dünden Bugüne Girişimcilik ve 21. Yüzyılda Girişimciliğin Önemi”, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi* 1, sy. 2 (2006): 28-32.

Erdal, Çiğdem. “Türkiye’de Ulusal Kanallarda Yayınlanan Prime-Time Televizyon Dizilerinde Toplumsal Cinsiyet Rollerini Açısından Ailenin Sunumu”. Yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi, 2010.

Esslin, Martin. *Televizyon Çağı: T.V. Beyaz Camın Arkası*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2001.

Fairclough, Norman. *Media Discourse*. London: Edward Arnold, 1995.

Fiske, John. *Understanding Popular Culture*. Cambridge: Unwin Hyman, 1989.

Geraghty, Christine. *Kadınlar ve Pembe Dizi*. trc. Nur İrven. İstanbul: Afa Yayınları, 1996.

Giddens, Anthony. *Sosyoloji*. Ankara: Ayraç Kitabevi, 2000.

Gökçe, Orhan. *İçerik Analizi: Kuramsal ve Pratik Bilgiler*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2006.

Göle, Nilüfer. “Modernleşme Bağlamında İslami Kimlik Arayışı”. *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* içinde. ed. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Gültekin, Zeynep. “Bir Popüler Kültür Ürünü Olarak Mafya Dizileri: Kurtlar Vadisi Örneği”. Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2006.

Hartley, John. *Uses of Television*, London ve Newyork: Routledge, 1999, Erişim Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi, 15.09.2010.

Hobson, Dorothy. *Ev Kadınları ve Medya Kadın ve Popüler Kültür*. trc. Süleyman

İrvan ve Mutlu Binark. Ankara: Ark Yayınları, 1995.

İmançer, Dilek. “Türkiye’de Yerli Televizyon Dizilerinde Geleneksel ve Modern Kadın Kimliğinin Sunumu”. *Medya ve Kadın* içinde, ed. Dilek İmançer. Ankara: Ebabil Yayıncılık, 2006.

İnceoğlu, Yasemin. *Medyada Kadın İmajı*, son güncelleme 29.07.2023. <http://www.yasemininceoglu.com/makaleler>

Kars, Neşe. *Televizyon Programı Yapalım Herkes İzlesin*. İstanbul: Derin Yayınları, 2003.

Koç, Yunus. “Temizlik Ürünü Reklamlarında Toplumsal Cinsiyet Rollerinin İncelenmesi”. Yüksek lisans tezi, Batman Üniversitesi, 2020.

Köker, Eser. “Kadınların Medyadaki Hak İhlalleriyle Baş Etme Stratejileri”. *Kadın Odaklı Habercilik* içinde, der. Sevda Alankuş, İstanbul: IPS İletişim Vakfı Yayınları, 2007.

Kurt, Ahmet. “Televizyonun Toplum Üzerindeki Etkilerinin Sosyolojik İncelemesi”. Yüksek lisan tezi, Sakarya Üniversitesi, 2001.

Kutlu, Asuman. “Televizyon Dizilerinde Toplumsal Cinsiyet Açısından Kadının Sunumu: Kanal D’de Yayınlanan Yaprak Dökümü Dizisinde Kadın Karakterler”. Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010.

Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. trc. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.

MEDİZ, *Medyada Kadınların Temsil Biçimleri Araştırması Basın Toplantısı*, 19.06.2008.

Modleski, Tania. “The Search for Tomorrow in Today’s Soap Operas”. *Feminist Television Criticism : A Reader* içinde, ed. Charlotte Brunson, Julie D’Acci, Lynn Spigel. New York: Oxford University Press, 1997.

Mutlu, Erol. *Televizyon ve Toplum*. Ankara: TRT Yayınları, 1999.

Mutlu, Erol. *Televizyonu Anlamak*. Ankara: Ayraç Kitapevi, 2008.

Özkalp, Enver. *Sosyolojiye Giriş*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırmalar Çalışmalar Vakfı Yayınları, 1993.

Özsoy, Aydan. “Yerli Televizyon Dizilerinde Farklılaşan Toplumsal Cinsiyet Temsilleri Üzerine Bir Tartışma”. *Toplumsal Cinsiyet ve Medya Temsilleri* içinde, der. Şahinde Yavuz, İstanbul: Heyamola Yayınları, 2015.

Postman, Neil. *Televizyon: Öldüren Eğlence: Gösteri Çağında Kamusal Söylem*. trc. Osman Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994.

Proenza, Luis. “*Stereotypes and Generalities*”, December 13, 2003, <http://www.uakron.edu/president/> Son güncelleme: 05.08.2023.

Rakow, Lana ve Kranich, Kimberlie. “Televizyon Haberlerinde Gösterge Olarak Kadın”. *Medya, Kültür, Siyaset* içinde, der. Süleyman İrvan. Ankara: Alp Yayınevi, 2002.

Saktanber, Ayşe. “Women in The Media in Turkey: the Free, Available Woman or the Good Wife and Selfless Mother”. *Women in Modern Turkish Society* içinde, der. Şirin Tekeli, London: Zed Books, 1995.

Schmitt, P. David, “Are Man Universally More Dismissing Than Women? Gender Differences in Romantic Attachment Across 62 Cultural Regions”, *Personal Relationships* 10, sy. 3, 2003: 307-333.

Scott, Joan. *Toplumsal Cinsiyet: Faydalı Bir Tarihsel Analiz Kategorisi*, trc. Aykut Tunç Kılıç. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2007.

Şentürk, Nazlı. “Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadının Medyada Temsili: Kadın ve Ufak Tefek Cinayetler Dizilerindeki Kadın Karakterler”. Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 2019.

Taburoğlu, Özgür. “Queer kuramı: Yapılaşmamış Kimlikler, Keyfi Cinsiyetler”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, sy. 64 (Nisan 2013).

Tanrıöver, Uğur ve Güvenli, Gülsün, *Ders Kitaplarında İnsan Hakları II: Ders Kitaplarında Toplumsal Cinsiyet*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2009.

Timisi, Nilüfer, *Medyada Cinsiyetçilik*. Ankara: Başbakanlık Kadın Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Yayınları, 1997.

Timur, Taner, *Felsefi İzlenimler*. İstanbul: İmge Kitabevi, 2005.

Uğur Tanrıover, Hülya. *Medyada Kadınların Temsil Biçimleri Araştırması Raporu*. Medya İzleme Grubu (MEDİZ), 2008.

Vatandaş, Celalettin. “Toplumsal Cinsiyet ve Cinsiyet Rollerinin Algılanışı”, *Istanbul Journal of Sociological Studies*, sy. 35 (2007): 29-56. Erişim 22 Nisan 2023. <https://www.dergipark.org.tr>

Yanikkaya, Berrin. “İçerideki Farklı Sesler: Türkiye’deki İletişim Araştırmalarına ve Feminist İletişim Çalışmalarına Bir Bakış”, *Kadın Çalışmaları Dergisi* 1, sy. 3 (2006).

Yücel, Müslüm. *Berdel: Evlilik İttifakı*. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.

Yüksel, Atila., Mil, Burak ve Bilim, Yasin. *Nitel Araştırma*. Ankara: Detay Yayınları, 2007.

Yürümez, Serkan. “Toplumsal Cinsiyet Kalıplarının Reha Erdem Sinemasında Kadın ve Erkek Karakterlere Yansımaları: Korkuyorum Anne Ve Hayat Var Filmlerinin Analizi”. Yüksek lisans tezi, Beykent Üniversitesi, 2010.

Van Zoonen, Liesbet. “Medyaya Feminist Yaklaşımlar”. *Medya Kültür Siyaset* içinde, der. Süleyman İrvan. Ankara: Alp Yayınevi, 2002.

Wodak, R. v.dğr. *Methods of Text and Discourse Analysis*, New Delhi: SAGE Publications, London: Thousandoaks, 2000.

MUHASEBE FINANS

**Sahiplik Yapısının Sermaye Yapısı Üzerindeki Etkisi:
BİST’te Bir Uygulama**

The Impact of Ownership Structure on Capital Structure: A Study on BIST

Beylem Çelik

Dr. Öğr. Üyesi,

İstanbul Gedik Üniversitesi, Gedik MYO, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Programı

beylem.akkus@gedik.edu.tr

ORCID: 0000-0003-4322-5907

Gönderim Tarihi: 24.05.2024

Kabul Tarihi: 14.06.2024

Yayımlanma Tarihi: 28.06.2024

Nasıl Atıf Yapılır:

Çelik, Beylem. “Sahiplik Yapısının Sermaye Yapısı Üzerindeki Etkisi:
BİST’te Bir Uygulama”. *Eklektik Sosyal Bilimler Dergisi* 2, sy. 1 (Haziran 2024): 31-50.

Sahiplik Yapısının Sermaye Yapısı Üzerindeki Etkisi: BİST’te Bir Uygulama

Beylem Çelik¹

Öz

Bu çalışma, Borsa İstanbul’da (BİST) yer alan ve finansal olmayan şirketlerin sahiplik yapıları ile sermaye yapıları arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamaktadır. Bağımlı değişken olan sermaye yapısı, toplam borçların toplam varlıklara bölünmesi yoluyla hesaplanan finansal kaldıraç oranı ile ölçülmüştür. Analiz için kurulan modelde sahiplik yapısı olarak kurumsal sahiplik, yabancı sahiplik ve şahıs sahipliği olarak üç farklı bağımsız değişken kullanılmıştır. Analizi yürütmek için 2018-2022 yılları arasında BİST’te işlem gören finansal olmayan 192 şirketten elde edilmiş 875 adet gözlemden oluşan bir örneklem kullanılmıştır. İlgili örneklem OLS regresyon yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Bulgular, kurumsal sahiplik ve şahıs sahipliğinin sermaye yapısı ile pozitif ilişkili olduğunu göstermektedir. Başka bir ifade ile şirketlerin sahiplik yapılarındaki kurumsal ve şahıs sermaye pay oranları arttıkça finansal kaldıraç oranlarının da artması beklenir. Ayrıca sonuçlar, yabancı sahiplik ile sermaye yapısı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olmadığını göstermektedir. Elde edilen sonuçların, sermaye yapısı kararlarının nedenleri hakkında değerli bilgiler sağlayarak, finansal tablo kullanıcılarına karar verme süreçlerinde yardımcı olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Borsa İstanbul, Kaldıraç, Sahiplik Yapısı, Sermaye Yapısı*

The Impact of Ownership Structure on Capital Structure: A Study on BIST

Abstract

This study aims to examine the relationship between the ownership structures and capital structures of non-financial companies listed on Borsa Istanbul (BIST). The de-

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gedik Üniversitesi, Gedik MYO, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Programı, beylem.akkus@gedik.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4322-5907

pendent variable, capital structure, is measured by the financial leverage ratio, which is calculated by dividing total debt by total assets. In the model established for the analysis, ownership structure is used as three different independent variables: institutional ownership, foreign ownership, and individual ownership. A sample consisting of 875 observations from 192 non-financial companies listed on BIST between 2018-2022 was used for the analysis. The relevant sample was analyzed using the OLS regression method. The findings indicate that institutional ownership and individual ownership are positively related to capital structure. In other words, as the institutional and individual equity shares in the ownership structure of companies increase, their financial leverage ratios are also expected to increase. Additionally, the results show that there is no statistically significant relationship between foreign ownership and capital structure. These findings will help investors, managers, and policymakers make more informed decisions by reducing information asymmetry regarding the reasons behind capital structure decisions.

Keywords: *Borsa Istanbul, Leverage, Ownership Structure, Capital Structure*

1. Giriş

Sermaye yapısı kararları, şirketlerin finansal performansı ve değeri üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla firmaların, sermaye yapısı kararını dikkatli bir şekilde analiz etmeleri ve en uygun sermaye yapısını belirlemeleri gerekmektedir.² Şirket yöneticilerinin sermaye yapısı ve borçlanma politikaları konusunda dikkatli ve stratejik kararlar alması hem vekâlet maliyetlerini azaltmak hem de firma değerini artırmak ile doğrudan ilişkilidir.³ Borçlanma politikalarının doğru şekilde belirlenmesi aynı zamanda finansal raporların kullanıcıları ve yararlanıcıları tarafından alınan kararları da etkiler. Bu çerçevede, sermaye yapısı kararlarına etki eden faktörlerin belirlenmesi önemli bir araştırma alanı olarak ortaya çıkmaktadır.

Şirketlerin sahiplik yapısı birbirinden farklılık göstermektedir. Sahiplik yapısı; aile sahipliği, yabancı sahipliği, devlet sahipliği, çalışan sahipliği, yönetici sahipliği, kurumsal sahiplik gibi farklı sahiplik yapıları ile anılmaktadır. Türkiye’de sahiplik ya-

2 Franco Modigliani ve Merton H. Miller, “Corporate Income Taxes and the Cost of Capital: A Correction”, *The American Economic Review*, sy. 53 (1963): 433–443.

3 Mesut Doğan ve Yusuf Topal, “Sahiplik Yapısının Firma Performansı Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 20, sy. 4 (2015): 31-48.

pısı ağırlıklı olarak aile şirketi şeklinde olup kurumsal sahiplik, yabancı sahiplik ve şahıs sahipliği aile sahipliğinden düşüktür. Ayrıca Türkiye’de sahiplik yapısı piramidal ve kompleks bir yapı sergilemektedir.⁴ Bunun yanı sıra sahiplik yapısı, sermaye yapısı kararlarına etki eden bir faktördür.⁵ Bu açıdan Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde sahiplik yapısının araştırılması önem arz etmektedir. Yapılan araştırmalar sahiplik yapısının firma performansı⁶, kurumsal yönetim⁷, ajans maliyetleri⁸, kazanç yönetimi⁹ kavramları üzerinde etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Sermaye yapısı, yatırımcıların karar verirken dikkate aldıkları önemli kavramlardan biridir. Bu bağlamda sahiplik yapısı ile sermaye yapısı arasında bir ilişkinin oldukça muhtemel olduğu söylenebilir. Nitekim Pindado ve Chabela¹⁰, Al-Thuneibat¹¹, Chung ve Dahms¹² çalışmalarında bu ilişkiyi araştırmış ve sahiplik yapısının sermaye yapısı ile ilişkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ancak bu çalışmaların aksine sahiplik ile sermaye ya-

4 B. Burçin Yurtoglu, “Ownership, Control and Performance of Turkish Listed Firms”, *In Empirica*, sy. 27 (2000): 193-222.

5 Hsi-Mei Chung and Sven Dahms, “Ownership Strategy and Foreign Affiliate Performance in Multinational Family Business Groups: A Double-edged Sword”, *Journal of International Management* 24, sy. 4 (2018): 303-316.

6 Steen Thomsen ve Torben Pedersen, “Ownership Structure And Economic Performance In The Largest European Companies”, *In Strategic Management Journal Strat. Mgmt. J.*, sy. 21 (2000): 689-705

7 Xiaonian Xu ve Yan Wang, “Ownership Structure and Corporate Governance in Chinese Stock Companies”, *China Economic Review*, sy. 10 (1999): 75-98.

8 James S Ang, Rebel A Cole ve James Wuh, Lin, “Agency Costs and Ownership Structure”, *Journal of Finance* 55, sy. 1 (2000): 81-106.

9 Mehmet Aygun, Süleyman Ic, ve Mustafa, Sayim, “The Effects of Corporate Ownership Structure and Board Size on Earnings Management: Evidence from Turkey”, *International Journal of Business and Management* 9, sy. 12 (2014): 123-132.

10 Julio Pindado ve De La Torre Chabela, “Capital Structure: New Evidence from the Ownership Structure”, *International Review of Finance* 11, sy. 2 (2011): 213-226.

11 Ali Al-Thuneibat, “The Relationship between the Ownership Structure, Capital Structure and Performance”, *Journal of Accounting - Business & Management* 25, sy. 1 (2018): 1-20.

12 Chung and Dahms, “Ownership Strategy and Foreign Affiliate Performance in Multinational Family Business Groups: A Double-edged Sword”, 303-316.

pısı arasında bir ilişkinin olmadığını vurgulayan çalışmalar da mevcuttur.¹³ Sahiplik yapısının sermaye yapısı üzerine etkisini inceleyen araştırmaların karmaşık sonuçlara ulaştıkları görülmektedir. Dolayısıyla sahiplik yapısının sermaye yapısı üzerine etkisini inceleyen araştırmaların sürdürülmesi gerekmektedir. Bu gereklilik çalışmanın en önemli motivasyon kaynağıdır.

Bu çalışma BİST’de faaliyet gösteren şirketlerin sahiplik yapılarının sermaye yapısına etkisini araştırmayı amaçlamaktadır. Araştırma modelinde kurumsal sahiplik, yabancı sahiplik ve şahıs sahipliği olarak üç adet bağımsız değişken kullanılmıştır. Kontrol değişkenleri ise kurumsal yönetim bazlı değişkenler ve firma bazlı değişkenler olarak ele alınıp toplam beş adet kontrol değişkeni modele dâhil edilmiştir. Çalışmanın örneklemini, 2018-2022 yılları arasında BİST’de işlem gören finansal olmayan 192 şirketten elde edilmiş 875 adet gözlemden oluşmakta olup analiz yöntemi olarak en küçük kareler (OLS) regresyon analizi kullanılmıştır.

Genel olarak bu çalışmanın literatüre birkaç katkısı bulunmaktadır. Sahiplik yapısının sermaye yapısı üzerine etkisini inceleyen araştırmalar incelendiğinde sonuçların karmaşık olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışma, konuyu daha detaylı inceleyerek sonuçlara netlik getirmeyi amaçlamakta ve bu yönüyle literatüre katkı sağlamaktadır. Konu ile ilgili literatür incelendiğinde sahiplik yapısının genellikle; kurumsal sahiplik, yabancı sahiplik ve en büyük ortağın sermaye payı olarak ele alındığı görülmektedir. Sahiplik yapısına kurumsal sahiplik ve yabancı sahipliğin yanı sıra şahıs sahipliği dikkate alınarak da bakılması önem arz etmekte ve literatüre katkı sağlamaktadır. Çalışmanın literatüre sunduğu diğer bir katkı, Türkiye’de yapılan diğer çalışmalara kıyasla daha yüksek gözlem sayısına sahip olması dolayısıyla konunun daha kapsamlı şekilde ele alınmasıdır.

Çalışmanın geri kalanı şu şekilde organize edilmiştir: Bir sonraki bölümde düzenleyici ve kavramsal arka plan verilerek araştırmanın hipotezleri ortaya konulmuştur. Regresyon sonuçlarını rapor etmeye geçmeden önce veriler ve araştırma metodolojisi ana hatlarıyla belirtilmiştir. Son bölümde bulgular özetlenerek, yönetsel etkiler, çalışmanın kısıtları ve gelecekteki araştırmalar için önerilere yer verilmiştir.

13 Tran Thi Xuan Anh, ve Bui Ngoc Phuong, “Impact of Ownership Structure on Capital Structure- Empirical Evidence from Listed Firms in Vietnam”, *DLSU Business & Economics Review* 28, sy. 1 (2018).

İlhan Ege ve Tuğba Nur Topaloğlu, “Sahiplik Yapısının Sermaye Yapısı Kararlarına Etkisi: Borsa İstanbul’da Bir Uygulama”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (2017): 471–471.

2. Literatür Taraması ve Hipotez Geliştirme

Sahiplik yapısının sermaye yapısı ile ilişkisini açıklayan teorilerden biri vekâlet teorisi. Vekâlet ilişkisi pay sahibinin temsilcisine kendi adına bazı hizmetleri yerine getirmek ve bazı kararları verme yetkisini verdiği sözleşmeye dayalı anlaşmayı konu edinir.¹⁴ Temsilci bazen şirket menfaatlerini göz ardı ederek kendi menfaatleri doğrultusunda kararlar alabilir.¹⁵ Temsilcinin müvekkilinin çıkarları doğrultusunda hareket etmemesi durumunda vekalet sorunu oluşur.¹⁶ Finansal kaldıraç oranındaki artış vekâlet sorunundan kaynaklanabileceği gibi yatırımcıların şirkete olan güvenini kaybetmesine neden olabilir.¹⁷

Farklı ülkelerde sahiplik yapısının sermaye yapısı ile ilişkisini araştıran çalışmalar incelendiğinde, Chung ve Dahms'ın Amerika Birleşik Devletleri şirketleri üzerinde yaptıkları araştırmalarında 1985-2008 yıllarına ait 40.963 gözlem kullanılmış olup kurumsal sahiplik ile kaldıraç oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.¹⁸ Pindado ve Chabela, 1990-1999 yıllarında İspanya Borsası'nda faaliyet gösteren 135 şirketten elde edilmiş veriler üzerinde yaptıkları araştırmada sahiplik yoğunluğunun kaldıraç oranı ile istatistiksel olarak anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki olduğunu vurgulamışlardır.¹⁹

Anh ve Phuong, 2009-2015 yıllarında Vietnam Borsası'nda faaliyet gösteren 642 şirket üzerinde yaptıkları araştırmada yabancı sahiplik, kurumsal sahiplik ve kamusal sahipliğin sermaye yapısı ile arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olmadığını vurgulamışlardır.²⁰ Al-Thuneibat, 2010-2014 yıllarında Ürdün Borsası'nda

14 Michael C. Jensen ve William H. Meckling, "Theory Of The Firm: Managerial Behaviour, Agency Costs And Ownership Structure", *Journal of Financial Economics*, sy. 3 (1976): 305-360.

15 Anup Agrawal ve Charles R. Knoeber, "Firm Performance and Mechanisms to Control Agency Problems between Managers and Shareholders", *The Journal of Financial and Quantitative Analysis* 31, sy. 3 (1996): 377-397

16 Michael J. Brennan, "Corporate Finance over the Past 25 Years", *Financial Management* 24, sy. 2 (1995): 9-22.

17 O. J. Ilaboya ve Iyafekhe Christian, "Corporate Governance and Audit Report Lag in Nigeria", *International Journal of Humanities and Social Science* 4, sy. 13 (2014): 172-180.

18 Chung, "Ownership Strategy", 303-316.

19 Pindado ve Chabela, "Capital Structure: New Evidence from the Ownership Structure", 213-226.

20 Anh, "Impact of Ownership Structure".

işlem gören 86 firma üzerinde yaptığı araştırmada finansal kaldıraç oranı ile firma performansı arasında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca çalışmada finansal kaldıraç oranının sahiplik yapısı ile firma performansı arasındaki ilişkiyi olumlu yönde etkilediği vurgulanmıştır.²¹

Türkiye’de yapılan araştırmalar incelendiğinde, Ege’nin Borsa İstanbul’da 2009-2015 döneminde faaliyet gösteren şirketlerden elde edilmiş 126 gözlem üzerinde yaptığı araştırmada sahiplik yapısı ile sermaye yapısı arasında istatistiksel olarak anlamlı herhangi bir ilişkinin tespit edilmediği görülmektedir.²² Doğan ve Topal, Borsa İstanbul 30 Endeksi’nde 2005-2012 döneminde imalat sektöründe faaliyet gösteren şirketlerden elde edilmiş 136 gözlem üzerinde yaptıkları araştırmada yönetim kurulu sahipliği ve yabancı sahipliğin BİST’te işlem gören şirketlerin finansman kararlarında etkili olduğunu vurgulamışlardır.²³

Kasaboğlu ve Çinko, Borsa İstanbul’da 2005-2013 döneminde faaliyet gösteren şirketlerden elde edilmiş 150 gözlem üzerinde yaptıkları araştırmada kurumsal sahiplik ile finansal kaldıraç arasında anlamlı ve negatif bir ilişki olduğunu vurgulamışlardır.²⁴ Oruç, Borsa İstanbul’da 2002-2010 döneminde faaliyet gösteren şirketlerden elde edilmiş 162 gözlem üzerinde yaptığı araştırmada, sahiplik yoğunluğu ile sermaye yapısı kararları arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu belirtmiştir.²⁵

Kahraman, BİST Kurumsal Yönetim Endeksi’nde bulunan şirketlerin 2009-2018 dönem verilerini kullanarak yaptığı çalışmada aktif kârlılık ve şirket büyüme oranlarının finansal kaldıraç oranını olumsuz yönde, en büyük ikinci ortağın sermaye payı ve şirket büyüklüğünün finansal kaldıraç oranını ise olumlu yönde etkilediğini belirt-

21 Al-Thuneibat, “The Relationship between”, 1-20.

22 Ege ve Topaloğlu, “Sahiplik Yapısının Sermaye Yapısı Kararlarına Etkisi”, 471–471

23 Doğan ve Topal, “Sahiplik Yapısının Firma Performansı Üzerine Etkisi”.

24 Oytun Tansel Kasaboğlu ve Murat Çinko, “A Study Of The Relationship Between Institutional Ownership and Capital Structure: Evidence From Turkey”, *Marmara Journal of Economics* 1, sy. 2 (2017): 155-170.

25 Eda Oruç Erdoğan, “Temsil Teorisi Çerçevesinde Sahiplik Yapısının İşletmelerin Sermaye Yapısı Kararları Üzerine Etkisi: Bist Uygulaması”, *Journal of Süleyman Demirel University Institute of Social Sciences Year 2, sy. 2* (2016): 1-23

miştir.²⁶ Temiz ve Elçin, 2012-2016 yıllarında BİST’te faaliyet gösteren 137 şirketten elde edilmiş 685 gözlem üzerinde yaptıkları araştırmada en büyük ortak oranı, kurumsal sahiplik, yabancı sahiplik değişkenlerinin finansal kaldıraç oranı ile arasında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif ilişkili olduğunu belirtmişlerdir.²⁷

Ateşoğlu ve Aracı, 2012-2017 yıllarında BİST’te faaliyet gösteren şirketlerden elde edilmiş 360 gözlem üzerinde yaptıkları çalışmada yabancı sahipliğin finansal kaldıraç azalttığı, yüksek kurumsal sahiplik payı veya yüksek halka açıklık oranı olan firmaların daha fazla kaldıraç oranına sahip olduklarını belirtmişlerdir.²⁸ Taşbaş ve Belen, 2017 yılında BİST’te faaliyet gösteren 77 şirketin finansal verilerini kullanarak yaptığı araştırmalarında şirketlerin sahiplik yapısı ile kaldıraç oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki olduğunu belirtmişlerdir.²⁹

Literatür incelendiğinde kurumsal sahiplik yapısının sermaye yapısına etkilerini inceleyen araştırma sonuçlarının çelişkili olduğu görülmektedir. Birtakım araştırmalar kurumsal sahiplik yapısı ile finansal kaldıraç oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif ilişki olduğunu vurgularken,³⁰ bazı araştırmalar ise kurumsal sahiplik yapısı ile finansal kaldıraç oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif ilişki olduğunu vurgulamışlardır.³¹ Diğer yandan farklı çalışmalar kurumsal sahiplik ile finansal

26 Yunus Emre Kahraman, “Sahiplik Yapısının Sermaye Yapısı Kararlarına Etkisi, BİST 100 Şirketleri ile Kurumsal Yönetim Endeksi Şirketleri Etkisi: Karşılaştırması”, *Sosyoekonomi* 31, sy. 57 (2023): 283–298.

27 Hüseyin Temiz ve Elçin Dalkılıç, “Sahiplik Yapısı ve Sermaye Kararları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Bist İmalat Sektörü Örneği”, *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18, sy. 4 (2018): 1-18

28 Sevda Ateşoğlu Coşkun, “Sahiplik Yapısının Sermaye Yapısına Etkileri: Borsa İstanbul’da Bir Araştırma”, *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi* 15, sy. 2 (2022): 281-319

29 Hüseyin Taşbaş ve Muhammet Belen, “Şirketlerin Sahiplik Yapısı ile Sermaye Yapısı Arasındaki İlişki: BIST İmalat Sektörü”, *In Journal of Humanities and Tourism Research* 10, sy. 4 (2020):995-1009

30 Chung and Dahms, “Ownership Strategy and Foreign Affiliate Performance”, 303-316.
Oruç Erdoğan, “Temsil Teorisi Çerçevesinde Sahiplik Yapısının İşletmelerin Sermaye Yapısı Kararları Üzerine Etkisi: Bist Uygulaması”, 1-23.

31 Ersin Fırat Akgül ve Seçil Sigali, “Determinants of Capital Structure: An Application on BIST Transportation Index”, *Journal of Accounting & Finance* 77, (2018).

Ji Sun, Li Dink, Jie Michael Guo ve Yichen Li, “Ownership, Capital Structure and Financing Decision: Evidence from the UK”, *The British Accounting Review* 48, sy. 4 (2016): 448-463.

kaldıraç oranı arasında herhangi bir ilişki tespit edememiştir.³² Kurumsal sahipliğin sermaye yapısı ile ilişkisine dair karmaşık sonuçların olması nedeniyle test edilmek üzere aşağıdaki hipotez kurulmuştur.

H1: Kurumsal sahiplik ile sermaye yapısı arasında bir ilişki vardır.

Literatür incelendiğinde, yabancı sahiplik yapısının sermaye yapısına etkilerini inceleyen araştırma sonuçlarının da çelişkili olduğu görülmektedir. Yabancı sahiplik yapısı ile finansal kaldıraç oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif ilişki olduğunu vurgulayan çalışmalar olduğu gibi³³ yabancı sahiplik yapısı ile finansal kaldıraç oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif ilişki olduğunu vurgulayan araştırmalara da mevcuttur.³⁴ Bazı çalışmalar ise yabancı sahiplik ile finansal kaldıraç oranı arasında herhangi bir ilişki tespit edememişlerdir.³⁵ Yabancı sahipliğin sermaye yapısı ile ilişkisine dair karmaşık sonuçların olması dolayısıyla test edilmek üzere aşağıdaki hipotez kurulmuştur.

H2: Yabancı sahiplik ile sermaye yapısı arasında bir ilişki vardır.

Sahiplik yapısının sermaye yapısı ile ilişkisine yönelik literatüre göz atıldığında, sahiplik yapısı değişkeninin genel olarak kurumsal sahiplik, yabancı sahiplik, en büyük ortağın sermaye payı, yönetici sahipliği gibi değişkenlerin dikkate alındığı görülmek-

32 Ege ve Nur Topaloğlu, “Sahiplik Yapısının Sermaye Yapısı Kararlarına Etkisi”, 471-471.

Tran Thi Xuan Anh ve Bui Ngoc Phuong “Impact of Ownership Structure on Capital Structure-Empirical Evidence from Listed Firms in Vietnam”, (2018).

33 Agrawal ve Knoeber, “Firm Performance and Mechanisms to Control Agency Problems between Managers and Shareholders”, In Source: The Journal of Financial and Quantitative Analysis, 377-397. Meltem Gürünlü ve Güner Gürsoy, “The Influence of Foreign Ownership on Capital Structure of Non-Financial Firms: Evidence from Istanbul Stock Exchange”, *IUP Journal of Corporate Governance*, sy. 9(4), (2010): 21-29

34 Oruç Erdoğan, Eda. “Temsil Teorisi Çerçevesinde Sahiplik Yapısının İşletmelerin Sermaye Yapısı Kararları Üzerine Etkisi: Bist Uygulaması”, 1-23.

Duc Nam Phuong ve Le Thi Phuong Vy, “Foreign Ownership, Capital Structure and Firm Performance: Empirical Evidence from Vietnamese Listed Firms”, *IUP Journal of Corporate Governance*, sy.12(2), (2013):40-58.

35 Anh and Phuong “Impact of Ownership Structure on Capital Structure-Empirical Evidence from Listed Firms in Vietnam”.

Shumi Akhtar, “The Determinants of Capital Structure for Australian Multinational and Domestic Corporations”, *Australian Journal of Management* 30, sy. 2 (2005): 321–341.

tedir. Literatür incelendiğinde şahıs sahipliğinin sermaye yapısına etkilerine yönelik araştırmaların yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Yapılan kısıtlı çalışmalardan biri, Al-Fayoumi ve Abuzayed'in, Ürdün menkul Kıymetler Borsası'nda 2001-2005 yıllarında faaliyet gösteren şirketler üzerinde yapmış oldukları çalışmadır³⁶. İlgili çalışmada şahıs sahipliği ile borç oranı arasında bir ilişkinin tespit edilmediği vurgulanmaktadır. Bu çalışma sahiplik yapısını kurumsal sahiplik ve yabancı sahipliğin yanı sıra şahıs sahipliğini de dikkate alması açısından literatüre katkı sağlamayı hedeflemektedir. Dolayısıyla şahıs sahipliğinin sermaye yapısı ile ilişkisini test edebilmek için aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur:

H3: Şahıs sahipliği ile sermaye yapısı arasında bir ilişki vardır.

3. Araştırma Metodolojisi

Bu çalışma, BİST'te faaliyet gösteren şirketlerin sahiplik yapılarının finansal kaldıraç oranı ile ilişkisini incelemektedir. Bu kapsamda, 2018-2022 yılları arasında Borsa İstanbul'da (BİST) işlem gören finansal olmayan 192 şirketten elde edilmiş 875 adet gözlem kullanılarak OLS regresyon analizi yapılmış ve sahiplik yapısı ile finansal kaldıraç oranı arasındaki ilişki araştırılmıştır. Veriler aşağıdaki kaynaklar kullanarak manuel olarak elde edilmiştir:

- 1) Kamuyu Aydınlatma Platformu,
- 2) Borsa İstanbul,
- 3) Şirket web sayfaları.

3.1. Değişken Tanımı ve Ölçümü

Analizleri yürütmek için bir dizi bağımlı, bağımsız ve kontrol değişken kullanılmıştır. Değişkenler Tablo 1'de listelenmiş ve tanımlanmıştır. Modelde bağımlı değişken olarak kaldıraç oranı, bağımsız değişken olarak ise kurumsal sahiplik, yabancı sahiplik ve şahıs sahipliği kullanılmıştır. Kaldıraç oranı şirketlerin toplam borçların toplam varlıklara oranı ile ölçülmüştür. Kurumsal sahiplik, firmanın toplam sermaye-

36 Nedal A. Al-Fayoumi ve Bana M. Abuzayed, "Ownership Structure and Corporate Financing", *Applied Financial Economics* 19, sy. 4 (2009): 1975-1986.

sindeki şirket sahipliği yüzdesi ile yabancı sahiplik, firmanın toplam sermayesindeki yabancı sahiplik yüzdesi ile şahıs sahipliği ise firmanın toplam sermayesindeki şahıs sahiplik yüzdesi ile ölçülmüştür. Kontrol değişkeni olarak kullanılan aktif karlılık oranını (ROA) net kar ile aktif toplamının birbirine oranı ile şirket büyüklüğü toplam varlıkların doğal logaritması ile şirket yaşı değişkeni ise şirket yaşı logaritması ile hesaplanmıştır. Yönetim kurulu büyüklüğü kontrol değişkeni, yönetim kurulu toplam üye sayısı ile ölçülürken, yönetim kurulu bağımsızlık oranı yönetim kurulu bağımsız üye sayısı / yönetim kurulu üye sayısı oranı ile ölçülmüştür. Analize dâhil olan şirketlerin 2018-2022 yıllarına ait bilgileri Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP) ve şirketlerin faaliyet raporlarından temin edilmiştir.

Tablo 1. Değişkenlerin Açıklanması

	Değişken Kodu Değişken Tanımları Değişken Ölçümleri		
Değişken Türü	Değişken Kodu	Değişken Tanımları	Değişken Ölçümleri
Bağımlı değişken	KALDIRAÇ	Finansal kaldıraç	Toplam borçlar / toplam varlıklar
Bağımsız değişken	KURUMSAL	Kurumsal Sahiplik	Firmanın toplam sermayesindeki şirket sahipliği yüzdesi
Bağımsız değişken	YABANCI	Yabancı Sahiplik	Firmanın toplam sermayesindeki yabancı sahiplik yüzdesi
Bağımsız değişken	ŞAHIS	Şahıs Sahipliği	Firmanın toplam sermayesindeki şahıs sahiplik yüzdesi
Kontrol değişken	ROA	Aktif karlılık oranı	Net kar / Toplam varlıklar
Kontrol değişken	ŞİRKET YAŞI	Şirket Yaşı	Şirket yaşı logaritması
Kontrol değişken	BÜYÜKLÜK	Firma büyüklüğü	Toplam varlıkların doğal logaritması
Kontrol değişken	YKBÜY	Yönetim kurulu büyüklüğü	Yönetim kurulu toplam üye sayısı
Kontrol değişken	YKBAĞ	Yönetim kurulu bağımsızlığı	Yönetim kurulu bağımsız üye sayısı / Yönetim kurulu üye sayısı

3.2. Araştırma Modeli

Bu çalışmada, kurumsal sahiplik, yabancı sahiplik ve şahıs sahiplik bağımsız değişkenleri ile finansal kaldıraç oranı arasındaki ilişkiyi araştırmak için OLS regresyon yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca kurumsal sahiplik, yabancı sahiplik ve şahıs sahiplik

değişkenleri ile finansal kaldıraç oranı arasındaki ilişkiyi araştırmak için aşağıdaki model kurulmuştur:

Model:

$$\text{“KALDIRAÇ: “ } \beta_0 + \beta_1 \text{KURUMSAL} + \beta_2 \text{YABANCI} + \beta_3 \text{ŞAHIS} + \beta_4 \text{ROA} + \beta_5 \text{ŞİRKET YAŞI} + \beta_6 \text{BÜYÜKLÜK} + \beta_7 \text{YKBÜY} + \beta_8 \text{YKBAĞ} + \varepsilon$$

4. Araştırma Bulguları

4.1. Tanımlayıcı İstatistikler ve Korelasyon Matrisi

Tablo 2; regresyon modelinde kullanılan değişkenlere ait gözlem sayısı, ortalama, standart sapma, minimum ve maksimum değerlerini göstermektedir. Tablo 2 incelendiğinde bağımlı değişken olan finansal kaldıraç oranı ortalamasının 0,454 olduğu, minimum değer 0,033, maksimum değer ise 0,912 olduğu görülmektedir. Ayrıca şirket sermaye pay dağılımında % 43 ile kurumsal sahiplik paylarının ağırlıklı olduğu görülmektedir. Kurumsal sahiplik payını %13 ile şahıs sahipliği ve %10 ile yabancı sahiplik takip etmektedir. Kurumsal sahiplik ve yabancı sahiplik oranları şirketlerde farklılık göstermekte olup analize dâhil olan şirketlerde bu oran minimum 0, maksimum 97,8 olarak görülmektedir. Şahıs sahiplik oranı da şirketlerde farklılık göstermekte olup analize dâhil olan şirketlerde bu oran minimum 0, maksimum 87,81 değeri olarak görülmektedir. Bu istatistikler analize dâhil edilen şirketlerin kurumsal sahiplik, yabancı sahiplik ve şahıs sahiplik yapılarının birbirlerinden farklı olduğunu göstermektedir.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken Adı	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Minimum Değer	Maximum Değer
KALDIRAÇ	875	,454	,266	,033	,912
KURUMSAL	875	43,807	32,592	0	97,8
YABANCI	875	10,52	23,533	0	97,8
ŞAHIS	875	13,399	22,001	0	87,81
ROA	875	,065	,098	-,101	,284

ŞİRKET YAŞI	875	44,524	18,069	6	123
BÜYÜKLÜK	875	20,892	1,914	15,483	25,957
YKBÜY	875	7,026	2,022	3	15
YKBAĞ	875	,333	,075	0	,667

Tablo 3, tüm örneklem için Pearson Korelasyon Matrisi sonuçlarını göstermektedir. Korelasyon Matrisi, bağımsız değişkenin (kurumsal sahiplik, yabancı sahiplik ve şahıs sahipliği) bağımlı değişken ile (finansal kaldıraç oranı) istatistiksel olarak ilişkili olduğunu göstermektedir. Değişkenler arasında yüksek korelasyon bulunmamaktadır.

Tablo III. Değişkenler Korelasyon Matrisi

Değişkenler	KALDIRAÇ	KURUMSAL	YABANCI	ŞAHIS	ROA	ŞİRKET YAŞI	BÜYÜKLÜK	YKBÜY	YKBAĞ
KALDIRAÇ	1								
KURUMSAL	0,017	1							
YABANCI	0,015	0,448***	1						
ŞAHIS	0,001	-0,652***	-0,235***	1					
ROA	-0,544***	0,032	-0,008	0,071**	1				
ŞİRKET YAŞI	-0,035	0,204***	0,129***	-0,124***	0,107***	1			
BÜYÜKLÜK	0,066**	0,357***	0,128***	-0,295***	0,037	0,162***	1		
YKBÜY	0,080**	0,384***	0,124***	-0,279***	0,010	0,156***	0,498***	1	
YKBAĞ	-0,088***	-0,238***	-0,127***	0,110***	0,032	-0,072**	-0,099***	-0,538***	1

Not: *, **, *** simgeleri sırayla değişkenlerin %1, %5 ve %10 seviyelerinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Regresyon analizinin sağlıklı sonuçlar verebilmesi için çoklu doğrusallık sorununun olmaması gerekmektedir. Çoklu doğrusallık sorununun olup olmadığını tespit etmek için değişkenlere ait VIF (Variance Inflation Factor) değerleri hesaplanmıştır. VIF değerinin 10'dan küçük olması gerekmektedir.³⁷ Tablo 4 değişkenlerin VIF değerlerini göstermektedir. Tüm değişkenlerin VIF değerlerinin kabul edilen sınırın oldukça altında kaldığı ve dolayısıyla değişkenler arası çoklu doğrusallık sorununun olmadığı görülmektedir.

37 O'Brien, Robert M., "A Caution Regarding Rules of Thumb for Variance Inflation Factors". *Quality & Quantity*, sy. 41, (2007): 673-690.

Tablo 4. VİF Değerleri

Değişken Açıklaması	Değişkenler	VIF Değeri
Kurumsal Sahiplik	KURUMSAL	2,36
Yabancı Sahiplik	YABANCI	1,27
Şahıs Sahipliği	ŞAHIS	1,85
Aktif Kârlılık Oranı	ROA	1,03
Şirket Yaşı	ŞİRKET YAŞI	1,07
Firma Büyüklüğü	BÜYÜKLÜK	1,49
Yönetim Kurulu Büyüklüğü	YKBÜY	2,02
Yönetim Kurulu Bağımsızlık Oranı	YKBAĞ	1,51

Değişen varyans problemi, modelde yer alan hata terimlerinin varyanslarının birbirinden farklı olduğu durumu ifade etmektedir. Doğrusal regresyon modellerinin regresyon katsayılarının eşitlik kısıtlamalarını karşılayıp karşılamadığını test etmek için olağan asimptotik olarak eşdeğer prosedürler uygulanmaktadır.³⁸ Bu sebeple değişen varyans probleminin varlığını tespit etmek için Wald testi gerçekleştirilmiş olup test sonuçları Tablo 5’te gösterilmektedir. Tablo 5 incelendiğinde Wald test sonuçlarına göre “ H_0 : Değişen varyans problemi yoktur” hipotezinin reddedildiği ve modelde değişen varyans problemi olduğu görülmektedir.

Tablo 5. Değişen Varyans Test Sonuçları

MODEL		
	Değer	Olasılık Değeri
Chi2 testi	3,0x	0,0000

Not: *** %1 anlamlılık seviyesinde H_0 hipotezinin reddedildiğini ifade etmektedir.

Otokorelasyon varsayımı, Wooldridge yöntemi kullanılarak test edilmektedir. Bu test sonucu ile modellerde otokorelasyon sorunu olup olmadığı tespit edilmektedir. Tablo 6’da gösterilen Wooldridge testinin sonuçlarına göre modelde otokorelasyon sorunu olduğu sonucuna varılmış ve “ H_0 : Otokorelasyon sorunu yoktur” hipotezi reddedilmiştir. Bu durum, modelde hata terimleri arasında otokorelasyon bulunduğunu gös-

38 Gouriéroux, Christian., Holly, Alberto ve Monfort, Alain, “Likelihood Ratio Test, Wald Test, and Kuhn-Tucker Test in Linear Models with Inequality Constraints on the Regression Parameters”, *Econometrica: journal of the Econometric Society* 50, sy. 1 (1982): 63-80.

termektedir. Wooldridge eğer hata terimlerinde otokorelasyon bulunuyorsa, standart regresyon modellerinin yanı sıra diğer tahmin yöntemlerinin daha verimli tahminler üreteceğini belirtmektedir. Bu nedenle, otokorelasyonun olduğu bir modelde, otokorelasyon problemini gidermek için alternatif tahmin yöntemlerinin kullanılması önerilmektedir. Bu sebeple regresyon analizi gerçekleştirilirken robust tahminciler kullanılmıştır.

Tablo 6. Otokorelasyon Wooldridge Test Sonuçları

Test	MODEL	
	Ki Kare	Olasılık Değeri
fWooldridge Test	41,213	0,0000

Not: *** %1 anlamlılık seviyesinde H0 hipotezinin reddedildiğini ifade etmektedir.

4.2. Regresyon Sonuçları

Tablo 7, finansal kaldıraç oranı ile şirketlerin sahiplik yapıları arasındaki ilişkiyi gösteren doğrusal regresyon analizi sonuçlarını göstermektedir. Analiz sonuçları, kurumsal sahiplik yapısının finansal kaldıraç oranı ile istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla şirketlerin kurumsal sahiplik paylarının arttıkça toplam borçlar / toplam varlıklar oranının da artması beklenir. Bu bağlamda H1 hipotezi desteklenmiştir. Analiz sonuçları, yabancı sahiplik yapısı ile finansal kaldıraç oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olmadığını göstermektedir. Bu çerçevede H2 hipotezi desteklenmemiştir. Ayrıca analiz sonuçları, şahıs sermaye payının finansal kaldıraç oranı ile istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla şirketlerin şahıs sahiplik payları arttıkça toplam borçlar / toplam varlıklar oranının da artması beklenir. Bu sebeple H3 hipotezi desteklenmiştir.

Tablo 7. Regresyon Sonuçları

Değişkenler	MODEL	
	Katsayı	t değeri
KURUMSAL	,001*	1,93
YABANCI	0	-032
ŞAHIS	,002***	3,97
ROA	-1,502***	-23,02

ŞİRKET YAŞI	0	-0,07
BÜYÜKLÜK	,01**	2,11
YKBÜY	,005	0,99
YKBAĞ	-,19	-1,61
R2 Değeri		0,320
F istatistik		75,235
Gözlem Sayısı		875

Not: *, **, *** simgeleri sırayla değişkenlerin %1, %5 ve %10 seviyelerinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Kontrol değişkenlerinin finansal kaldıraç oranı ile ilişkisi incelendiğinde, finansal kaldıraç oranının şirket büyüklüğü ile istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif ilişki içinde olduğu görülmektedir. Bu durumda şirket büyüklüğü değeri arttıkça toplam borçlar /toplam varlıklar oranının artması beklenir. Ayrıca finansal kaldıraç oranının ROA ile istatistiksel olarak anlamlı ve negatif ilişki içinde olduğu görülmektedir. Bu durumda ROA değeri arttıkça toplam borçlar /toplam varlıklar oranının azalması beklenir. Diğer taraftan, finansal kaldıraç oranı ile şirket yaşı, yönetim kurulu büyüklüğü ve yönetim kurulu bağımsızlık oranı ile istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olmadığı görülmektedir.

5. Sonuç

Bu çalışma, 2018-2022 döneminde BİST'te işlem gören finansal olmayan şirketlerin sahiplik yapılarının sermaye yapısı üzerindeki etkisini incelemektedir. Bağımsız değişkenler olarak kurumsal sahiplik, yabancı sahiplik ve şahıs sahipliği değişkenleri kullanılmıştır. Kontrol değişkenleri olarak ROA, şirket yaşı, şirket büyüklüğü, yönetim kurulu büyüklüğü ve yönetim kurulu bağımsızlık oranı değişkenleri kullanılmıştır. Sermaye yapısı finansal kaldıraç oranı ile ölçülmüş olup BİST'te faaliyet gösteren finansal olmayan 192 şirketten elde edilmiş 875 adet gözlem kullanılarak regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçları incelendiğinde kurumsal sahiplik yapısı ile finansal kaldıraç oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif ilişki olduğu görülmektedir. Bir başka ifade ile kurumsal sahiplik oranı artan şirketlerin finansal kaldıraç oranlarının da artması beklenmektedir. Dolayısıyla H1 hipotezi kabul edil-

miştir. Bu sonuç Akgül ve Sigali³⁹ ile Sun vd.⁴⁰ çalışmalarını desteklemektedir.

Regresyon sonuçları yabancı sahiplik yapısı ile finansal kaldıraç oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla H2 hipotezi kabul edilmemiştir. Bu sonuç Anh⁴¹ ve Akhtar'ın⁴² çalışmalarını desteklemektedir. Ayrıca analiz sonuçları incelendiğinde şahıs sahiplik yapısı ile finansal kaldıraç oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif ilişkinin olduğu görülmektedir. Bir başka ifade ile şahıs sahiplik oranı artan şirketlerin finansal kaldıraç oranlarının da artması beklenmektedir. Dolayısıyla H3 hipotezi kabul edilmiştir. Bu sonuç Fayoumi ve Abuzayed'in⁴³ çalışmasını desteklememektedir.

Bu çalışma sahiplik yapısının sermaye yapısı üzerine etkisini araştıran çalışmaların karmaşık sonuçlar elde etmesi ve yapılan çalışmalara kıyasla yüksek gözlem sayısı kullanılması sebebiyle literatüre katkı sağlamaktadır. Bağımsız değişken olan sahiplik yapısının diğer çalışmalardan farklı olarak; kurumsal sahiplik, yabancı sahiplik ve şahıs sahipliği olarak daha detaylı ele alınmıştır. Bu yönüyle çalışmanın, literatüre katkı sağlaması açısından ve şirketlerin karşılaştırılabilirliğini sağlayıp finansal tablo kullanıcılarının karar verme süreçlerine katkı sunması açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Ayrıca sahiplik yapılarının yanı sıra şirket yaşı, şirket büyüklüğü, yönetim kurulu büyüklüğü ve yönetim kurulu bağımsızlık oranı değişkenlerinin kontrol değişkeni olarak kullanılması; finansal tablo kullanıcılarına finansal raporlamayı iyileştirme konusunda değerli bilgiler sağlayarak, karar verme süreçlerine yardımcı olacaktır.

Bu çalışmada kullanılan örneklemin 2018-2022 döneminde BİST'te işlem gören finansal olmayan şirketlerden oluşması, sonuçların genellenebilirliğini sınırlamaktadır. Gelecekteki çalışmalarda bağımsız değişken olarak devlet sahipliği, yönetim kurulu üye sahipliği, CEO sahipliği gibi farklı sahiplik türlerinin sermaye yapısına etkisini araştırılabilir. Ayrıca şirketlere ait daha geniş dönemi kapsayan veri aralığı ve farklı kontrol değişkenleri kullanılarak araştırma genişletilebilir.

39 Akgül ve Sigali, "Determinants of Capital Structure".

40 Sun, Dink, Guo ve Li, "Ownership, Capital Structure and Financing Decision", 448-463.

41 Anh ve Phuong, "Impact of Ownership Structure on Capital Structure-Empirical Evidence from Listed Firms in Vietnam".

42 Akhtar, "The Determinants of Capital Structure", 321-341.

43 Al-Fayoumi ve Abuzayed, "Ownership Structure and Corporate Financing".

Kaynakça

- Aggarwal, Raj ve Kyaw Nyo Aung. “Capital Structure, Dividend Policy, and Multi-nationality: Theory Versus Empirical Evidence”. *International Review of Financial Analysis* 19, sy. 2 (2010): 140-150.
- Agrawal, Anup ve Knoeber, Charles R. “Firm Performance and Mechanisms to Control Agency Problems between Managers and Shareholders”. *The Journal of Financial and Quantitative Analysis* 31 (1996): 377-397.
- Akgül, Ersin Fırat ve Sigali Seçil. “Determinants of Capital Structure: An Application on BIST Transportation Index”. *Journal of Accounting & Finance* (2018): 77.
- Akhtar, Shumi. “The Determinants of Capital Structure for Australian Multinational and Domestic Corporations”. *Australian Journal of Management* 30, sy. 2 (2005): 321-341.
- Al-Fayoumi, Nedal A. ve Abuzayed, Bana M. “Ownership Structure and Corporate Financing”. *Applied Financial Economics* 19, sy. 4 (2009): 1975-1986.
- Al-Thuneibat., Ali. “The Relationship between the Ownership Structure, Capital Structure and Performance”. *Journal of Accounting - Business & Management* 25, sy. 1 (2018): 1-20.
- Ang, James S., Cole, Rebel A. ve Lin, James Wuh. “Agency costs and ownership structure”. *Journal of Finance* 55, sy. 1 (2000): 81-106.
- Anh, Tran Thi Xuan ve Phuong Bui Ngoc” Impact of Ownership Structure on Capital Structure-Empirical Evidence from Listed Firms in Vietnam”. *DLSU Business & Economics Review* 28, sy. 1 (2018).
- Ateşoğlu Coşkun, Sevda. “Sahiplik Yapısının Sermaye Yapısına Etkileri: Borsa İstanbul’da Bir Araştırma”. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi* 15, sy. 2 (2022): 281-319
- Aygun, Mehmet, Ic, Süleyman ve Sayim, Mustafa. “The Effects of Corporate Ownership Structure and Board Size on Earnings Management: Evidence from Turkey”. *International Journal of Business and Management* 9, sy. 12 (2014): 123-132.
- Brennan, Michael J. “Corporate Finance over the Past 25 Years”. *Financial Management* 24, sy. 2 (1995): 9-22.

Chung, Hsi-Mei ve Dahms, Sven “Ownership Strategy and Foreign Affiliate Performance in Multinational Family Business Groups: A Double-edged Sword”. *Journal of International Management* 24, sy. 4 (2018): 303-316.

Doğan, Mesut ve Topal Yusuf. “Sahiplik Yapısının Firma Performansı Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 20, sy. 4 (2015).

Ege, İlhan ve Nur Topaloğlu, Tuğba. “Sahiplik Yapısının Sermaye Yapısı Kararlarına Etkisi: Borsa İstanbul’da Bir Uygulama”. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5, sy. 2 (2017): 471–471.

Gouriéroux, Christian., Holly, Alberto ve Monfort, Alain. “Likelihood Ratio Test, Wald Test, and Kuhn-Tucker Test in Linear Models with Inequality Constraints on the Regression Parameters”. *Econometrica: journal of the Econometric Society* 50, sy.1 (1982): 63-80.

Gürünlü, Meltem ve Gürsoy Güner. “The Influence of Foreign Ownership on Capital Structure of Non-Financial Firms: Evidence from Istanbul Stock Exchange”. *IUP Journal of Corporate Governance* 9, sy. 4 (2010): 21-29.

Ilaboya, O. J. ve Christian, Iyafekhe. “Corporate Governance and Audit Report Lag in Nigeria”. *International Journal of Humanities and Social Science* 13, sy. 4 (2014): 172-180.

Jensen, Michael C. ve Meckling William H. “Theory Of The Firm: Managerial Behaviour, Agency Costs And Ownership Structure”. *Journal of Financial Economics*, sy.3 (1976): 305-360.

Kahraman, Yunus Emre. “Sahiplik Yapısının Sermaye Yapısı Kararlarına Etkisi, BİST 100 Şirketleri ile Kurumsal Yönetim Endeksi Şirketleri Etkisi: Karşılaştırması”. *Sosyoekonomi* 31, sy. 57 (2023): 283-298.

Kasaboğlu, Oytun Tansel ve Çinko, Murat. “A Study Of The Relationship Between Institutional Ownership And Capital Structure: Evidence From Turkey”. *Marmara Journal of Economics* 1, sy. 2 (2017): 155-170.

Modigliani, Franco ve Miller Merton H. “Corporate Income Taxes and the Cost of Capital: A Correction”. *The American Economic Review*, sy. 53 (1963): 433-443.

O’Brien, Robert M. “A Caution Regarding Rules of Thumb for Variance Inflation

Factors”. *Quality & Quantity*, sy. 41 (2007): 673-690

Oruç Erdoğan, Eda. “Temsil Teorisi Çerçevesinde Sahiplik Yapısının İşletmelerin Sermaye Yapısı Kararları Üzerine Etkisi: Bist Uygulaması”. *Journal of Süleyman Demirel University Institute of Social Sciences Year 2*, sy. 2 (2016): 1-23.

Phuong, Duc Nam ve Le Thi Phuong Vy. “Foreign Ownership, Capital Structure and Firm Performance: Empirical Evidence from Vietnamese Listed Firms”. *IUP Journal of Corporate Governance* 12, sy. 2 (2013): 40-58.

Sun, Ji, Dink Li, Guo Jie Michael ve Li Yichen. “Ownership, Capital Structure and Financing Decision: Evidence from Pindado, Julio ve De La Torre Chabela. “Capital Structure: New Evidence from the Ownership Structure”. *International Review of Finance* 11, sy. 2 (2011): 213-226.

“the UK”. *The British Accounting Review* 48, no. 4 (2016): 448-463.

Taşbaş, Hüseyin ve Belen Muhammet “Şirketlerin Sahiplik Yapısı ile Sermaye Yapısı Arasındaki İlişki: BIST İmalat Sektörü”. *Journal of Humanities and Tourism Research* 10, sy. 4 (2020): 995-1009

Thomsen, Steen ve Pedersen, Torben.” Ownership Structure And Economic Performance In The Largest European Companies”. *In Strategic Management Journal Strat. Mgmt. J*, sy. 21 (2000): 689-705

Temiz, Hüseyin ve Dalkılıç Elçin. “Sahiplik Yapısı Ve Sermaye Kararları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Bist İmalat Sektörü Örneği”. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18, sy. 4 (2018): 1-18

Yurtoglu, B. Burçin. “Ownership, Control and Performance of Turkish Listed Firms”. *Empirica*, sy. 27, (2000): 193-222.

Xu, Xiaonian ve Wang, Yan. “Ownership structure and corporate governance in Chinese stock companies”. *Economic Review* 10, sy.1, (1999): 75-98.

PSIKOLOJİ

**Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Doyumunun Yordayıcıları
Olarak Gelecek Kaygısı ve Psikolojik Sağlamlık**

**Future Anxiety and Psychological Resilience As Predictors of Life Satisfaction
in University Students**

Nursel Biltekin

İstanbul Gedik Üniversitesi Lisans Öğrencisi

nurselbltkn@icloud.com

ORCID: 0009-0004-2569-3701

Hakan Duman

Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Gedik Üniversitesi

hakan.duman@gedik.edu.tr

ORCID: 0000-0002-8088-7873

Gönderim Tarihi: 01.03.2024

Kabul Tarihi: 07.06.2024

Yayımlanma Tarihi: 28.06.2024

Nasıl Atıf Yapılır:

Biltekin, Nursel ve Duman, Hakan. "Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Doyumunun Yordayıcıları Olarak Gelecek Kaygısı ve Psikolojik Sağlamlık". *Eklektik Sosyal Bilimler Dergisi* 2, sy. 1 (Haziran 2024): 51-76.

Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Doyumunun Yordayıcıları Olarak Gelecek Kaygısı ve Psikolojik Sağlık¹

Nursel Biltekin²

Hakan Duman³

Özet

Bu çalışmanın amacı üniversite öğrencilerinde gelecek kaygısı, psikolojik sağlık ve yaşam doyumu arasındaki ilişkilerin incelenmesidir. Bu amaç doğrultusunda toplam 359 üniversite öğrencisinden veri toplanmıştır. Veriler “Üniversite Öğrencilerinde Gelecek Kaygısı Ölçeği”, “Yaşam Doyumu Ölçeği”, “Kısa Psikolojik Sağlık Ölçeği” ve “Sosyodemografik Bilgi Formu” aracılığıyla toplanmıştır. Araştırma verilerinin normal dağılım gösterip göstermediğini test etmek için normallik analizi yapılmıştır ve çarpıklık, basıklık değerleri incelenmiştir. Verilerin normal dağılım gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Değişkenler cinsiyet değişkeni açısından Bağımsız Örneklem T Testi yapılarak incelenmiştir. Değişkenler arasındaki ilişkileri incelemek için Pearson Korelasyon analizi ve Basit Doğrusal Regresyon analizleri gerçekleştirilmiştir. Gelecek kaygısı ile yaşam doyumu ve gelecek kaygısı ile psikolojik sağlık arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre gelecek kaygısı ve psikolojik sağlık yaşam doyumunu yordamaktadır. Sonuç olarak üniversite öğrencilerinin psikolojik sağlık düzeyi arttıkça yaşam doyumları da artabilmektedir. Ancak gelecek kaygıları ile yaşam doyumu arasında negatif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Üniversite öğrencilerinin gelecek kaygıları arttıkça yaşam doyumları azalabilmektedir. Yapılan analizler sonucunda gele-

1 İstanbul Gedik Üniversitesi Dr. Öğretim Görevlisi Hakan Duman danışmanlığında yürütülen “Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Doyumunu Yordayıcıları Olarak Gelecek Kaygısı ve Psikolojik Sağlık” adlı araştırmadan türetilmiştir.

2 İstanbul Gedik Üniversitesi Lisans Öğrencisi, nurselbltkn@icloud.com, ORCID: 0009-0004-2569-3701

3 Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Gedik Üniversitesi, hakan.duman@gedik.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8088-7873

cek kaygısının, psikolojik sağlamlığa kıyasla yaşam doyumunu daha iyi yordadığı sonucuna ulaşılmıştır. Üniversite öğrencilerinin gelecek kaygılarını azaltmaya yönelik müdahaleler öğrencilerin yaşam doyumlarına pozitif yönde katkı sağlayabilir.

Anahtar Kelimeler: *Gelecek kaygısı, Psikolojik sağlamlık, Yaşam doyumunu, Gelecek korkusu, Gelecekte umutsuzluk.*

Future Anxiety and Psychological Resilience As Predictors of Life Satisfaction in University Students

Abstract

This study aims to examine the relationships between future anxiety, psychological resilience, and life satisfaction in university students. In line with this purpose, data were collected from a total of 361 university students. Data were collected through the “Future Anxiety Scale in University Students”, “Satisfaction with Life Scale”, “Brief Psychological Resilience Scale” and sociodemographic information form. Skewness and kurtosis values were looked at, along with a normality analysis, to see if the research data fit a normal distribution. The data were found to exhibit a normal distribution. Variables were examined by performing Independent Sample T Test in terms of gender variable. Pearson correlation analysis and simple linear regression analysis were performed to examine the relationships between variables. Statistically significant relationships were found between future anxiety and life satisfaction and between future anxiety and psychological resilience. According to the findings obtained from the study, future anxiety and psychological resilience predict life satisfaction. As a result, as the psychological resilience level of university students increases, their life satisfaction can also increase. However, a negative relationship was found between future anxiety and life satisfaction. As the future anxiety of university students increases, their life satisfaction can decrease. As a result of the analysis, it was concluded that future anxiety predicts life satisfaction better than psychological resilience. Interventions to reduce the future anxiety of university students can contribute positively to their life satisfaction.

Keywords: *Future Anxiety, Resilience, Life satisfaction, Fear of the future, Hopelessness about the future.*

Giriş

Yaşam doyumu, bireyin içinde bulunduğu koşullarda yaşam kalitesine yönelik bilişsel değerlendirmesi şeklinde tanımlanabilmektedir. Algılanan yaşam koşulları ile gerçek yaşam kriterleri arasındaki örtüşme, yüksek yaşam doyumunu ifade etmektedir⁴. Yaşam doyumu kavramı ilk kez Neugarten tarafından 1961 yılında ortaya atılmıştır⁵. Bireyin yaşam doyumu; kendi hayatına yüklediği anlam, kişilik yapısı, beklentileri, uyumu ve ilişkileri gibi bir çok faktörden etkilenebilmektedir⁶. Diener⁷ yaşam doyumunu etkileyen faktörleri üç ana başlık altında toplamıştır: İçsel/subjektif kriterler (kişinin kendi yaşamına dair oluşturduğu standartlara ulaşabilme düzeyi), dışsal/normatif kriterler (bireyin içinde bulunduğu çevresel şartlar ve sosyal-kültürel yapı) ve içsel/duygudurum (kişinin günlük yaşantısında oluşan durumlarda hissettiği olumlu duygular). Neugarten, Havighurst ve Tobin'e göre⁸ yaşam doyumu düzeyini belirleyebilmek için bazı ölçütler, kriterler ise şunlardır: Günlük yaşam etkinliklerinden, aktivitelerinden haz alması; Hayatının bir anlama sahip olması ve olumlu, olumsuz yönlerini kabul ediyor olması; Hayattaki hedeflerine ulaştığını hissedebiliyor olması; Olumlu benlik algısının olması; Mutlu ve iyimser tutum sergilemeyi benimsemesi. Üniversite öğrencilerinin yaşam doyumları, hayatlarında her alanda etkiye sahip olduğu için oldukça önemlidir. Yaşam doyumu ile kişilik özellikleri, benlik, bilinçli farkındalık, psikolojik sağlık, iyi oluş arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar mevcuttur. Psikolojik sağlık ile yaşam doyumu arasındaki ilişkinin incelendiği araştırmalarda değişkenler arasında pozitif yönlü ilişki görüldüğü belirtilmiştir.⁹ Ergenlerle yürütülen bir çalışmada geleceğe yönelik kaygılarının artması ile yaşam doyumlarının olumsuz etkilenebileceği ve gelecek kaygısının psikolojik sağlık için

4 William Pavot ve Ed Diener, "Review of the Satisfaction With Life Scale", *Psychological Assessment* 5, sy. 2 (1993): 164-172.

5 Melek Özer ve Özlem Özsoy Karabulut, "Yaşlılarda Yaşam Doyumu", *Geriatrici* 6, sy. 2 (2003): 72-74.

6 Ergün Recepoğlu, "Öğretmen Adaylarının Yaşam Doyumları ile Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Tutumları", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (2013): 311-326.

7 Ed Diener, "Subjective Well-being", *Psychological Bulletin* 95, sy. 3 (1984): 542-575.

8 Bernice L. Neugarten v.dğr., "The Measurement of Life Satisfaction", *Journal of Gerontology* 16, (1961): 134-143.

9 Aytakin Nam ve Sinem Evin Akbay, "Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Doyumu: Beş Faktör Kişilik Özellikleri, Bilinçli Farkındalık ve Yılmazlığın Rolü", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 16, sy. 31 (2020): 2528-9527.

de bir risk faktörü oluşturabileceği belirtilmiştir.¹⁰

Gelecek kaygısı kişinin daha uzak bir zaman, gelecek için endişe duyması, korku ve belirsizlik hissetmesi ve olumsuzluk beklentisi içerisinde olması şeklinde tanımlanmaktadır¹¹. Kaygı; bilişsel, duygusal, davranışsal ve fiziksel olarak yaşanan fizyolojik ve psikolojik bir durumdur. Ayrıca kaygı, bireyin iç dünyasından veya dış dünyasından kaynaklanabilen bir tehdit veya tehlikeye karşı olan sistemli tepkidir¹². Dünya ülkeleri genelince yaşanan ekonomik krizler ve küreselleşme, işsizliğin artmasına sebebiyet verdiği için bu durum üniversite öğrencilerinin eğitim sonrasındaki süreçle ilgili kaygı düzeylerini artırabilmektedir¹³. Ekonomik, sosyal, psikolojik sorunlara neden olan tecrübe eksikliği gibi etmenler de üniversite öğrencilerinin kaygı düzeylerini artırabilmektedir.¹⁴ Üniversite eğitimi sırasında öğrencinin iş seçimi, iş hayatıyla ilgili planları, iş bulamama korkusu, kurduğu arkadaşlıkları ve aldığı çeşitli sorumlulukları da gelecek kaygısına neden olabilen faktörlerdendir.¹⁵ Kişilerin işe sahip olması onlara sadece gelir imkânı oluşturmakla kalmaz; sosyalleşme, sosyal ilişkilerini güçlendirme, kendini gerçekleştirme, özgüvenlerini artırmaları için de imkân sağlar.¹⁶ Öğrencilerin cinsiyetine, ailenin sosyoekonomik durumuna, duygusal durumuna ve kişiliğine bağlı yürütülen bazı çalışmalarda ebeveynlerin mesleği, okuldaki başarı düzeyi, yaşadığı yer, ailenin ekonomik durumu ve arkadaş çevresinin de öğrencide kaygıya neden olabilecek etmenlerden olduğu görülmektedir.¹⁷ Tıp fakültesi öğrencileri ile yapılan bir çalışmada öğrencilerin sıklıkla kaygı ve gelecek kaygısı

10 Nam ve Akbay, “Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Doyumu”, 2020.

11 Nurdan Oral Kara v.dğr., “Üniversite Öğrencilerinin Gelecek Kaygısı ile Sınav Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma”, *SDÜ Sağlık Yönetimi Dergisi* 2, sy. 2 (2020): 150-169.

12 Aydın ve Tiryaki, “Üniversite Öğrencilerinin Kaygı Düzeylerini Etkileyen Faktör”, 715-722.

13 Nuray Ceviz v.dğr., “Covid 19 Pandemi Sürecinde Üniversite Öğrencilerinin Kaygı Düzeylerini Etkileyen Değişkenlerin Analizi”, *Uluslararası Eğitim Araştırmacıları Dergisi* 3, sy. 2 (2020): 312-329.

14 Fatma Nur Yılmaz, “Üniversite Son Sınıf Öğrencilerinin Kaygı Düzeyleri ile Benlik Saygısı Düzeyleri Arasında Umudun Aracı Rolü Üzerine Bir Araştırma” (Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2019).

15 Aytaç Aydın ve Sebahattin Tiryaki, “Üniversite Öğrencilerinin Kaygı Düzeylerini Etkileyen Faktörleri Belirlemeye Yönelik Bir Çalışma (KTÜ örneği)”, *Kastamonu Üniv., Orman Fakültesi Dergisi* 17, sy. 4 (2017): 715-722.

16 Yılmaz, “Üniversite Son Sınıf Öğrencilerinin Kaygı Düzeyleri İle Benlik Saygısı Düzeyleri Arasında Umudun Aracı Rolü Üzerine Bir Araştırma”.

17 Özlem Çakmak ve Murat Hevedanlı, “Biyoloji Öğretmen Adaylarının Kaygılarını Etkileyen Etmenler”, (XIII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı, Malatya, 2004, 1-11)

yaşadığı ayrıca mesleki gelecek kaygısı olan öğrencilerde anksiyete, depresyon ve stres düzeyi daha yüksek gözlemlenmiştir.¹⁸ Aynı çalışmada kadınların, düşük gelirli kişilerin ve tıp fakültesini kendi isteği ile seçmeyen öğrencilerin gelecek kaygısı ve mesleki gelecek kaygısının daha fazla olduğu görülmüştür. Eğitim yıllarının sonuna geldiğinin farkına varan, kaygı seviyeleri yüksek olan, stresle baş etmede zorluk çeken öğrencilerde gelecek kaygısı daha sık yaşanmaktadır.¹⁹ Geleceğe dair olumsuz düşüncelerin yanı sıra gelecek zamanda oluşabilecek negatif durumlarla kişinin başa çıkma konusundaki güven eksikliği ve öz yetersizlikleri gelecek kaygısına neden olabilecek faktörlerdendir; üniversite öğrencilerindeki bu durum, gelecek kaygısı, eğitim açısından öğrencilerin motivasyonlarını ve tutumlarını da negatif yönde etkileyebilmektedir.²⁰

Üniversite öğrencilerinin negatif durumlarla başa çıkma kabiliyetleri ve psikolojik sağlamlıkları hayatlarında önemli yer tutmaktadır. Hayatta yaşanan geçişlerde önemli bir etken olan psikolojik sağlamlık, negatif düşüncelerle baş ederken aynı zamanda olumlu uyum gösterme süreci olarak tanımlanmaktadır.²¹ Psikolojik sağlamlık, önemli felaket veya travma deneyimleri karşısında bireylerin pozitif uyum gösterdikleri dinamik bir süreçtir.²² Psikolojik sağlamlık araştırmaları, risk altında olmasına rağmen iyi oldukları fark edilen çocukların varlığı ile önem kazanmıştır ve bu çalışmalara ilgi artmıştır.²³ Psikolojik sağlamlık, ülkemizde 2000’li yıllarda ça-

18 Gökçe Dağtekin, “Tıp Fakültesi Öğrencilerinde Gelecek Kaygısı, Depresyon ve Stres İlişkisinin Değerlendirilmesi”, *Türk Tıp Öğrencileri Araştırma Dergisi* 2 (2020): 135-142.

19 Merve Geylani ve Cennet Çiriş Yıldız, “Üniversite Öğrencilerinde Gelecek Kaygısı Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, *İnönü Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Dergisi* 10, sy. 1 (2022): 284-300.

20 Muhammed Ahmed Hammad, “Future Anxiety and Its Relationship to Students Attitude Toward Academic Specialization”, *Journal of Education and Practice* 7, sy. 15 (2016): 54-65.

21 Ann S. Masten and Jelena Obradovic, “Competence and resilience in development”, *Annals of the New York Academy of Sciences* 1094 (2006): 13-27.

22 Suniya S. Luther and Dante Cicchetti, “The Construct of Resilience: Implications for Interventions and Social Policies”, *Development and Psychopathology* 12 (2000): 857-885.

23 Margaret O’Dougherty Wright and Ann S. Masten, “Resilience processes in development: Four waves of research on positive adaptation in the context of adversity”, in *Handbook of resilience in children*, eds. Sam Goldstein and Robert B. Brooks (New York: Springer Press, 2005), 17-37.

lışılmaya başlanılmıştır.²⁴ Psikolojik sağlık konusunda yapılan çalışmalarda psikolojik sağlık olgusunun risk faktörleri ve koruyucu faktörleri araştırılmıştır.²⁵ Literatürde bazı ortak koruyucu faktörler ve risk faktörleri üzerinde durulmuştur; bunlar bireysel, ailesel ve çevresel risk faktörleridir. Risk faktörleri ve koruyucu faktörler: Kronik veya ruhsal bir hastalığın olması²⁶, madde kullanımı²⁷, adelösan gebeliğin olması, prematüre doğmuş olunması ve düşük doğum ağırlığı²⁸, bireyin hayatındaki olumsuz yaşam olayları²⁹ bireysel risk faktörleridir. Madde kullanan ebeveynlerin olması, kronik ya da ruhsal bir hastalığı olan anne-babaya sahip olunması³⁰, ebeveynlerin boşanması³¹, ebeveynlerin ölmüş olması ya da tek ebeveynli olmak³², aile içi şiddete maruz kalınması³³ ailesel risk faktörleridir. Savaş veya doğal afetler gibi toplumsal travmalara maruz kalmak³⁴, düşük sosyoekonomik durumda olunması,

24 Özge Eraslan, “Üniversite Öğrencilerinde Psikolojik Sağlık ile Depresif Belirtiler ve Yaşam Memnuniyeti Arasındaki İlişkide Benlik Saygısı, Pozitif Dünya Görüşü ve Umudun Aracı Rolünün İncelenmesi” (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2014).

25 Michael Rutter, “Resilience concepts and findings: Implications for family therapy”, *Journal of Family Therapy* 21 (1999): 119-144.

26 Bonnie Benard, *Fostering Resiliency in Kids: Protective Factors in the Family, School, and Community* (Portland, OR: Northwest Regional Educational Laboratory, 1991).

John C. Buckner and et al., “Characteristics of the Resilient Youths Living in Poverty: The Role of Self-regulatory Processes”, *Development and Psychopathology* 15, (2003): 139-162.

27 Karol L. Kumpfer and Barye Bluth, “Parent/child Transactional Processes Predictive of Resilience or Vulnerability to ‘Substance Abuse Disorders’”, *Substance use & misuse* 39, no. 5 (2004): 671-698.

28 Ann S. Masten, “Resilience in Individual Development: Successful Adaptation Despite risk and Adversity”, in *Educational Resilience In Inner-City America: Challenges and Prospects*, eds. Wang and Gordon (New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1994), 3-25.

29 Quyen Q. Tiet and et al., “Adverse Life Events and Resilience”, *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry* 37, (1998): 1191-1200.

30 Emmy E. Werner, “Vulnerable But Invincible: High-Risk Children From Birth to Adulthood”, *Acta Paediatrica* 86, sy. 422 (1997): 103-105.

31 Jen-De Chen and Rebecca A. George, “Cultivating Resilience in Children From Divorced Families”, *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families* 13, sy. 4 (2005): 452-455.

32 Abraham P. Greeff and Ilona N. Ritman, “Individual Characteristics Associated with Resilience in Single-Parent Families”, *Psychological Reports* 96, sy. 1 (2005): 36-42.

33 Buckner and et al., “Characteristics of the Resilient Youths Living in Poverty”, 139-162.

34 Janice H. Goodman, “Coping With Trauma And Hardship Among Unaccompanied Refugee Youths From Sudan”, *Qualitative Health Research* 14, sy. 9 (2004): 1177-1196.

yoksulluk ve evsizlik³⁵, cinsel-fiziksel olarak suistimaller, çocuk istismarı³⁶ ise çevresel risk faktörlerindedir. Benlik saygısının yüksek olması³⁷, zekânın iyi düzeyde olması / yüksek IQ³⁸, bilişsel yeteneğin iyi olması³⁹, umutlu ve iyimser olmak⁴⁰, etkili problem çözebilme becerisinin olması⁴¹, mizah duygusunun olması⁴², kendi yaşamında kontrol sahibi olması / iç kontrol odağı⁴³, empati duygusunun olması⁴⁴ bireysel koruyucu faktörlerdir. Olumlu ebeveynlik ortamının olması⁴⁵, ailenin çocuklarının gelecekleri için olumlu beklentiler içinde olması⁴⁶, olumlu ebeveyn-çocuk ilişkisinin olması⁴⁷ ise koruyucu ailesel faktörlerdir. Olumlu toplumsal desteğin olması⁴⁸, bir

35 Buckner and et al., “Characteristics of the Resilient Youths Living in Poverty”, 139-162.

36 Jennifer E. Lansford and et al., “Developmental Trajectories of Externalizing Behaviors: Factors Underlying Resilience in Physically Abused Children”, *Development and Psychopathology* 18 (2006): 35-55.

37 Buckner and et al., “Characteristics of the Resilient Youths Living in Poverty”, 139-162.

38 Tiet and et al., “Adverse Life Events and Resilience”, 1191-1200.

39 Barbara Mandlco and J. Craig Peery, “An Organizational Framework for Conceptualizing Resilience in Children”, *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing* 13, sy. 3 (2000): 99-111.

40 Özlem Kararımak, “Investigation of Personal Qualities Contributing to Psychological Resilience Among Earthquake Survivors : A Model Testing Study” (Ph.D. - Doctoral Program, Middle East Technical University, 2007).

41 Emmy E. Werner, “Vulnerable But Invincible: High-Risk Children From Birth to Adulthood”, *Acta Paediatrica* 86, sy. 422 (1997): 103-105.

42 R. B. Brooks, “Children at Risk: Fostering Resilience and Hope”, *American Journal of Orthopsychiatry* 64 (1999): 545-553.

43 Luthar and Zigler, “Vulnerability and Competence: Resilience in Childhood”, 6-22.

44 Emory L. Cowen and et al., “Resilience in Highly Stressed Urban Children: Concepts and Findings”, *Bulletin of The New York Academy of Medicine* 73, sy. 2 (1996): 267-284.

45 E. Mavis Hetherington and Margaret Stanley- Hagan, “The Adjustment of Children with Divorced Parents: A Risk and Resiliency Perspective”, *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 40 (2003): 129-140.

46 Ingrid School and et al., “Socioeconomic Adversity, Educational Resilience, and Subsequent Levels of Adult Adaptation”, *Journal of Adolescent Research* 19, sy. 4 (2004): 383-404.

47 Gill Gorell Barnes, “Divorce Transitions: Identifying Risk and Promoting Resilience for Children and Their Parental Relationships”, *Journal of Marital and Family Therapy* 25 (1999): 425-441.

48 Werner, “Vulnerable But Invincible”, 103-105.

yetişkin ile olumlu ilişki kurmuş olmak⁴⁹, olumlu arkadaş desteğinin olması, pozitif akran ilişkileri⁵⁰, olumlu okul ilişkilerinin kurulması⁵¹, kişi için olumlu bir rol modelin varlığı⁵² ise koruyucu çevresel faktörlerdir. Psikolojik sağlamlığın gelişiminde kişinin karşılaştığı, maruz kaldığı risk faktörlerinin negatif etkisini azaltmak veya bu faktörleri direkt yok etmek için koruyucu faktörlerin varlığı önemlidir.⁵³

Literatür taramasında daha öncesinde yaşam doyumu ve psikolojik sağlamlıkla ilgili çalışmalara⁵⁴, gelecek kaygısı ile psikolojik sağlamlık ilişkisine bakılan çalışmalara⁵⁵, ayrı ayrı gelecek kaygısı⁵⁶, yaşam doyumu⁵⁷ ve psikolojik sağlamlık⁵⁸ araştırmalarına rastlanmaktadır. Literatürde gelecek kaygı, psikolojik sağlamlık ve yaşam doyumu değişkenlerinin üçünün bir arada incelendiği az sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu

49 Norman Garmezy and et al., “The Study of Stress and Competence in Children: A Building Block for Developmental Psychopathology”, *Child Development* 55, sy. 1 (1984): 97-111.

50 Michael M. Criss and et al., “Family Adversity, Positive Peer Relationship, and Children’s Externalizing Behavior: A Longitudinal Perspective on Risk and Resilience” *Child Development* 73, sy. 4 (2002): 1220-1237.

51 Barnes, “Divorce Transitions”, 425-441.

52 Werner, “Vulnerable But Invincible”, 103–105.

53 Öz ve Bahadır Yılmaz, “Ruh Sağlığının Korunması”, 82-89.

54 Pervin Büşra Alibekiroğlu v.dğr., “Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Doyumu ile Psikolojik Sağlamlık Arasındaki İlişkide Öz Anlayışın Aracı Etkisi”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 27, sy. 2 (2018): 1-17.
Eraslan, “Üniversite Öğrencilerinde Psikolojik Sağlamlık ile Depresif Belirtiler ve Yaşam Memnuniyeti Arasındaki İlişkide Benlik Saygısı, 2014.
Nam ve Akbay, “Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Doyumu”, 2020.

55 Asiye Dursun ve Murat Sinan Özkan, “Ergenlerin Gelecek Kaygıları ile Psikolojik Sağlamlıkları Arasındaki İlişkide Yaşam Doyumunun Aracı Rolü”, *Yaşam Becerileri Psikoloji Dergisi* 3, sy. 5 (2019), 23-37.

56 Geylani ve Çiriş Yıldız, “Üniversite Öğrencilerinde Gelecek Kaygısı Ölçeğinin geliştirilmesi”, 2022.
Kamile Şanlı Kula ve Turan Saraç, “Üniversite Öğrencilerinin Gelecek Kaygısı”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13, sy. 33 (2016): 227-242.

57 Meliha Tuzgöl Dost, “Üniversite Öğrencilerinin Yaşam Doyumunun Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2, sy. 22 (2007): 132-143.

58 Özlem Kararımak, “Psikolojik Sağlamlık, Risk Faktörleri ve Korucu Faktörler”, *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi* 3, sy. 26 (2006): 129-142.
Fatma Öz ve Emel Bahadır Yılmaz, “Ruh Sağlığının Korunmasında Önemli Bir Kavram: Psikolojik Sağlamlık”, *Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Dergisi* 16, sy. 3 (2009): 82-89.

amaçla bu araştırmada üniversite öğrencilerinin gelecek kaygıları, psikolojik sağlamlıkları ve yaşam doyumları arasındaki ilişki incelenmiştir. Üniversite öğrencilerinde gelecek kaygısı ve psikolojik sağlamlığın yaşam doyumunu yordayıp yordamadığı sorusu ele alınmıştır. Araştırmanın ana hipotezi, üniversite öğrencilerinde gelecek kaygısı ve psikolojik sağlamlığın yaşam doyumunu yordadığı şeklindedir. Bu çalışmada yaşam doyumunun yordayıcıları olarak gelecek kaygısı ve psikolojik sağlamlık kavramları bir arada ele alınmıştır. Bu nedenle literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Araştırmanın üniversite öğrencilerinin yaşam doyumuna katkı sağlayacak müdahalelerde gelecek kaygısı ve psikolojik sağlamlık faktörlerinin dikkate alınması açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

Yöntem

Araştırma Modeli

Bu araştırmada “ilişkisel tarama modeli” kullanılmıştır. Genel tarama türlerinden biri olan ilişkisel tarama modeli ile iki veya ikiden fazla değişken arasındaki ilişkinin varlığını ve düzeyini betimlemek amaçlanmaktadır⁵⁹. Araştırmada üniversite öğrencilerinde gelecek kaygısı, yaşam doyumunu, psikolojik sağlamlık değişkenlerinin arasındaki ilişki incelenmiştir.

Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. Örneklem araştırmacının katılımcılara ulaşabilirliğinden dolayı tesadüfi olmayan kolayda örnekleme yöntemi kullanılarak oluşturulmuştur. Türkiye’de 2021-2022 Yükseköğretim İstatistikleri verilerine göre toplam 8.296.959 üniversite öğrencisi bulunmaktadır. Araştırmanın örneklemini Türkiye’de öğrenim gören çalışmaya gönüllü olarak katılan 212’si kadın, 147’si erkek, toplam 359 üniversite öğrencisi oluşturmaktadır. Katılımcıların yaş ortalaması 21,6’dır. Katılımcıların sosyodemografik bilgilere göre dağılımları Tablo 1’de verilmiştir.

59 Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (Ankara: Nobel Yay., 2023).

Tablo 1: Üniversite Öğrencilerinin Sosyodemografik Bilgilere Göre Dağılımları

Sosyodemografik Bilgiler		Frekans (f)	Yüzdelerik(%)
Cinsiyet	Kadın	212	59,10
	Erkek	147	40,90
Kimlerle yaşadığı	Tek başına	54	15
	Ailesiyle	236	65,70
	Arkadaşlarıyla	63	17,50
	Partneriyle	6	1,70
Daha önce çalıştınız mı?	Evet	238	66,30
	Hayır	121	33,70
Şimdi çalışmakta mısınız?	Evet	89	24,80
	Hayır	270	75,20
Anne eğitim durumu	Okumadı	2	0,60
	İlkokul	106	29,50
	Ortaokul	73	20,30
	Lise	103	28,70
	Üniversite	75	20,90
Baba eğitim durumu	Okumadı	0	0
	İlkokul	65	18,10
	Ortaokul	76	21,20
	Lise	112	31,20
	Üniversite	105	29,20
Anne/ şuan çalışmakta mı?	Evet	115	32
	Hayır	244	68
	Bilmiyorum	1	0,30
Baba/ şuan çalışmakta mı?	Evet	297	81,90
	Hayır	64	17,80
	Bilmiyorum	1	0,30
Psikolojik destek alıyor musunuz?	Evet	24	6,70
	Hayır	335	93,30
Daha önce psikolojik destek aldınız mı?	Evet	97	27,10
	Hayır	262	73

Veri Toplama Araçları

Bu çalışmanın kapsamında veriler Üniversite Öğrencilerinde Gelecek Kaygısı Ölçeği,

Yaşam Doyumu Ölçeği ve Kısa Psikolojik Sağlık Ölçeği (KPSÖ) ve Sosyodemografik Bilgi Formu ile toplanmıştır. Katılımcılardan bilgilendirmiş onam alınmıştır. Veriler toplanmadan önce 24.01.2024 tarihli ve 2024/1 sayılı İstanbul Gedik Üniversitesi Etik Kurul Komiyonu toplantısı kararı ile etik onay alınmıştır.

Sosyodemografik Bilgi Formu: Katılımcılara ait kişisel bilgileri elde etmek için araştırmacılar tarafından geliştirilmiştir. Katılımcının cinsiyeti, yaşı, yaşadığı yer, kimlerle yaşadığı, çalışma geçmişi ve şu an çalışıp çalışmadığı, ebeveyn eğitim durumu, ebeveyn çalışma durumu, geçmişte veya şu an psikolojik destek alıp almadığı soruları yer almaktadır.

Üniversite Öğrencilerinde Gelecek Kaygısı Ölçeği: Bu ölçek Geylani ve Çiriş Yıldız (2022) tarafından geliştirilmiştir. Ölçek; gelecek korkusu, gelecekte umutsuzluk şeklinde iki alt boyuttan oluşmaktadır. Tüm ölçek için Cronbach's $\alpha = 0,91$, Faktör 1 Cronbach's $\alpha = 0,95$, Faktör 2 Cronbach's $\alpha = 0,88$ şeklindedir. 5'li likert tipi olan ölçekte seçenekler "1- Hiçbir zaman, 2- Nadiren, 3- Bazen, 4- Sıklıkla, 5- Her zaman" şeklindedir. Gelecek kaygısı ile alınan puanlar doğru orantılıdır, alınan puan arttıkça gelecek kaygısı artmakta ve puan azaldıkça gelecek kaygısı azalmaktadır⁶⁰.

Yaşam Doyumu Ölçeği (YDÖ): Ölçek; Diener, Emmons, Larsen ve Griffin (1985)⁶¹ tarafından kişilerin yaşam doyumlarını ölçmek amacıyla geliştirilmiştir. Ölçeğin Türkçe uyarlama çalışması Dağlı ve Baysal (2016) tarafından yapılmıştır ve 7'li likert tipi bir ölçektir. Cevaplama sistemi 1- kesinlikle katılmıyorum, 7- kesinlikle katılıyorum şeklindedir. Ancak ölçeğin Türkçe'ye uyarlamasında 5'li likert formu tercih edilmiştir. Ölçeğin son hâlinde maddeler "1- Hiç katılmıyorum, 2- Çok az katılıyorum, 3- Orta düzeyde katılıyorum, 4- Büyük oranda katılıyorum, 5- Tamamen katılıyorum" şeklinde cevaplandırılmaktadır. Ölçeğin Cronbach Alpha iç tutarlık katsayısı 0,88 ve test- tekrar test güvenilirliği ise 0,97 şeklindedir⁶². Alınan puanların yüksekliği yaşam doyumunun da yüksek olduğunu göstermektedir⁶³.

60 Geylani ve Çiriş Yıldız, "Üniversite Öğrencilerinde Gelecek Kaygısı Ölçeğinin Geliştirilmesi", 284-300.

61 Ed Diener v.dğr., "The Satisfaction With Life Scale", *Journal of Personality Assessment* 49, sy. 1 (1985): 71-75.

62 Abidin Dağlı ve Nigah Baysal, "Yaşam Doyumu Ölçeği'nin Türkçe'ye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik çalışması", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 15, sy. 59 (2020): 1250-1262.

63 Alibekiroğlu v.dğr., "Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Doyumu ile Psikolojik Sağlık Arasındaki İlişkide Öz Anlayışın Aracı Etkisi", 1-17.

Kısa Psikolojik Sağlık Ölçeği (KPSÖ): Ölçek Smith ve arkadaşları (2008) tarafından geliştirilmiştir ve Doğan (2015) tarafından Türkçe uyarlaması yapılmıştır. Bu ölçek kişilerin kendini toplama gücü, yeniden iyileşme, yeniden uyum sağlama ve eski işlevselliğine geri dönme özelliklerini ölçmeye odaklanmaktadır. KPSÖ 5’li likert tipinde öz bildirim tarzında bir ölçektir. “1- Hiç uygun değil, 2- Uygun değil, 3- Biraz uygun, 4- Uygun, 5- Tamamen uygun” şeklinde cevaplandırılmaktadır. KP-SÖ’ye ilişkin Cronbach Alpha iç tutarlık katsayısı 0,83 şeklindedir. Ölçekten alınan yüksek puanlar psikolojik sağlamlığın yüksek olduğunu ifade etmektedir⁶⁴.

Verilerin Analizi

Üniversite öğrencilerinde gelecek kaygısı ve psikolojik sağlamlığın yaşam doyumunu yordadığı yönündeki hipotezin incelendiği bu çalışmada veriler, anket yöntemi ile elde edilmiştir. Öncelikle elde edilen değişken verilerinin normal dağılım gösterip göstermediği incelenmiştir. Kolmogorov-Smirnov normallik analizi sonucu ve çarpıklık, basıklık değerleri incelenmiştir. Bunun sonucunda verilerin normal dağılım gösterdikleri tespit edilmiştir. Değişkenlere ait betimsel istatistikler ve değişkenler arasında cinsiyet değişkeni açısından fark olup olmadığı incelenmiştir. Değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemek için Pearson korelasyon analizi uygulanmıştır. Pearson Korelasyon Analizi ile değişkenlerin aralarındaki ilişkiye sırasıyla bakılmıştır ve ilişkinin yönü, derecesi hakkında bilgi elde edilmiştir. Korelasyon sonuçlarına göre değişkenlerin bağımlı değişkeni yordayıp yordamadıklarını incelemek amacıyla Basit Doğrusal Regresyon analizi yapılmıştır. Basit doğrusal regresyon analizi ile değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmiştir.

Bulgular

Bu bölümde değişkenlere ait betimsel istatistiklere, normallik analizi sonuçlarına, çarpıklık ve basıklık değerlerine, cinsiyet değişkenine göre Bağımsız Örneklem T Testi analizine, Pearson Korelasyon ve Basit Doğrusal Regresyon analizlerine yer verilmiştir. Değişkenler arasındaki korelasyon ilişkilerine ait bulgular ve regresyon analizleri özetlenmiştir.

64 Tayfun Doğan, “Kısa Psikolojik Sağlık Ölçeği’nin Türkçe Uyarlaması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, *The Journal of Happiness & Well-Being* 3, sy. 1 (2015): 93-102.

Tablo 2: Değişkenlere Ait Normallik Analizleri

Değişken	Kolmogorov- Smirnov			Shapiro-Wilk		
	İstatistik	Sd	p	İstatistik	Sd	p
Psikolojik Sağlamlık	,05	359	,02	,99	359	,02
Yaşam Doyumu	,06	359	,01	,99	359	,00
Gelecek Kaygısı	,04	359	,10	1,00	359	,69
Gelecek Korkusu	,07	359	<,001	,98	359	<,001
Gelecekte Umutsuzluk	,07	359	<,001	,98	359	<,001

Değişkenlere ait normallik analizinde gelecek kaygısı değişkeni verilerinin normal dağılım ($p > ,05$) gösterdiği ve diğer değişken verilerinin normal dağılım göstermediği ($p < ,05$) sonucuna ulaşılmıştır. Sosyal bilimler alanında yapılan, anket aracılığıyla toplanan ve likert tipi ölçeklerin kullanıldığı çalışmalarda normal dağılımın normallik tablosundaki verilere bakılarak yapılması yeterli görülmemektedir⁶⁵.

Tablo 3: Değişkenlere Ait Çarpıklık ve Basıklık Değerleri

Değişken	n	Çarpıklık	Basıklık
		İstatistik Değeri	İstatistik Değeri
Psikolojik Sağlamlık	359	-,09	-,13
Yaşam Doyumu	359	,00	-,43
Gelecek Kaygısı	359	,10	-,09
Gelecek Korkusu	359	,23	-,48
Gelecekte Umutsuzluk	359	,23	-,48

Normallik analizinde elde edilen çarpıklık, basıklık değerleri Tablo 3'te yer almaktadır. Değişkenlerin çarpıklık ve basıklık değerleri -1 ve +1 aralığında olduğunda değişkenlerin normal dağılım gösterdiği kabul edilmektedir⁶⁶. Analiz sonucunda bütün değişkenlerin -1 ve +1 arasında değer aldığı görülmüş ve değişkenlerin normal dağılım gösterdiği kabul edilmiştir. Değişkenler normal dağılım gösterdiği için parametrik analizler uygulanmıştır.

65 Beril Durmuş v.dğr., *Sosyal Bilimlerde SPSS'le Veri Analizi* (İstanbul: Beta Yay., 2018), 65-66.

66 Joseph F. Hair JR. v.dğr., *Multivariate Data Analysis* (Pearson Prentice Hall, 2016).

Tablo 4: Değişkenlere İlişkin Betimsel İstatistikler

Değişkenler	N	Min.	Maks.	Ortalama	SS
Psikolojik Sağlık	359	1,00	5,00	3,15	,85
Yaşam Doyumu	359	1,00	5,00	2,85	,93
Gelecek Kaygısı	359	1,00	4,84	2,75	,71
Gelecek Korkusu	359	1,00	4,67	2,40	,79
Gelecekte Umutsuzluk	359	1,00	4,67	2,40	,79

Tablo 5: Değişkenlere Ait Korelasyon Analizi Sonuçları

	1	2	3	4	5
Psikolojik Sağlık (1)	1				
Yaşam Doyumu (2)	,27*	1			
Gelecek Kaygısı (3)	-,47*	-,52*	1		
Gelecek Korkusu (4)	-,34*	-,52*	,74*	1	
Gelecekte Umutsuzluk (5)	-,34*	-,52*	,74*	1	1

* Korelasyon 0,05 düzeyinde anlamlıdır.

Elde edilen veriler üniversite öğrencilerinin gelecek kaygıları ile yaşam doyumları arasında anlamlı ve negatif yönde orta düzeyde ($r = -,52^*$, $p < ,05$); gelecek kaygıları ile psikolojik sağlıkları arasında anlamlı ve negatif yönde orta düzeyde ($r = -,47^*$, $p < ,05$); psikolojik sağlıkları ile yaşam doyumları arasında anlamlı ve pozitif yönde zayıf düzeyde ($r = ,27^*$, $p < ,05$) ilişki olduğunu göstermektedir. Üniversite Öğrencilerinde Gelecek Kaygısı Ölçeğinin (ÜÖGKÖ), gelecek korkusu ve gelecekte umutsuzluk alt ölçeklerinin yaşam doyumları ve psikolojik sağlık değişkenleri arasındaki ilişki ayrı ayrı incelenmiştir. Gelecek korkusu ile yaşam doyumları arasında anlamlı ve negatif yönde orta düzeyde ($r = -,52^*$, $p < ,05$); gelecekte umutsuzluk ile yaşam doyumları arasında anlamlı ve negatif yönde orta düzeyde ($r = -,52^*$, $p < ,05$); gelecek korkusu ile psikolojik sağlık arasında anlamlı ve negatif yönde zayıf düzeyde ($r = -,34^*$, $p < ,05$); gelecekte umutsuzluk ile psikolojik sağlık arasında anlamlı ve negatif yönde zayıf düzeyde ($r = -,34^*$, $p < ,05$) ilişki mevcuttur.

Yapılan korelasyon analizleri sonucunda aralarında anlamlı ilişki tespit edilen değişkenlerin bu çalışmanın ana hipotezinde ifade edildiği gibi nedensellik ilişkilerinin test edilmesi için basit doğrusal regresyon analizleri yapılabilmektedir. Yaşam doyumları bağımlı değişkeni üzerinde ayrı ayrı diğer değişkenlerin yordayıcılığı incelenmiştir.

ve sonuçlar Tablo 6’da özetlenmiştir.

Tablo 6: Yaşam Doymu Yordayıcılarına İlişkin Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları

Değişkenler	İstatistiki Değerler			<i>t</i>	<i>p</i>
	b	std	Beta		
Psikolojik Sağlık	,29	,06	,28	5.24	<.001
Gelecek Kaygısı	-,68	,06	-,52	-11,48	<.001
Gelecek Korkusu	-,61	,05	-,52	-11,40	<.001
Gelecekte Umutsuzluk	-,61	,05	-,52	-11,40	<.001

Tablo 5’ten elde edilen verilere göre gelecek kaygısı, yaşam doyumunu anlamlı düzeyde yordamakta ve varyansın %27’sini açıklamaktadır ($R = ,52$, $R^2 = ,27$, $F = 131,82$, $p < ,001$). Gelecek kaygısının iki faktörü olan gelecek korkusu ile gelecekte umutsuzluk da ayrı ayrı yaşam doyumunu anlamlı düzeyde yordamaktadır ($R = ,52$, $R^2 = ,27$, $F = 130,03$, $p < ,001$). Bu iki faktör de varyansın %27’sini açıklayabilmektedir. Psikolojik sağlık değişkeni de yaşam doyumunu anlamlı düzeyde yordamaktadır ($R = ,27$, $R^2 = ,07$, $F = 27,49$, $p < ,001$) ve varyansın %0,7’sini açıklamaktadır.

Tablo 7: Değişkenlerin Cinsiyet Değişkenine İlişkin Bağımsız Örneklem T Testi Analizi

Değişken	Gruplar	N	X	SS	T testi		
					<i>t</i>	<i>sd</i>	<i>p</i>
Psikolojik Sağlık	Kadın	212	2,96	,75	-5,29	277,87	<.001
Yaşam Doymu	Erkek	147	3,43	,90			
Gelecek Kaygısı	Kadın	212	2,86	,91	-,20	357	<.001
Gelecek Korkusu	Erkek	147	2,88	,97			
Gelecekte Umutsuzluk	Kadın	212	2,87	,67	3,23	357	,84
	Erkek	147	2,61	,71			
	Kadın	212	2,43	,77	1,09	357	,28
	Erkek	147	2,35	,81			
	Kadın	212	2,43	,77	1,09	357	,28
	Erkek	147	2,35	,81			

Değişkenlerin cinsiyet değişkenine ilişkin farklılık gösterip göstermediği Bağımsız Örneklem T Testi ile analiz edilmiştir. Tablo 7’de analiz sonuçları yer almaktadır.

Tablo incelendiğinde üniversite öğrencilerinin psikolojik sağlık düzeyleri cinsiyetlerine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir ($t[359]=-5,29, p<0,05$). Üniversite öğrencilerinde erkeklerin psikolojik sağlık düzeyleri ($X=3,43$) kadınların psikolojik sağlık düzeylerinden ($X=2,96$) daha yüksektir. Yaşam doyumları açısından da cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermektedir ($t[359]=-2,20, p<0,05$). Erkeklerin yaşam doyum düzeyleri ($X=2,88$), kadınların yaşam doyum düzeylerinden ($X=2,86$) daha yüksektir. Analizde gelecek kaygısı ($t[359]=3,23, p=,84, p>,05$), gelecek korkusu ($t[359]=1,09, p=,28, p>,05$) ve gelecekte umutsuzluk korkusu ($t[359]=1,09, p=,28, p>,05$) değişkenleri için cinsiyet açısından anlamlı bir farklılık yoktur.

Tartışma ve Sonuç

Araştırmada yaşam doyum, psikolojik sağlık ve gelecek kaygısı değişkenleri arasındaki ilişkiler ve nedensellik incelenmiştir. Gelecek kaygısı ile yaşam doyum arasında negatif yönlü bir ilişki saptanmıştır. Gelecek kaygısı arttıkça yaşam doyum azalmaktadır. Başka bir ifadeyle gelecek kaygısı azaldıkça yaşam doyum artmaktadır. Çalışmada kullanılan gelecek kaygısı ölçeğinin iki faktörü olan, gelecek korkusu ve gelecekte umutsuzluk alt ölçekleri ile yaşam doyum ve psikolojik sağlık değişkenleri arasında ayrı ayrı yapılan korelasyon çalışmalarında negatif yönlü, orta düzeyde anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Gelecek kaygısının alt ölçeklerinin yaşam doyumunu yordama düzeyleri tek başlarına daha düşük iken ikisi bir araya geldiklerinde yaşam doyumunu daha iyi yordadıkları anlaşılmaktadır. Bu bulgu yaşam doyum açısından gelecek kaygısını oluşturan gelecek korkusu ve gelecekte umutsuzluk alt boyutlarının bir arada daha iyi çalıştıklarını düşündürmektedir. Gelecek korkusu ile gelecekte umutsuzluk alt boyutları aynı zamanda psikolojik sağlık ile benzer korelasyon katsayılarına sahiptirler. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre gelecek kaygısı ve psikolojik sağlık arasında da negatif yönlü ilişki mevcuttur. Üniversite öğrencilerinin gelecek kaygıları arttıkça yaşam doyum düzeyleri azalmaktadır. Diğer taraftan üniversite öğrencilerinin psikolojik sağlıkları arttıkça yaşam doyumları da yükselmektedir. Psikolojik sağlık düzeyleri öğrencilerin yaşam doyum düzeylerini anlamlı derecede yordamaktadır. Psikolojik sağlık düzeyi yüksek olan bireylerde başa çıkma becerileri gibi koruyucu faktörlerin varlığından kaynaklı yaşam doyum düzeyleri de artmaktadır. Araştırma sonucuna göre üniversite öğrencilerinin psikolojik sağlık, yaşam doyum, gelecek kaygısı, gelecek korkusu ve gelecekte umutsuzluk düzeyleri cinsiyet değişkeni açısından incelenmiştir. Analiz sonucunda kadın ve erkek cinsiyet için psikolojik sağlık ve yaşam doyum düzeyleri farklılık göstermektedir. Gelecek kaygısı, gelecek korkusu ve gelecekte umutsuzluk de-

ğişkenleri için cinsiyet açısından farklılık görülmemektedir.

Literatürde yaşam doyumu ile psikolojik sağlamlık arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalara rastlanmıştır ve iki değişken arasında anlamlı-olumlu ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır⁶⁷. Yaptığımız çalışmada da psikolojik sağlamlık ile yaşam doyumu arasında anlamlı, pozitif yönlü ancak düşük düzeyde bir korelasyon tespit edilmiştir. Alan yazında, Tümlü ve Receptoğlu'nun (2013)⁶⁸ üniversitedeki akademik personeller ile yaptığı çalışmada; Özdaş'ın (2017)⁶⁹ yetişkinler ile yaptığı çalışmada ve yapılan diğer çalışmalarda psikolojik sağlamlık ve yaşam doyumu arasında pozitif yönde ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Nam ve Akbay'ın (2020) toplam 554 üniversite öğrencisi ile yaptığı çalışmada ise yılmazlık değişkeninin yaşam doyumunu anlamlı şekilde yordadığı sonucuna varılmıştır⁷⁰. Literatürle uyumlu olarak bu çalışmada da üniversite öğrencilerinin yaşam doyumları üzerinde gelecek kaygısı, gelecekte umutsuzluk, gelecek korkusu, psikolojik sağlamlık değişkenlerinin anlamlı düzeyde yordayıcı etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dursun ve Özkan'ın (2019) toplam 406 lise öğrencisiyle yaptığı, gelecek kaygıları ile psikolojik sağlamlıkları arasındaki ilişkide yaşam doyumunun aracı rolünü incelediği çalışmada; gelecek kaygısının yaşam doyumunu negatif yönde yordadığı, yaşam doyumunun psikolojik sağlamlığı pozitif yönde yordadığı, gelecek kaygısının psikolojik sağlamlığı negatif yönde yordadığı sonuçlarına ulaşılmıştır⁷¹. Literatür incelendiğinde psikolojik sağlamlık ve yaşam doyumu arasındaki ilişkiyi farklı şekilde açıklayan çalışmalara rastlanmaktadır. Nam ve Akbay'ın (2020) çalışması ile Dursun ve Özkan'ın (2019) çalışması, psikolojik sağlamlık ve yaşam doyumu arasındaki nedensellik ilişkisi açısından farklı sonuçlar önermektedir. Nam ve Akbay'ın⁷² çalışmasında yaşam doyumunun psikolojik sağlamlık üzerinde; Dursun ve Özkan'ın⁷³ çalışmasında ise psikolojik sağlamlık

67 Alibekiroğlu v.dğr., “Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Doyumu ile Psikolojik Sağlamlık Arasındaki İlişkide Öz Anlayışın Aracı Etkisi”, 1-17.

68 Gamze Ülker Tümlü ve Ergün Receptoğlu, “Üniversite Akademik Personelinin Psikolojik Dayanıklılık ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişki”, *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi* 3, sy. 3 (2013): 205-213.

69 İsmail Özdaş, “Yetişkinlerde Ait Olma İhtiyacı, Psikolojik Dayanıklılık ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi” (Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi, 2017).

70 Nam ve Akbay, “Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Doyumu”, 2528-9527.

71 Dursun ve Özkan, “Ergenlerin Gelecek Kaygılar ile Psikolojik Sağlamlıkları Arasındaki İlişkide Yaşam Doyumunun Aracı Rolü”, 23- 37.

72 Nam ve Akbay, “Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Doyumu”, 2528-9527.

73 Dursun ve Özkan, “Ergenlerin Gelecek Kaygılar ile Psikolojik Sağlamlıkları”, 23- 37.

lığın yaşam doyumu üzerinde anlamlı düzeyde etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Psikolojik sağlamlık arttıkça yaşam doyumunun artacağına ilişkin literatür bilgisini destekler niteliktedir. İncelenen çalışmalardaki bulgular genel olarak araştırmadaki hipotezleri desteklemektedir. Araştırmada üniversite öğrencilerinin yaşam doyumları üzerinde gelecek kaygısı, gelecekte umutsuzluk, gelecek korkusu, psikolojik sağlamlık değişkenlerinin anlamlı düzeyde yordayıcı etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Gelecek kaygısı ve psikolojik sağlamlık ile yaşam doyumu arasındaki ilişki incelendiğinde yaşam doyumunu yordama açısından gelecek kaygısının psikolojik sağlamlıktan daha kuvvetli bir değişken olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Literatür taramasında araştırmamızda incelenen üç değişkenin bir arada ele alındığı başka çalışmalar da mevcuttur. Dursun ve Özkan'ın (2019)⁷⁴ lise öğrencileri ile yaptıkları çalışmada yaşam doyumunun aracı rolü incelenmiştir ve çalışmada öğrencilerin gelecek kaygıları ile psikolojik sağlamlıkları arasında yaşam doyumlarının aracı rolünün olduğu sonucunu elde etmişlerdir. Araştırmamızda ise değişkenler arasındaki ilişkiler ve gelecek kaygısı, psikolojik sağlamlık değişkenlerinin yaşam doyumunu değişkeni ile nedensellik ilişkileri incelenmiştir. Gelecek kaygısı ve psikolojik sağlamlık değişkenleri yaşam doyumunu üzerinde anlamlı derecede yordayıcılığa sahiptirler. Analiz sonuçlarına göre psikolojik sağlamlığı daha yüksek olan bireylerin yaşam doyumları da yüksektir. Gelecek kaygısı yüksek olan bireylerin ise yaşam doyumları daha düşüktür.

Sayıtlar, Sınırlılıklar ve Öneriler

Bu çalışma örneklemin evreni temsil gücünün yeterli olduğu varsayılarak gerçekleştirilmiştir. Ayrıca katılımcıların bilgileri içtenlikle doğru bir şekilde doldurdukları varsayılmıştır. Araştırmadan elde edilen veriler ölçme araçlarının psikometrik özellikleri ile sınırlıdır. Yapılan çalışmada kolayda örneklem tercih edilmiş olup takip eden çalışmalar rastgele şekilde seçerse örneklem seçme yöntemini kullanırlarsa örneklemin evreni temsil gücü artacaktır. Bu araştırmanın verileri bahar dönemi içerisinde toplanmıştır. Bu konuyu incelemek isteyen araştırmacılar daha geniş bir zaman aralığında araştırmalarını yürütebilirler. Böylece öğrencilerin sınav vb. durumlardan etkilenme düzeyleri daha fazla kontrol edilebilir. Bu çalışmada diğer çalışmalarla tekrara düşmemek için sosyodemografik veriler sadece betimsel istatistik düzeyinde analiz edilmiştir. Bu araştırmada değişkenlerin arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Literatürde üniversite öğrencilerinin yaşam doyumunu yordayan değişkenlere aracılık

74 Dursun ve Özkan, "Ergenlerin Gelecek Kaygılar ile Psikolojik Sağlamlıkları", 23- 37.

edebilecek başka değişkenler üzerine yeterince çalışma yer almamaktadır. Takip eden çalışmalar aracılık ilişkilerine odaklanabilir. Bu araştırmadan elde edilen bulgulara göre üniversite öğrencilerinin yaşam doyumlarını artırmayı hedef alan uygulamalar öğrencilerin gelecek kaygılarını azaltacak müdahaleler içermelidir.

Yazarların Katkı Oranı

SIRA	AD SOYAD	ORCID	MAKALEYE KATKISI
1	Nursel Biltekin	0009-0004-2569-3701	1,2,3,4
2	Hakan Duman	0000-0002-8088-7873	1,4,5
*Katkı bölümüne ilgili açıklamanın karşılığına gelen rakam(lar)ı yazınız.			
1- Çalışmanın tasarlanması			
2- Verilerin toplanması			
3- Verilerin analizi ve yorumu			
4- Yazının yazılması			
5- Kritik revizyon			

Kaynaklar

Alibekiroğlu, Pervin Büşra, Turan Akbaş, Fatoş Bulut Ateş ve Oğuzhan Kırdök. “Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Doyumu İle Psikolojik Sağlık Arasındaki İlişkide Öz Anlayışın Aracı Etkisi”. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 27, sy. 2 (2018): 1-17.

American Psychological Association. “Resilience”, son güncelleme Mayıs 2022. <https://www.apa.org/topics/resilience>.

Aydın, Aytaç ve Sebahattin Tiryaki. “Üniversite Öğrencilerinin Kaygı Düzeylerini Etkileyen Faktörleri Belirlemeye Yönelik Bir Çalışma (KTÜ örneği)”. *Kastamonu Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi* 17, sy. 4 (2017): 715-722.

Barnes, Gill Gorel. “Divorce Transitions: Identifying Risk and Promoting Resilience for Children and Their Parental Relationships”. *Journal of Marital and Family Therapy* 25 (1999): 425-441.

Benard, Bonnie. *Fostering Resiliency in Kids: Protective Factors in The Family*, Scho-

ol, and Community. Portland, OR: Northwest Regional Educational Laboratory, 1991.
Brooks, R. B. “Children at Risk: Fostering Resilience and Hope”. *American Journal of Orthopsychiatry* 64 (1994): 545-553.

Buckner, John C., Enrico Mezzacappa ve William R. Beardslee. “Characteristics of the Resilient Youths Living in Poverty: The Role of Self-regulatory Processes”. *Development and Psychopathology* 15 (2003): 139-162.

Chen, Jen-De and Rebecca A. George. “Cultivating Resilience in Children From Divorced Families”. *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families* 13, sy. 4 (2005): 452-455.

Criss, Michael M., Gregory S. Pettit, John E. Bates, Kenneth A. Dodge, and Amie L. Lapp. “Family Adversity, Positive Peer Relationship, and Children’s Externalizing Behavior: A Longitudinal Perspective on Risk and Resilience”. *Child Development*, 73, sy. 4 (2002): 1220-1237.

Cowen, Emory L., Peter A. Wyman, William C. Work. “Resilience in Highly Stressed Urban Children: Concepts and Findings”. *Bulletin of The New York Academy of Medicine* 73, sy. 2 (1996): 267-284.

Çakmak, Özlem ve Murat Hevedanlı. “Biyoloji Öğretmen Adaylarının Kaygılarını Etkileyen Etmenler”. XIII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı, Malatya, 2004.

Dağlı, Abidin ve Nikah Baysal. “Yaşam Doyumu Ölçeği’nin Türkçe’ye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 15, sy. 59 (2020): 1250-1262.

Dağtekin, Gökçe, Mustafa Dalkılıç, Furkan Çakıcı, Aybike Çakır, Ahmet Eren Ekin, Davut Öztünç ve Burhanettin Işıklı. “Tıp Fakültesi Öğrencilerinde Gelecek Kaygısı, Depresyon ve Stres İlişkisinin Değerlendirilmesi”. *Türk Tıp Öğrencileri Araştırma Dergisi* 2 (2020): 135-142.

Diener, Ed. “Subjective Well-being”, *Psychological Bulletin* 95, sy. 3 (1984): 542–575.

Diener, Ed, Robert A. Emmons, Randy J. Larsen, and Sharon Griffin. “The Satisfac-

ction With Life Scale”. *Journal of Personality Assessment* 49, sy. 1 (1985): 71-75.

Doğan, Tayfun. “Kısa Psikolojik Sağlık Ölçeği’nin Türkçe Uyarlaması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”. *The Journal of Happiness & Well-Being* 3, sy. 1 (2015): 93-102.

Durmuş, Beril, E. Serra Yurtkoru ve Murat Çinko. *Sosyal Bilimlerde SPSS’le Veri Analizi*. İstanbul: Besa Basım Yayım Dağıtım, 2018.

Dursun, Asiye ve Murat Sinan Özkan. “Ergenlerin Gelecek Kaygılar ile Psikolojik Sağlıkları Arasındaki İlişkide Yaşam Doyumunun Aracı Rolü”. *Yaşam Becerileri Psikoloji Dergisi* 3, sy. 5 (2019): 23- 37.

Eraslan, Özge. “Üniversite Öğrencilerinde Psikolojik Sağlık ile Depresif Belirtiler ve Yaşam Memnuniyeti Arasındaki İlişkide Benlik saygısı, Pozitif Dünya Görüşü ve Umudun Aracı Rolünün İncelenmesi”. Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2014.

Garnezy, Norman, Ann S. Masten, and Auke Tellegen. “The Study of Stress and Competence in Children: A Building Block for Developmental Psychopathology”. *Child Development* 55, sy. 1 (1984): 97-111.

Geylani, Merve ve Cennet Çiriş Yıldız. “Üniversite Öğrencilerinde Gelecek Kaygısı Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”. *İnönü Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Dergisi* 10, sy. 1 (2022): 284-300.

Goodman, Janice H. “Coping With Trauma And Hardship Among Unaccompanied Refugee Youths From Sudan”. *Qualitative health research* 14, sy. 9 (2004): 1177-1196.

Greeff, Abraham P., and Ilona N. Ritman. “Individual Characteristics Associated with Resilience in Single-Parent Families”. *Psychological Reports* 96, sy. 1 (2005): 36-42.

Hair, J. F., Black, William C. Black, Barry J. Babin ve Rolphe E. Anderson. *Multivariate Data Analysis*: Pearson Education Limited.

Hammad, Muhammed Ahmed. “Future Anxiety and Its Relationship to Students’ Attitude Toward Academic Specialization”. *Journal of Education and Practice* 7, sy. 15 (2016): 54–65.

Hetherington, E. Mavis, and Margaret Stanley Hagan. “The Adjustment of Children with Divorced Parents: A Risk and Resiliency Perspective”. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 40, (2003): 129-140.

Kararımk, Özlem. “Psikolojik Sağlık, Risk Faktörleri ve Korucu Faktörler”. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi* 3, sy. 26 (2006): 129-142.

Kararımk, Özlem. “Investigation of Personal Qualities Contributing to Psychological Resilience Among Earthquake Survivors: A Model Testing Study”. Ph.D. - Doctoral Program, Middle East Technical University, 2007.

Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayınları, 2023.

Kumpfer, Karol L. ve Barye Bluth. “Parent/child Transactional Processes Predictive of Resilience or Vulnerability to Substance Abuse Disorders”. *Substance Use & Misuse* 39, sy. 5 (2004): 671-698.

Lansford, Jennifer E, Patrick S. Malone, Kristopher I. Stevens, Kenneth A. Dodge, John E. Bates ve Gregory S Pettit. “Developmental Trajectories of Externalizing Behaviors: Factors Underlying Resilience in Physically Abused Children”. *Development and Psychopathology* 18, (2006): 35-55.

Luthar, Suniya S. ve Dante Cicchetti. “The Construct of Resilience: Implications for Interventions and Social Policies”. *Development and Psychopathology* 12, (2000): 857-885.

Luthar, Suniya S., and Edward Zigler. “Vulnerability and Competence: A Review of Research on Resilience in Childhood”. *American Journal of Orthopsychiatry* 61, sy. 1 (1991): 6-22.

Mandleco, Barbara ve J. Craig Peery. “An Organizational Framework for Conceptualizing Resilience in Children”. *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing* 13, sy. 3 (2000): 99-111.

Masten, Ann S.. “Resilience in Individual Development: Successful Adaptation Despite Risk and Adversity” in *Educational Resilience In Inner-City America: Challenges and Prospects*, eds. Wang and Gordon. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1994.

Masten, Ann S. ve Jelena Obradovic. “Competence and resilience in development”. *Annals of the New York Academy of Sciences* 1094, (2006): 13-27.

Nam, Aytekin ve Sinem Evin Akbay. “Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Doymu: Beş Faktör Kişilik Özellikleri, Bilinçli Farkındalık ve Yılmazlığın Rolü”. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 16, sy. 31 (2020): 2528-9527.

Neugarten, Bernice L., Robert J. Havighurst, and Sheldon S. Tobin. “The Measurement of Life Satisfaction”. *Journal of Gerontology* 16 (1961): 134-143.

Oral Kara, Nurdan, Güler Akın ve Servet Alp. “Üniversite Öğrencilerinin Gelecek Kaygısı ile Sınav Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerinde Bir Araştırma”. *SDÜ Sağlık Yönetimi Dergisi* 2, sy. 2 (2020): 150-169.

Öner, Necla, ve W. Ayhan Le Compte. *Durumluk-Sürekli Kaygı Envanteri El Kitabı*. Boğaziçi Üniversitesi Matbaası, İstanbul, 1983.

Öz, Fatma ve Emel Bahadır Yılmaz. “Ruh Sağlığının Korunmasında Önemli Bir Kavram: Psikolojik Sağlamlık”. *Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Dergisi* 16, sy. 3 (2009): 82-89.

Öz Ceviz, Nuray, Necla Tektaş, Gültekin Basmacı ve Mehmet Tektaş. “Covid 19 Pandemi Sürecinde Üniversite Öğrencilerinin Kaygı Düzeylerini Etkileyen Değişkenlerin Analizi”. *Uluslararası Eğitim Araştırmacıları Dergisi* 3, sy. 2 (2020): 312-329.

Özdaş, İsmail. “Yetişkinlerde Ait Olma İhtiyacı, Psikolojik Dayanıklılık ve Daşam Doymu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”. Yüksek lisans tezi, Beykent Üniversitesi, 2017.

Özer, Melek ve Özlem Özsoy Karabulut. “Yaşlılarda Yaşam Doymu”. *Geriatry* 6, sy. 2 (2003): 72-74.

Pavot, William, and Ed Diener. “Review of the Satisfaction With Life Scale”. *Psychological Assessment* 5, sy. 2 (1993): 164–172.

Recepoğlu, Ergün. “Öğretmen Adaylarının Yaşam Doyumları ile Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Tutumları”. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (2013): 311-326.

Rutter, Michael. “Resilience Concepts and Findings: Implications for Family Therapy”. *Journal of Family Therapy* 21 (1999): 119-144.

Saraç, Turan. “Ahi Evran Üniversitesi Son Sınıf Öğrencilerinin Gelecek Kaygısı ve Umutsuzluklarının İncelenmesi”. Yüksek lisans tezi, Ahi Evran Üniversitesi, 2015.

Schoon, Ingrid, Sam Parsons ve Amanda Sacker. “Socioeconomic Adversity, Educational Resilience, and Subsequent Levels of Adult Adaptation”. *Journal of Adolescent Research* 19, sy. 4 (2004): 383-404.

Şanlı Kula, Kamile ve Turan Saraç. “Üniversite öğrencilerinin gelecek kaygısı”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13, sy. 33 (2016): 227-242.

Tiét, Quyèn Q., Hector R. Bird, Mark Davies, Christina Hoven, Patricia Cohen, Peter S. Jensen, and Sherryl Goodman. “Adverse Life Events and Resilience”. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry* 37 (1998): 1191-1200.

Tuzgöl Dost, Meliha. “Üniversite Öğrencilerinin Yaşam Doyumunun Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi”. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2, sy. 22 (2007): 132-143.

Ülker Tümlü, Gamze ve Ergün Recepoğlu. “Üniversite Akademik Personelinin Psikolojik Dayanıklılık ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişki”. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi* 3, sy. 3 (2013): 205-213.

Werner, Emmy E. “Vulnerable But Invincible: High-Risk Children From Birth to Adulthood”. *Acta Paediatrica* 86, sy. 422 (1997): 103-105.

Wright, Margaret O’Dougherty ve Ann S. Masten. “Resilience processes in development: Four Waves of Research on Positive Adaptation in the Context of Adversity”.

In *Handbook of Resilience in Children*, eds. Sam Goldstein and Robert B. Brooks. New York: Springer Press, 2005.

Yılmaz, Fatma Nur. “Üniversite Son Sınıf Öğrencilerinin Kaygı Düzeyleri ile Benlik Saygısı Düzeyleri Arasında Umudun Aracı Rolü Üzerine Bir Araştırma”. Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.

SİYASET BİLİMİ

SİYASİ TARİH

Harbin İkinci Safhası - Adı Henüz Konulmamış Bir Bağımsızlık Savaşına Giderken Enver Paşa ve İttihatçılar

The Second Stage of the War - Enver Pasha and the Unionists on the Way to an Untitled War of Independence

Mehmet Murat Akpek

Dr.

makpek@ompack.com

ORCID: 0000 0002 3115 0568

Gönderim Tarihi: 27.05.2024

Kabul Tarihi: 11.06.2024

Yayımlanma Tarihi: 28.06.2024

Nasıl Atıf Yapılır:

Akpek, Mehmet Murat. "Harbin İkinci Safhası - Adı Henüz Konulmamış Bir Bağımsızlık Savaşına Giderken Enver Paşa ve İttihatçılar". *Eklektik Sosyal Bilimler Dergisi* 2, sy. 1 (Haziran 2024): 77-128.

Harbin İkinci Safhası - Adı Henüz Konulmamış Bir Bağımsızlık Savaşına Giderken Enver Paşa ve İttihatçılar¹

Mehmet Murat Akpek²

Öz

Enver Paşa tarihimizin en çok tartışılan şahsiyetlerinden birisidir. Osmanlının son dönemine ciddi şekilde damga vuran Paşa'nın aldığı kararlar ve takındığı duruş günümüzde bile çok ciddi tartışmalara yol açmaktadır. Sevenleri ve sevmeyenleri arasındaki çekişme Enver Paşa'nın objektif değerlendirilmesinin önündeki en büyük engeldir. Makalemiz Enver Paşa ile etrafındaki İttihatçıların Birinci Dünya Savaşının kaybedildiğinin anlaşılmasından sonra savaşın ikinci safhasına (bir bağımsızlık savaşına) yönelik çalışmaları olup olmadığının ve varsa bunların neler olduklarının, bu sürece etkilerinin ve bu savaş sırasındaki faaliyetlerinin incelenmesidir. Bir vaka çalışması olarak planladığımız araştırmamızda anlatı yöntemiyle tarih yazımı historiyoğrafi araştırma metodumuz olarak ön plana çıkmıştır. Araştırmamız başta Enver Paşa'nın kişisel mektupları ile dönemin önde gelen aktörlerinin hatıraları olmak üzere birincil ve ikincil kaynaklarla şekillendirilmiştir. Çalışmamızda Enver Paşa ile İttihatçılar savaşın ikinci safhasına yönelik çalışmaları ele almakta ve Enver Paşa ile İttihatçıların birtakım planlamalar yaptıklarını ancak bunların Enver Paşa'nın Kafkasya'ya geçememesi nedeniyle başarıya ulaşamadıklarını ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: *Enver Paşa, İttihat ve Terakki, Kurtuluş Savaşı, Karakol Cemiyeti*

1 Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında 2023 yılında yazılmış doktora tezinden türetilmiştir.

2 Dr., makpek@ompack.com, ORCID: 0000 0002 3115 0568

The Second Stage of the War - Enver Pasha and the Unionists on the Way to an Untitled War of Independence

Abstract

Enver Pasha has been one of the most disputed personalities of recent Turkish history. The stance and decisions made by the Pasha, who severely marked the last decade of the Ottoman State, cause serious debates even today. The conflict between his supporters and opponents is the biggest obstacle to the objective evaluation of Enver Pasha. The main purpose of this article is to examine whether Enver Pasha and the Unionists worked for the second phase of the war (an independence war) after it was understood that the First World War was lost, and if so, the nature of the framework of these preparations, their effects on these processes and activities during this war. In the thesis, which was planned as a case study, historiography has been adopted as the research method. Both primary and secondary sources have been utilized, especially the personal letters of Enver Pasha and the memoirs of the leading actors of the time. In the first part of the study, the efforts of Enver Pasha and the Unionists towards the second phase of the war and their unsuccessful results were discussed. The analysis suggested that Enver Pasha and the Unionists made important planning for the second phase however these were not concluded as the Pasha could not reach to the Caucasus.

Keywords: *Enver Pasha, Union and Progress, Independence War, Karakol Society*

1. Giriş

Tarih kitaplarımız Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesinin ardından Gazi Mustafa Kemal ve silah arkadaşları önderliğinde gerçekleştirilen Kurtuluş Savaşı hakkında oldukça geniş bir literatüre sahiptir. Ancak aynı kitaplarda Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalandığı 30 Ekim 1918 ile Atatürk'ün Samsun'a çıktığı 19 Mayıs 1919 arasında neler yaşandığına dair çok fazla bilgi ve belge bulunmamaktadır. Oysa Sivas Kongresi'ne kadar, hatta bir adım daha ileri gidersek 23 Nisan 1920'de açılan Büyük Millet Meclisi'ne kadar Anadolu'da ulusal bir bütünlükten söz etmek kolay değildir. 16 Mart 1920'de İstanbul İngilizler tarafından resmen işgal edilip Meclis-i Mebusan dağıtılmasa Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da toplanması da, büyük bir olasılıkla, mümkün olamayacaktı. Dolayısıyla bir yıllık bu geçiş döneminde yaşananları görmezden gelmek, bunun takip eden dönemi etkilemediğini varsaymak yanlış olacaktır.

Diğer yandan, II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılından Birinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1918 yılına kadar geçen sürede ülkenin mutlak hâkimi olan İttihat ve Terakki Fırkası ve liderlerinin savaşın kaybedileceğini öngörmeleri büyük bir olasılıktır. Balkan Savaşları'nın da harbin ikinci safhasında kazanıldığını her zaman dile getiren Enver Paşa'nın kaybedilen bir savaşın sonrasında yapılacak bir bağımsızlık savaşına yönelik hazırlıklar yaptırması da çok şaşırtıcı olmaz.

Dolayısıyla bu makalenin amacı Enver Paşa ve İttihatçıların büyük harbin kaybedileceğinin anlaşılmasından sonra ikinci safhada yapılacak bir bağımsızlık savaşı için çalışmalar yapıp yapmadıkları sorusunu ele almaktır. Mütareke'nin hemen sonrasında birbiri ardına yaşanan gelişmeler bu bağlamda değerlendirilecektir. Ayrıca, liderleri yurtdışına çıktıktan sonra geride kalan İttihatçıların bu bağımsızlık savaşına yönelik faaliyette bulunup bulunmadıkları ve bu süreçte aldıkları roller de bir başka araştırma sorusu olarak konu edilecektir. Makalede yapılan hazırlıklar sorgulanacak, İttihatçıların Kurtuluş Savaşı'nın ilk safhalarına etkileri gözden geçirilecek ve sonraki dönemle ilişkilendirilecektir.

Zürcher *Milli Mücadelede İttihatçılık*³ adlı eserinde Türk bağımsızlık savaşının alt yapısının İttihatçılar tarafından inşa edildiğini iddia ederken Enver Paşa'nın bu süreçteki etkileri üzerine bir yorumda bulunmamaktadır. Zürcher'inkine benzer sınırlı sayıdaki eser de Kurtuluş Savaşı'na yönelik İttihatçıların etkilerini satırlarına yansıtırken, yazarlar İttihatçıları kendi başlarına hareket eden bir organizma gibi görmeyi tercih etmişlerdir. Oysa temeli Osmanlı'nın en gizli örgütlerinden birine dayanan İttihatçıların önemli liderlerinden bağımsız hareket etmesi pek olası görünmemektedir. Bu nedenle, o dönemde askeriyeyi ve istihbaratı tek başına yöneten Enver Paşa'nın bilgisi ve onayı olmadan bu tür bir harekete girişmek pek olası değildir. Araştırmamız burada daha çok Enver Paşa ile İttihatçıların ikinci safha için yaptıkları çalışmaları ve sürece etkilerini araştırmaya yönelmiştir.

Araştırma sırasında Enver Paşa'nın özel mektupları detaylıca incelenmiş ve Paşa hakkında yazılan biyografik çalışmalar gözden geçirilmiştir. **Dönemin önemli aktörlerinin anılarından** veya bu aktörlerle ilgili yayımlanan biyografilerden yararlanılmıştır. Bu döneme önderlik eden askerlerin ve siyasilerin hatıraları gidişatı anlamak ve değerlendirmek açısından çok önemlidir. Karar alma süreçlerinde önemli rol oynamaları yazdıklarının değerlerini oldukça kıymetli kılmıştır. Son olarak döneme ait

3 Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, trc. N. Salihoğlu (İstanbul: Bağlam Yay. 1995, II. Baskı).

eserler elden geçirilmiş ve yazılanlar karşılaştırılarak doğrulukları kontrol edilme-ye çalışılmıştır. Araştırmamız İttihatçı liderlerin yurtdışına çıkışından Büyük Millet Meclis'in kuruluşuna kadar geçen süre ile sınırlandırılmıştır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Sander'e göre siyasi tarih; geçmişteki politik olayları, siyasi liderleri, devrimleri, savaşları ve diğer önemli siyasi gelişmeleri inceleyen bir disiplindir⁴. Dolayısıyla, döneme yön veren önemli figürler bu başlık altında incelenmektedir. Bu tür çalışmalar, üzerinde araştırma yapılan konuya dair hislerin ve önyargıların yazıma kolaylıkla hâkim olabildiği bir alandır. Fahir Armaoğlu'nun altını çizerek vurguladığı gibi bu tür araştırmalarda hislerin hâkimiyetini engelleyebilmek için konuları, bilimin objektif ve tarafsız mantık süzgecinden geçirmek gerekir⁵. Üstelik siyasi tarih çalışmalarında bilgiye ve yoruma oldukça dengeli bir biçimde ve birlikte yer verilmelidir. Bunlardan sadece birinin ağırlıklı yer aldığı çalışmaların genellikle eksik veya yanlış olabileceği akıldan çıkarılmamalıdır. Bu nedenle, verilen bilgiler yorumlanmalı ve okuyucunun eksik veya hatalı anlamasının da önüne geçilmeye çalışılmalıdır⁶.

Tüm bunların ışığında, araştırmamız narratif yöntemle tarih yazımı, tarihyografi, olarak biçimlendirilmiştir. Tarihyografi, basit bir ifadeyle, tarihçilerin olayları bir hikâyeye şeklinde anlatması anlamında kullanılmaktadır. Bu yaklaşım, tarihi olayların kronolojik sırayla sunulduğu ve anlatılarının geleneksel bir kurguyla benzerlik gösterdiği bir yol sunar. Tarihçiler, olayların nedenlerini, sonuçlarını ve insanların bu olaylarla nasıl etkileştiğini anlatarak bir bağlama yerleştirir. Bu nedenle de nomotetik olmaktan uzak, idiografik bir disiplin olarak algılanmaktadır⁷. Bu yöntem tarihin daha çekici ve erişilebilir hâle getirilmesi için de kullanılabilir. Başka bir ifadeyle, Tarihyografi, tarihçilerin yöntemleri, kaynakları ve perspektifleri üzerine odaklanır ve tarih yazımının öznelliğine vurgu yapar⁸. Burada tarihçilerin kişisel

4 Oral Sander, *Siyasi Tarih; İlkçağlardan 1918'e* (Ankara: İmge Kitabevi, 2003), 25-27.

5 Fahir Armaoğlu, *Türk Siyasi Tarihi* (İstanbul: Kronik Kitap, 2017), 7.

6 Sander, *Siyasi Tarih; İlkçağlardan 1918'e*, 16.

7 Eileen H. Tamura, "Narrative History and Theory", *History of Education Quarterly* 51, sy. 2, (2011): 151-152.

8 Hayden White, "Historiography and Historiophoty", *The American Historical Review* 93, sy. 5, (1988), 1194.

yargıları ve perspektifleri göz önünde bulundurulmalı ve tarih yazımının öznelliğiyle ilgili bir farkındalık geliştirilmelidir.

Enver Paşa ve İttihatçılar hakkında yapılan çalışmamız siyasi tarih çalışmalarında sıklıkla kullanılan vaka çalışmasının bir örneğidir. Bir kişi, grup, olay veya fenomen hakkında derinlemesine çalışma olarak tanımlanan vaka çalışmasında genellikle araştırmamızda da kullandığımız gibi nitel yöntemler kullanılmaktadır. Bu tür çalışmalar, bir araştırma probleminin daha önce tartışılmayan yönlerini detaylıca tanımlamak, diğer örneklerle karşılaştırmak, yorumlarda bulunmak ve konuyu anlamak için sıklıkla kullanılmakta ve oldukça verimli bulunmaktadır⁹. Tek bir olaya veya kişiye odaklanıldığı ve onun üzerinde detaylıca çalışıldığı için vaka çalışmaları hâlâ alanın ana araştırma yöntemlerinden biridir. Vaka çalışmaları çalışılan konu hakkında geçerli, anlamlı ve kayda değer çıkarımlarda bulunmalıdır¹⁰.

Vaka araştırmalarında amaç, detaylı bir şekilde betimlemeler yapmak ve durum araştırmasıyla gerçekleri ortaya çıkarmaktır. Bu tür çalışmalarda belirlenen zaman dilimi içerisinde birden çok kişi üzerinde araştırma yapılabileceği gibi tek bir kişi üzerinde de araştırma yapılabilmektedir. Bu tür çalışmalarda, farklı kaynaklardan veriler toplanarak birbirlerini teyit etmelerine özel önem verilmekte, güvenilirlikleri test edilmekte, teyit alınamayan noktalarda da görüşler peşi sıra not olarak düşülmektedir¹¹. İslamoğlu ve Alnıaçık ise vaka çalışmasını bir olayı onu yaşayan kişilerin anlatımlarından elde edilen bilgilerle bir sonuç çıkarma yöntemi olarak tanımlamaktadır¹². Olayları mümkünse gözlemlemek yoksa yaşayanlardan olayın safhalarını öğrenmek araştırmanın özünü oluşturmaktadır. Bu nedenle, bu yöntem Enver Paşa ve İttihatçılar üzerine somut ve derinlemesine bilgi edinmek için yaptığımız çalışmada en uygun çalışma tasarımı olarak öne çıkmaktadır. Verileri toplamak için literatürün taranmasından sonra birincil ve ikincil kaynaklar okunmuş, değerlendirilmiş ve analizleri yapılarak yazıya aktarılmıştır. Metin ve içerik analizleri yapılarak çıkarılan yorumlar araştırmamıza eklenmiştir.

9 Rahime Süleymanoğlu Kürüm, “Uluslararası İlişkilerde Nitel Yöntemlerle Makale Yazımı: Vaka Analizi ve İncelikleri”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 42, sy.1 (2021): 150-152.

10 Sandra Halperin and Oliver Heath, *Political Research Methods and Practical Skills* (New York: Oxford University Press, 2012), 205-208.

11 Gülşah Başol, “Bilimsel Araştırma Süreci ve Yöntem”, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* içinde, haz. Orhan Kılıç ve Mustafa Cinoğlu (İstanbul: Lisans Yay., 2008), 118-123.

12 Ahmet Hamdi İslamoğlu ve Ümit Alnıaçık, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım, 2019), 228.

İçerik analizlerinin ağırlıklı olarak resmi, kültürel ve kişisel dokümanların incelenmesini kapsadığı bilinmektedir. Üstelik, Halperin ve Heath, liderlerin mektupları ve hatıraları gibi kişisel belgelerinden elde edilen bilgilerin anket, röportaj, odak grubu çalışmaları gibi veri toplama metotlarına göre daha az yanlılık içereceğini iddia etmektedirler. Örneğin, insanlar röportaj vermeye genellikle önyargıları ile gelmekte ve insanların gözünde kötü görünmemek için gerçekleri saklamaktadırlar. Yani gözlem altında davranışlarını değiştirmektedirler. Dolayısıyla metin analizlerinden insanların gerçek algıları ve tutumlarına ilişkin fikir edinmek çok daha kolaydır¹³.

Bu bağlamda, mektuplar, hatıralar ve resmî yazışmalar gibi birincil kaynaklarda en başta Enver Paşa olmak üzere dönemin önemli siyasi figürleri takip edilmiştir. Bunların olayları nasıl yorumladığı, karar alma mekanizmaları ve onları etkileyen faktörleri anlamak için incelemeler yapılmış ve elde edilen çıkarımlar değerlendirilmiştir. Bulgular, yeni bir perspektifle olayların anlaşılmasına katkıda bulunacak ve siyasi etkilerini tartışacak şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

Özellikle vurgulamak gerekir ki çalışmamızda dönemin aktörlerinin hatıralarından oldukça faydalanılmıştır. Dönemi yaşayanlar ve atalarından duyduklarını aktaranlar olmak üzere iki tür hatıra yazarları olduğunu aktaran Alşan ve Akın, bunlardan ilk kısımdakilerin olayların bizzat içinde olmaları nedeniyle daha güvenilir ve yazdıklarının geçerli kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedirler. İkinci kısımda değerlendirilenlerin yazdıklarına kişisel algıların ön plana çıkması, zaman içerisinde kırılmaların yaşanması nedeniyle eksik/yanlış aktarımların olabilmesi ihtimallerine karşı ihtiyatlı yaklaşılması gerekli, ayrıca karşılaştırılmalı ve tarihsel bir tetkikten geçirilmelidir¹⁴. Aynı dönemi yaşayan insanların buldukları tarafa göre farklı anlatımlarda bulunabileceğinden bahseden İslamoğlu ve Alnıaçık, bu dokümanların oldukça dikkatli bir şekilde gözden geçirilmesi ve tutarlılık testine tabi tutulması gerektiğini yazmaktadır¹⁵. İncelediğimiz hatıralarda da bu durum sıklıkla göze çarpmaktadır.

Bir vaka çalışması olarak ele alınan ve historiyoğrafiyi kullanan araştırmamız, doğası gereği birincil ve ikincil kaynaklar irdelenerek oluşturulmuştur. Kapsamlı bir literatür taraması ve önceden ortaya konulan eserlerin/dokümanların derinlemesine ince-

13 Halperin and Heath, *Political Research Methods and Practical Skills*, 319-319.

14 Songül Alşan ve Gülsemin Akın, *Tarih Metodolojisi Tarihi Kaynaklar ve Araştırma Yöntemleri* (İstanbul: Kriter Yay., 2019), 110.

15 İslamoğlu ve Alnıaçık, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, 228.

lenmesiyle sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Bunlar için tarihi kişiliklerin mektupları, hatıraları, günlükleri ve varsa otobiyografileri incelenmiş, dönemin gazeteleri, yazılan kitaplar, makaleler, akademik çalışmalar ve tezlerden de faydalanılmıştır. Konuya ilişkin tarihi vakalar yaşanan dönemin koşulları içerisinde analiz edilmiş ve elde edilen veriler bütünleştirilmiştir. Tarihi kişilere yönelik çalışmalarda önemli bir veri oluşturan hatıraların ve günlüklerin subjektif olabilecekleri hatırdan çıkarılmamakla birlikte geçerlilikleri başka kaynaklardan mümkün olduğunca sınanmış ve karşılaştırılmıştır. Daha önce bu konuda yapılan çalışmalar ön bilgiye sahip olmamız için yeterli veriyi sağlamıştır. Dolayısıyla bunlar araştırmamızı kolaylaştırmış ve çıkacak sonuçlar hakkında da öngörüler oluşturulabilmiştir.

Makalemizin ilk kısmında, Enver Paşa'nın savaşın ikinci safhasına ilişkin planları anlatılmış, ikinci kısımda resmi olmasa da milli mücadeleyi başlattığını düşündüğümüz İttihatçıların bir organizasyonu olan Karakol Cemiyeti ele alınmıştır. Üçüncü kısımdaysa yine İttihatçılarla yakın ilişkili olduğunu düşündüğümüz savaş sonrası kurulan cemiyetler ve yurdun çeşitli yerlerinde yapılan Kongreler aktarılmıştır. Sonuç bölümünde ise olayların genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

3. Enver Paşa - Tek Başına Yeni Bir Başlangıcın Peşinde

1918 yılının 2 Kasım'ını 3 Kasım'a bağlayan gece Enver Paşa beraberinde Talat ve Cemal Paşalar olmak üzere bir Alman gemisiyle ülkeden ayrılmışlardır¹⁶. Talat Paşa'nın yaveri Arif Cemil'e (Denker) göre yurt dışına gitme işi, birkaç başka alternatifle birlikte, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisinin bazı üyeleri tarafından gizli yapılan toplantılarda görüşülmüş ve Mondros'tan memleketin işgali yönünde bir durum ortaya çıkarsa alınan kararlardan en uygun olanının yapılması hususunda fikir birliğine varılmıştır. Buna göre ya yurtdışına çıkılacak ya Doğu Anadolu'da birtakım oluşumlar için çalışılacak ya da İstanbul'da kalınıp gerektiğinde saklanma yoluna gidilecektir¹⁷. Cemal Kutay'a göre ise İttihatçıların yurtdışına çıkmasını yeni Sadrazam Ahmet İzzet Paşa istemiştir¹⁸.

16 Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü İttihat ve Terakki Kâtibi Umumisi* (İstanbul: Destek Yayınevi, 2010), 120.

17 Arif Cemil Denker, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları* (İstanbul: Arma Yay., 1992), 13-14.

18 Cemal Kutay, *Atatürk Enver Paşa Hadisesi - Talat Paşa'yı Nasıl Vurdular - Milli Mücadelede Yeşil Ordu Efsanesi - Mütarekede Puntos Sukasti* (İstanbul: İklim Yay., 2004, 2. Baskı), 60-61.

Paşaların yurtdışına kaçmalarının iki önemli nedeni vardır¹⁹. Birincisi, işgal sonrası kişisel can güvenliklerinin, geçmiş on yılda aldıkları kararlarla canlarını yaktıkları muhaliflerine ve Ermeni/Rum azınlıklara karşı sağlanamayacağını düşünmeleridir. İkincisi ise İttihat ve Terakki lider kadrosunun iktidarda olmasalar bile kalmalarının İtilaf Devletleri'nin Osmanlı'ya daha ağır şartları dayatabileceği endişesidir. Bardakçı, İttihatçıların yurtdışına gitmeye 20 Ekim gibi geç bir tarihte karar verdiğini ve sonrasında Almanlarla temasa geçtiklerini, muhtemelen Talat Paşa'nın Anadolu'ya gidip mücadeleye devam etme fikrine diğer İttihatçıların “Avrupa'ya gidilmeli” diyerek karşı çıktıklarını ve ne yapılacağı konusunda çok fazla da fikir sahibi olmadan yolculuğa başladıklarını yazmaktadır. Bardakçı'ya göre burada farklı bir fikri savunan ve muhtemelen de önceden hazırlık yapan tek kişi Enver Paşa olmuş ve iki gün süren yolculuk esnasında bir fikirde mutabık kalamadıkları için de yolları ayrılmıştır²⁰.

İttihat ve Terakki sonrasının ilk Sadrazamı Ahmet İzzet Paşa, Paşaların yurtdışına çıkmasından sonra kendisine ulaşan ve Enver Paşa'nın yazdığı mektubu hatıra kitabında paylaşmıştır²¹:

“(Ma’ruzdur)

Mütareke-i münferide mecburiyeti dolayısıyla vatanımın şimdilik alacağı şekil, yakın zamanlarda bu topraklarda nafi bir iş göremeyeceğime ayan bir alamettir. Binaenaleyh zaten mevcut olan mezuniyetim zamanında faydalı bir surette iş göreceğimi ümit ettiğim Kafkasya'ya hareket ediyorum. Bu suretle bütün hayat ve mevcudiyetimi iyiliğine vakfettiğim memleketimde kalarak dinime, milletime, padişahıma hizmet edememekten mütevellit teessürüm pek büyüktür. Fakat Kafkasya'da bir İslâm istiklalinin husul bulmasına yardım edebilmek ümidi teessürümü biraz tadil ediyor. İlerde hizmet edebilmek imkânı hasıl olunca her halde gelip burada aynı maksatla çalışmayı tercih edeceğim. Şu müşkül zamanda deruhte buyurduğunuz vazifede muvaffaki-

19 Erol Kaya, “İttihat ve Terakki Liderlerinin Yurtdışına Kaçışları ve Bunun İstanbul Basınındaki Yankıları”, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi* 10, sy. 1 (2008): 185-187; Denker, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, 10.

20 Murat Bardakçı, *Enver* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2015), 42-47.

21 Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım, İstiklal Harbi'nin Gerçekleri, II. Cilt*, haz. S. İzzet Furgaç ve Yüksel Kanar (İstanbul: Timaş Yay., 2019, 3. Baskı), 287.

yetinizi Allah'tan diler arz-ı hürmet eylerim.

3 Teşrinisani 334

İmza

Enver”

İzzet Paşa kabinesinde de görev yapan Cavid Bey, Enver Paşa'nın Kafkasya'ya gideceğini mektubunda yazmasının Sadrazam'ı daha fazla kızdırdığını, bunun Doğu vilayetlerinin elimizden gitmesine sebep olacağını ifade ettiğini belirtmektedir²². Cavid Bey günlüklerinde kaçışları öğrenince geride kalanların çok fena olduğunu da yazmaktadır. Talat Paşa'nın kaçıştan, çok yakın olmalarına rağmen kendisine ve Hüseyin Cahid Bey'e haber vermemesine çok içerlemiştir²³. Hüseyin Cahid ise anılarında ilk anda büyük bir hayal kırıklığına uğradığını anlatırken sonrasında kurulan harp divanlarının tutumlarını, Hürriyet ve İtilafın Padişah ve işgalcilerle kol kola aldıkları tavırları görünce kaçışlarına hak verdiğini yazmaktadır²⁴.

Bu arada yine Cavid Bey 20 Ekim 1918 günü günlüğüne, Enver Paşa'nın Avrupa'ya gitmek için yeni Sadrazam İzzet Paşa'dan izin istediğini yazmaktadır. Daha da ilginç olan Enver Paşa Azerbaycan'a gidip orada bir teşkilat kurmak istediğini Sadrazam'a bahsetmiş, o da bu isteği kesin bir dille reddetmiştir. Enver Paşa ona rağmen gitmiştir. Hatta Azerbaycan'a yollanan 700 bin liranın bu amaçla gönderildiğini düşünen İzzet Paşa paranın bulunup geri getirilmesi için emir vermiştir²⁵.

Halil (Kut) Paşa ise anılarında Paşaların yurtdışına çıkışlarına ilişkin herhangi bir bilgi paylaşmamaktadır. İzzet Paşa ile görüşen Ermenilerin kendisini Erivan'a büyükelçi olarak istemesi ve Sadrazam'ın da bunu kabul etmesi üzerine yola çıkan Halil Paşa, Zonguldak'a vardığında Sadrazam tarafından alelacele geri çağırılmış ve Paşaların yurtdışına kaçtıklarını o esnada öğrenmiştir. İzzet Paşa, kendisinin, Enver Paşa ile Kafkasya'da bir araya geleceği ve İtilaf Devletleri'ne karşı bir harekâta başlaya-

22 Mehmed Cavid Bey, *Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi -I-*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu (İstanbul: Temel Yay., 2000), 42.

23 Mehmed Cavid Bey, *Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi -I-*, 42-43.

24 Hüseyin Cahid Yalçın, *Siyasal Anılar*, haz. R. Mutluay (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1976), 247.

25 Mehmed Cavid Bey, *Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi -I-*, 22.

cakları şüphesiyle İstanbul'da alıkonulmasını emir buyurmuştur²⁶.

Cemal Kutay'a göre ülkeyi terk ederken Enver Paşa'nın hedefi çok nettir: Anadolu'ya geçmek ve Kurtuluş Savaşı'na önderlik etmek. Almanya'nın kaybedeceğini anlayan Enver Paşa, kimseye haber vermeden, alternatif bir planı devreye sokmaya karar vermiştir. Balkan Savaşı'nın da ikinci aşamada kazanıldığını hiç aklından çıkarmayan ve bunu çevresine devamlı hatırlatan Paşa, ikinci safhanın Anadolu'da yapılacağını düşünerek en seçkin orduları kardeşi Nuri Paşa ve amcası Halil Paşa kumandasında Kafkasya'ya göndererek ülke dışına çıkarmış, gerekli harcamalarda kullanılmak üzere 260.000 bin altınla, güvendiği Yusuf İzzet Paşa'yı Şark'a göndermiştir. Temeli Trabzon'da Doktor Nazım tarafından atılan teşkilat, askerleri İnebolu'dan karaya çıkaracak ve Kastamonu'yu da içine alan bir tahkimatla milli mücadelenin ikinci safhasına geçilecektir. Bununla ilgili planlar Yenibahçeli Şükrü Bey'e teslim edilmiş ve onun yapması gerekenler de detaylıca anlatılmıştır. Bu nedenle, Enver Paşa diğerleriyle birlikte Kırım'a gitmeyi, ancak sonra onlardan ayrılarak Kafkasya'ya geçmeyi ve orduların başına geçerek Anadolu'ya girmeyi planlamıştır²⁷.

Enver Paşa'nın yaptığı hazırlıklara ilişkin bazı detaylar Nuri Paşa ile Halil Paşa'ya yazdığı 8 Ekim 1918 tarihli gizli telgraflarında da görülmektedir. Nuri Paşa'ya yolladığı telgrafta, savaşın kaybedilmesinden dolayı yapılacak mütareke koşulları gereği, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı askerlerinin çekilmiş gibi görünmesinin gerekebileceği, bu nedenle savunma işinin oradaki kuvvetlere kalacağı, bunların güçlendirilmesi ve genişletilmesi gerektiği ve orada bulunan kuvvetlerin yeni Osmanlı Hükûmeti emir verse dahi geri dönmemesi için gereken tertiplerin alınması gerektiği yazılmıştır. Ayrıca Ruslardan elde edilen silah ve cephanelerin Azerbaycan'a gönderilmesi ve hukuk, eğitim vesaire işlere bakacak liyakatli memurların da Şark Orduları Grubu tarafından temin edilerek oraya gönderilmesi emredilmiştir²⁸. Aynı tarihli Halil Paşa'ya hitaben yazdığı telgrafta ise Talat Paşa kabinesinin çekilmek üzere olduğu, Azerbaycan'ın bağımsızlığının artık daha fazla önem kesbettiği, Şark Ordularından oraya silah, cephane ve adam gönderilmesi gerektiği ve kendisinin de 700.000 lira gönderdiği yazılmaktadır. Kendisi de Azerbaycan'a gideceğini ve bir

26 Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e, Bitmeyen Savaş, Kütulamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları*, haz. M. Taylan Sorgun (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1972), 254-255.

27 Kutay, *Atatürk Enver Paşa Hadisesi*, 20-23.

28 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa, Makedonya'dan Orta Asya'ya, 1914-1922, Cilt III* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2017, 13. Baskı), 445.

umut görürse de orada kalacağını ilave etmektedir²⁹.

Suriyeli İttihatçılardan Emir Şekip Arslan, anılarında, Paşaların ülkeyi terk ettikten sonra gemide neler konuştuklarını yazmaktadır. Enver Paşa, daha önceki planları doğrultusunda Rusya üzerinden Kafkaslara geçerek burayı ve Türkistan'ı ayaklandırmayı planlarken Talat Paşa bu fikirlere şiddetle karşı çıkmıştır. Talat Paşa'ya göre talih kendilerinden yüz çevirmiştir ve artık yapılması gereken Avrupa'ya gidip olacakları oradan izlemektir. En ufak bir harekette bulunulmamalı, hiçbir şeye tamah edilmemeli, sadece olaylar takip edilmelidir. Eğer bir fırsat çıkarsa bunu değerlendirmek evladır ama çıkmazsa müdahil olmak için artık hiçbir şey yapılmamalıdır. Çünkü siyasi hayatları artık bitmiştir³⁰. Şekip Arslan, Enver Paşa'nın ayrılma planını diğerleriyle paylaşmadığını, daha sonra kendisinin yüz yüze görüştüğü Azmi Bey'in eğer Enver Paşa'nın planını bilse onunla hareket edeceğini söylediğini yazmaktadır. Arslan'a göre, Enver Paşa planlarını kimseye anlatmamış ve beraberindekiler sabah uyandıklarında kendisini bulamamışlardır³¹.

Hüsamettin Ertürk, Enver Paşa'nın emirlerini uygulamakla görevli olan kişilere verilen talimatların ulaşamaması nedeniyle bunların İstanbul'a döndüklerini, o görüşme sırasında Enver Paşa'nın yanında bulunan ve olayların en yakın tanığı olan Kara Kemal'den duyduğunu anlatmaktadır. Halil Paşa, Kafkasya'daki Şuralar Hükûmeti'ne İttihatçıları sokmak için Ahmet İzzet Paşa'dan izin alıp yola çıkmışken yine İzzet Paşa'nın emriyle geri döndürülmüş ve Bekirağa Bölüğü'nde hapsedilmiştir. Çerkez Yusuf İzzet Paşa da Bandırma'ya kolordu komutanlığına atanmıştır. Ertürk, orduların terhis edilmesi ve silahlarının işgal güçlerine dağıtılması emirlerinin İzzet Paşa'dan geldiğini aktarmaktadır³².

Bardakçı, Tunaya'ya atıfla, Enver Paşa'nın yurtdışına giderken hedeflerinin Anadolu'ya geçip ulusal kurtuluş savaşına önderlik etmek, Rusları yanına alıp İngilizlere karşı savaşmak ve Türkistan'da milli bir hareketi yönetmek olduğunu yazmaktadır. Son bir seçenek olarak da kendisi emperyalizme karşı bağımsız bir İslam birlikteliği

29 Aydemir, *Enver Paşa, Makedonya'dan Orta Asya'ya, 1914 – 1922, Cilt III*, 445.

30 Emir Şekip Arslan, *Sürgünde Üç Ölüm*, ed. A. Akpınarlı (İstanbul: Truva Yay., 2004), 22.

31 Arslan, *Sürgünde Üç Ölüm*, 23.

32 Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası, Hüsamettin Ertürk, Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı* (İstanbul: Parola Yay., 2016), 214-218.

kurma fikrinde olduğunu öne sürmektedir³³. Kanımızca, Enver Paşa, Tunaya'nın öne sürdüğü hedeflerden ilkinin gerçekleştirilmesi için ikincisini sağlamaya çalışmayı planlamıştır. Yurttan ayrılır ayrılmaz Türkistan'a gitme ve orada milli bir hareket kurma fikrine dair somut bilgiler kaynaklarda mevcut değildir. Ancak Sakarya Savaşı'ndan sonra artık hedefsiz kaldıktan sonra ani bir fikir değişikliğiyle oraya gitmiştir. Zaten bunun olgun bir görüş olmadığına dair de yeterince delil bulunmaktadır. Bardakçı'nın ortaya attığı İslam birlikteliği kurma düşüncesi o dönemde pan-islamist olarak adlandırılabilir Enver Paşa için çok uzak değildir. Fakat bunun öncelikli hedefi olmadığı belki, Anadolu'yu kurtarmak için, bir araç olduğu da açıktır.

Çolak'a göre de açıkça görüleceği üzere yurttan ayrılırken Enver Paşa'nın diğer İttihatçılardan farklı planları vardır. Paşa, Kafkasya üzerinden Bakü'ye ulaşıp Nuri Paşa komutasındaki birliklerin başına geçip barış antlaşmasının şartlarını bekleyecek, Osmanlı Hükûmeti'nin koşulları fena olmayan bir antlaşma yapması üzerine de uygun zamanı kollayarak Anadolu'ya geçecek ve ikinci bağımsızlık savaşını başlatacaktır. Kafkasya'da ve İran'da oluşturulan Üçüncü Ordu ile Dokuzuncu Ordu savaşın bu ikinci safhası için kullanılacaktır. Zaten Balkan Savaşı da ikinci aşamada kazanılmıştır ve burada da ikinci safhada başarılı olunacaktır³⁴. Unutmamak gerekir ki burada kurulan kuvvetler ileride Kurtuluş Savaşı'nın nüvesini kuracak ve zamanının tek hazır kuvveti olarak Kazım Karabekir'in emri altındaki 15. Kolordu'yu oluşturacaktır. Enver Paşa'nın kurdurduğu bu ordu ileride çok işe yarayacaktır.

Hüsamettin Ertürk, Enver Paşa'nın yurttaki son günlerinde yaşananları detaylı şekilde anlatanlardandır. Enver Paşa tarafından Kuruçeşme'deki yalısına çağrılan Ertürk'e vekaleten baktığı Teşkilat-ı Mahsusa Reisliğine asaleten atandığı iletilmiştir. Görüşmede Enver Paşa'nın yanı sıra Talat Paşa, Cemal Paşa ve Kara Kemal de bulunmaktadır. Asıl görevi teşkilatı sessizce feshetmek olacak olan Ertürk'e teşkilatın kısa sürede isim değiştirilerek merkezi Berlin'de kurulacak ve yönetiminde Talat Paşa, Doktor Nazım ve Bahaeddin Şakir'in bulunduğu Umum Alem-i İslam İhtilal Teşkilatı adını alacağı tebliğ edilmiştir. Ertürk bu yeni teşkilatın İstanbul Şube Başkanlığını yürütmekle görevlendirilmiştir³⁵.

Enver Paşa kendilerinin ülkeyi terk edeceklerini, arkadaşlarının Berlin'e, kendisinin

33 Bardakçı, *Enver*, 165.

34 Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa* (İstanbul: Yeditepe Yay., 2019, 3. Baskı), 193-194.

35 Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, Hüsamettin Ertürk, *Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı*, 178-181.

de Ruslardan yardım almak ümidiyle Moskova'ya gideceğini, sonrasında da Kafkasya'ya yolculuk ederek orada bulunan orduların başına geçeceğini, bu görüşmede, Ertürk'e söylemiştir. Bu nedenle, Kafkasya ve Erzurum'daki orduların dağıtılmaması, silahların teslim edilmemesi ve Ahmet İzzet Paşa'dan gelecek emirlerin dinlenmemesi için Nuri Paşa'ya, Halil Paşa'ya ve Çerkez Yusuf İzzet Paşa'ya talimatlar verdiğini de iletmiştir. Talimatlar Harbiye Nazır Vekili İsmail Hakkı Paşa tarafından hazırlanmış ve devlet vapurlarıyla Batum'a gönderilmiştir. Ayrıca, Kırım'da kendilerince kurdukları İslam Cumhuriyeti Reisi Seyyid Cafer Bey ile de temasa geçilerek cumhuriyeti hiçbir koşulda lağvetmemesi de kendisine kati bir emir olarak bildirilmiştir. Üstelik Afrika'da bulunan Şehzade Osman Fuad Efendi ve emrindeki subaylar geri dönmeme, Arap ülkelerinde Osmanlı lehinde faaliyetlerde bulunacak olan ve hâlen Türkiye'de misafir olan Şeyh Sünusi, İranlı Şeyh Esat Efendi ve Mısırlı Abbas Hilmi Paşa gibi kanaat önderleri ve beraberindekiler sağ salim memleketlerine ulaştırılmalarıdır. Hatta Enver Paşa, Wilson Prensipleri'ni tartışmak için toplanacak kongreye de birkaç adam yollanıp gelecek raporların Kafkasya'da bulunacak olan kendisine gönderilmesini istemiştir. Tüm bu hazırlıklar başlamak üzere olan Cihan Harbi'nin ikinci aşaması içindir ve Paşaların bunu kazanacaklarına olan inancı tamdır³⁶.

Ertürk her ne kadar kesin tarih vermese de Paşaların resmi ünvanlarını kullanmasından ve Enver Paşa'nın Teşkilat-ı Mahsusa Başkanlığı için gerekli olan emri yazdırttığını ifade etmesinden bu görüşmenin Talat Paşa Kabinesinin istifasından hemen önce gerçekleştiğini varsayabiliriz. İzzet Paşa'dan gelecek emirlerin dinlenmemesi talimatını ise Paşa'nın Sadrazam olacağı öngörüsünden verdiği düşünülebilir. Talat Paşa 10 Ekim'de istifa ettiğine, bir iki gün Tevfik Paşa'nın kabine kurması için beklendiğine, kuramayınca da görevi İzzet Paşa aldığına ve kabineyi de 14 Ekim'de kurduğuna göre bu görüşmenin 12 veya 13 Ekim'de olduğu tahmin edilebilir. Bununla birlikte İzzet Paşa Kabinesi kurulduktan sonra da Enver Paşa'nın olaylara hâkimiyetinin devam ettiği ve istediği talimatları çıkartabildiği düşünülse de böyle bir durumda Harbiye Nazırı Vekilinin, Harbiye Nazırından (vekâleten Ahmet İzzet Paşa) gizli iş yapmış olması gerekeceği için bunun kendisi açısından alınabilecek bir risk olmadığı açıktır. Dolayısıyla yurtdışına çıkış meselesi son 10 günde verilmiş bir karar olarak görünmemektedir. Anlatılanlar doğruysa olaylardan Talat Paşa ile birlikte Cemal Paşa ve Kara Kemal'in de haberi vardır ve birlikte kararlaştırmışlardır. Yurtdışına yönelik yapılacaklar Ertürk'e delege edilirken yurt içindeki faaliyetler de Kara Kemal'e iletilmiş olmalıdır ki gizli "Karakol Cemiyeti" ve resmi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri bunun en önemli ayakları olarak hemen faaliyete başlamışlardır.

36 Tansu, *İki Devrin Perde Arkası, Hüsamettin Ertürk, Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı*, 178-179.

Murat Bardakçı, diğer İttihatçıların Enver'in farklı fikirleri olduğu konusunu bilmediklerini hatta Kırım'a vardıktan sonra ertesi sabah trende göremeyince çok şaşırıklarını yazmaktadır³⁷. Oysa Enver'in Kafkasya'ya ulaşma fikri, Ahmet İzzet Paşa'ya bıraktığı mektubunda, çok açık bir şekilde dile getirilmektedir. Bunun Talat Paşa ile tartışılmadan alındığını düşündürecek bir delile de okumalarımızda rastlanmamıştır. Üstelik Bardakçı, Enver Paşa'nın İsviçre'deki Osmanlı Büyükelçisi Fuad Selim'in İngilizlerle temasa geçmesini ve Kafkasya'daki yeni devletleri tanınması karşılığında, buna Şimali Kafkasya Hükûmeti de dâhildir, petrolden istifade edebileceğini bildirmesini istediğini yazmaktadır³⁸.

Ahmet Eyicil de Enver Paşa'nın Kırım'da İttihatçılardan ayrılmasından bahsederken diğerlerinin haberleri olduğunu düşünmektedir. Eyicil'e göre de Paşa'nın amacı kardeşi Nuri Paşa'nın başında bulunduğu birliklerin liderliğini alıp Ermenileri ezdikten sonra Kars'a gelmek ve orada geçici bir Hükûmet kurup; ki bu Hükûmet henüz Mütareke'nin imzası kurumadan kurulmuştur; Anadolu Hareketi'nin başına geçmek için uygun zamanı beklemektir. Bunu uzun süre önce planladığı için de buradaki ordulara yüz bin silah göndermiş ve Harbiye Nazırı olarak Azerbaycan'da bulunan askerler için iki yıllık bir izin çıkarmıştır. Eyicil Azerbaycan'a gönderilen paranın ise 200 bin lira olduğunu iddia etmektedir³⁹. Üstelik Enver Paşa kendisine yardımcı olması ve gerekli tertibatı kurması için amcası Halil Paşa'nın Anadolu'ya geçmesini sağlamışken, İngilizlerin korkusuyla Ahmet İzzet Paşa'nın çağrısı üzerine Zonguldak'tan dönen Halil Paşa İstanbul'da alıkonulmuştur. Bu Enver Paşa'nın planlarını sekteye uğratan ilk adım olmuştur⁴⁰.

Enver Paşa, 12 Kasım 1918 tarihli mektubunda Berlin'de bulunan küçük kardeşi Kâmil Bey'e İngilizlerin İstanbul'a girmelerini görmek yerine Kafkasya'ya geçip İslam alemine hizmet etmeyi seçtiğini yazmaktadır. Bunun için yolda diğerlerinden ayrılmış ve Ukrayna üstünden Kırım'a geçmiştir. Ancak yaklaşık bir haftadır kendisini Kafkasya'ya götürecek bir vasıta bulamadığından şikayet etmektedir⁴¹. Mektup Yamauchi tarafından kitabında aynen yayımlanmıştır. Enver Paşa'nın Kırım'dan Ba-

37 Bardakçı, *Enver*, 163.

38 Bardakçı, *Enver*, 164.

39 Ahmet Eyicil, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Liderlerinden Doktor Nazım Bey 1876-1926* (Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2021), 217-218.

40 Eyicil, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Liderlerinden Doktor Nazım Bey 1876-1926*, 218.

41 Afet İnan. *Enver Paşa'nın Özel Mektupları* (İstanbul: İmge Kitabevi, 1997), 71.

tum'a geçme denemeleri yakalandığı fırtınada gemisinin parçalanması üzerine yarıda kalmış ve Paşa canını zor kurtarmıştır⁴².

Bundan sonra Kasım 1918'den 1919 yazına kadar geçen sürede Enver Paşa'nın nerede bulunduğu ve hangi koşullar arasında yaşadığı meçhuldür. Bu durum, Paşa'yı her yerde arayan İngilizlerin gizli raporlarına da yansımış ve gelen her yeni rapor kafaları daha çok karıştırmıştır. İngilizlerin 12 Mayıs 1919 tarihli telgrafı, Paşa'nın Rusya üstünden gelerek Afgan kuvvetlerine katıldığını rapor ederken aynı tarihli bir başka telgraftaysa onun Hint liderler Gandhi ve Nehru'ya özgürlük mücadelesinde öncülük edebileceğinden korkulmaktadır. 15 Mayıs tarihli bir telgraf, Paşa'nın Berlin'de mi Rusya'da mı yoksa İstanbul'da mı olduğunun belirlenemediğini yazarken 30 Mayıs tarihli telgrafa göreyse Enver Paşa Afganlıları Hindistan'a doğru harekete geçirmek için Afganistan'dadır. Bilgiyi verense bir Türk polis müdür yardımcısı olan Kemal Bey'dir. İngilizler, 19 Haziran'da bir Arap gazetesinden aldığı bilgiyle Enver ve Cemal Paşa'nın Semerkant'ta olduğunu merkeze rapor ederlerken 16 Temmuz'da Türkistan'da değil Kafkasya'da olduğunu bildirmekteler⁴³.

Görüldüğü üzere planlar arasında anlaşmazlıklar vardır fakat Enver Paşa'nın planı katidir. Bununla ilgili tüm hazırlıklarını 1918 başından itibaren yapmıştır. Planın Talat Paşa tarafından kabul görmediği Şekip Arslan tarafından iletirse ve Enver Paşa ordular üzerinde gerekli düzenlemeleri kimseye sormadan yapma kudretine sahip olsa bile bu kadar yüksek bir parayı Talat Paşa'nın ve Cavid Bey'in izni veya en azından bilgisi olmadan göndermesi pek olası değildir. Muhtemelen haberleri vardır ve Paşa yola da bu hevesle çıkmıştır. Ancak kendisinin bir türlü istediği yere ulaşamaması, Karadeniz'de bindiği gemilerin batması ve aylarca hasta yatması bu planların hepsini boşa çıkarmıştır. Bu esnada Kafkas Ordusu dağıtılmış, Nuri Paşa tutuklanmış, Halil Paşa İstanbul'da Ahmet İzzet Paşa tarafından alıkonulmuş ve Yusuf İzzet Paşa da geri çağırılması üzerine dönerek kendisine verilen parayı Padişah'a teslim etmek zorunda kalmıştır⁴⁴.

İzzet Paşa Kabinesi'nin kısa sürede istifasının ardından 11 Kasım'da göreve gelen Tefvik Paşa Kabinesi, basından ve muhalefetten gelen yoğun baskıların da etkisiyle

42 Masayuki Yamauchi. *Hoşnut Olamamış Adam – Enver Paşa, Türkiye'den Türkistan'a* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1995), 81.

43 Kenan Aksu, *İngiliz Belgelerinde Enver Paşa* (İstanbul: İyidüşün Yayınları, 2017), 128-130.

44 Kutay, *Atatürk Enver Paşa Hadisesi*, 23-24.

le, ülkeden kaçan İttihatçıların bulunması, ülkede kalanlarınsa yargılanması için girişimlerde bulunmuştur. Bu bağlamda verilen önerenin Meclis'te 4 Kasım'da kabul edilmesiyle Beşinci Şube'de sorgulamalar başlasa da sonu getirilememiş ve yıl sonuna doğru 21 Aralık'ta Meclis'in feshiyle de ilave adımlar atılmamıştır. Sadece göstermelik komisyonlar kurularak yurtdışına kaçanların yurttaki mallarına, taşınmazlarına ve bankadaki paralarına el konulmuştur⁴⁵. Bununla birlikte, İttihatçılara daha mesafeli olan Tevfik Paşa, Enver Paşa açısından gidişatı değiştirecek bir adım atmış ve yurtdışında bulunan birlikleri geri çağırmıştır. Böylelikle Azerbaycan'da ve İran'da Enver Paşa tarafından ihtiyat amaçlı bekletilen ve savaşın ikinci safhası için kullanılması planlanan modern donanımlı muharip güçler dağıtılmıştır.

Enver Paşa'nın savaşın ikinci safhası için yaptığı planların başlangıcı bizi 1917 yılına kadar götürmektedir. Bilindiği üzere 1917'de Rusya'da Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi ve savaşı sona erdirmek istemesi üzerine İttifak güçleri ile Rusya arasında 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Barış Antlaşması imzalanmıştır. Beklenti, doğal olarak, Doğu cephesinde rahatlayan Osmanlı Devleti ve Almanya'nın bütün gücüyle Batı'daki savaşa odaklanacağı ve kısa sürede burada Fransa ve İngiltere'ye karşı galip geleceğidir. Lakin iki devlet arasında Doğu'daki toprakların paylaşımı konusunda çok ciddi problemler ortaya çıkmıştır. Çolak'a göre bu antlaşmaya kadar Kafkasya politikasını Osmanlı ile birlikte yürüten Almanya, bundan sonra Osmanlı'ya karşı yürütmeye çalışmıştır⁴⁶. Öyle ki iki devlet pek çok defa çatışmanın eşiğine kadar gelmişlerdir. Burada yaşanan en büyük sorun Osmanlı'nın ileri harekâtla 14 Nisan'da Kars, Ardahan ile Batum'u ele geçirmesi ve sonrasında bunun Transkafkasya Hükûmeti ile yapılan antlaşmayla güvenceye alınmasıdır. Bilahare Azerbaycan adına Mehmet Emin Resul tarafından imzalanan antlaşmayla da buradaki demiryolları ile Bakü Limanı ve askeri gücü Osmanlı'nın emrine girmiştir. Buna engel isteyen Almanların, Gürcüler ile Ermenileri desteklemesi, kendilerini Osmanlı ile silahlı bir çatışmanın eşiğine kadar getirmiştir. Almanlar Bakü'yü ihtiyacının çok önemli bir kısmını tedarik edebileceği petrol için isterken, daha sonra anlaşılacağı üzere, Enver Paşa'nın planları çok farklıdır. Bir taraftan Almanlara Bakü'ye ilerlenmeyeceği sözünü veren Enver Paşa, diğer taraftan da Kafkas İslam Ordusu Komutanı ve kardeşi Nuri Paşa'dan Bakü'nün alınmasını istemiş ve Nuri Paşa 15 Eylül'de Bakü'ye girerek

45 Nurten Çetin, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay. 2015), 200-248.

46 Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 165.

tüm Azerbaycan'ı kontrolü altına almıştır⁴⁷.

Almanya ile burada oluşan sorunların daha fazla büyümesini istemeyen Enver Paşa, Emir Şekip Arslan'ı özel yetkilerle donatarak 1918 içinde Berlin'e Alman Dışişleri nezdinde temaslarda bulunmak ve onları ikna etmek için göndermiştir. Arslan anılarında, gidişinin amaçlarını, Gürcistan'ın yanı sıra Azerbaycan ve Dağıstan'ın bağımsızlıklarının da Almanya tarafından kabul edilmesi ve bir takım başka mahrem işler olduğunu yazmaktadır⁴⁸. Bağımsız bir Azerbaycan'da sağlayacağı faydalar Enver Paşa'nın kendisi ve idealleri için hayati derecede önemlidir. Şevket Süreyya Aydemir de Osmanlı-Alman İttifakı'nın son dört yılda olmadığı kadar zor bir sınavdan geçtiği bu çalkantılı günlere değinmektedir. Osmanlılar hiçbir yazılı taahhüt almadan her cephede Almanlar ile birlikte çarpışmışlar ancak ilk kazançta Almanlar tarafından kandırılmışlardır. Brest-Litovsk sonrası Enver Paşa'nın, dört önemli konuda, Almanlardan kabul edileceğinden çok emin olduğu birtakım istekleri olmuştur⁴⁹:

Doğu'da ve Kafkasya'da kaybedilen ve antlaşmayla geri alınan toprakların Osmanlı'ya geri bırakılması,

Savaşa katılsın diye Bulgaristan'a bırakılanlarla beraber aynı bölgede Yunanistan'dan kurtarılan Osmanlı topraklarının iadesi,

Çarlık Rusyasına ait Karadeniz donanmasından önemli bir pay verilmesi ve

Barış sonrası Ege'de Osmanlı'ya ait adaların iade edilmesi.

Aydemir, Çarlık Rusyası'nın devrilmesi sonucunda Almanların elde ettiği kazanımlara kıyasla bu isteklerin esamesinin bile okunmaması gerektiğini ancak açgözlülük sonucu, Almanların bunların hiçbirini kabul etmedikleri gibi Osmanlılarla çatışmaya girmeyi göze alacak kadar da ileri gittiklerini yazmaktadır. Sonuçta Kafkasya'dan toprak verilmesi bir yana Almanlar, Osmanlı'nın ilerlemesine bile karşı çıkmışlardır. Batı Trakya'da iade edilmesi gereken topraklar geri verilmemiş, Rus Donanması yeni kurulan Ukrayna Devleti'ne bırakılmış ve adaların bahsinin bile açılması istenme-

47 Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 167-185.

48 Arslan, *Sürgünde Üç Ölüm*, 46.

49 Aydemir, *Enver Paşa, Makedonya'dan Orta Asya'ya, 1914-1922, Cilt III*, 366-367.

miştir⁵⁰. Dört yıllık savaşın sonunda Çanakkale geçilemediği için yenilgiye uğratılan Ruslardan elde edilen kazanımların tamamına Almanlar tek başlarına konmaya çalışmışlardır.

Murat Bardakçı ise Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra, Moskova'nın, 93 Harbi'nden beri elinde tuttuğu Kars, Ardahan ve Batum'u Osmanlı'ya vermek zorunda kaldığını, Almanlarla yapılan ikili anlaşmanın aksine Bakü petrollerine sahip olmak için Enver'in Üçüncü Ordu'yu ileri sürüp Şubat-Nisan 1918 arasında savaş sırasında kaybettiği toprakların tamamını; yani Erzurum, Trabzon, Sarıkamış, Erzincan'ı geri aldığını ve bunun Enver'e çok ciddi bir prestij sağladığını yazmaktadır. Savaşın Osmanlı aleyhine sonuçlanabileceğini düşünen Enver Paşa, bununla da yetinmeyip kardeşi Nuri Paşa komutasında, mevcut askeri sistemin dışında, yeni bir düzenli ordu kurup bu orduya önce Gence'yi ardından 14 Eylül'de de Bakü'yü aldirtmiştir⁵¹. Birinci Dünya Savaşı diğer tüm cephelerde bitmek üzereyken üstelik Almanların ve Rusların tüm itirazlarına rağmen yeni bir orduyla, Kafkas İslam Ordusu, Azerbaycan'ı kontrol altına aldirtması savaş sonrasına hazırlık, bir "B Planı" olarak adlandırmak yanlış olmaz.

Bölgede görev yapan önemli komutanlardan Yakup Şevki Paşa'nın Kafkasya bölgesindeki askeri faaliyetlerini kaleme alan Selma Yel'e göre de bütün planlamalar ve savaş hazırlıkları Bakü'nün ele geçirilmesine yönelik yapılmıştır. Bu bağlamda, ilk olarak 28 Mayıs'ta başkenti Gence'de olan bir Şura Hükûmeti kurdurulmuş ve bunu takiben 4 Haziran'da bu hükûmetle Osmanlı Devleti arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmanın dördüncü maddesine göre Şura Hükûmeti istediği anda Azerbaycan'daki emniyetin tesisi için Osmanlı'dan yardım isteyebilecektir. Bu istek derhal yapılmış ve Osmanlı tarafından da kabul edilmiştir. Bu esnada, Nuri Paşa Kafkas Orduları'nın başına geçmiş ve 28 Mayıs'ta karargahını Gence'de kurmuştur bile⁵².

Halil Paşa anılarında Bakü'nün Almanların karşı çıkmasına rağmen alındığından bahsederken olayları detaylıca anlatmakta ve Enver Paşa'nın Dünya Savaşı'nın bitişi ile bundan sonra olacakları haber veren telgrafına da yer vermektedir. Bulgarların daha fazla dayanamayacağını ve Almanların savunma hatlarının sıkıntılı olduğunu dile getiren Enver Paşa, Halil Paşa'dan Şark Orduları'nın daha önce planlandığı gibi İran iç-

50 Aydemir, *Enver Paşa, Makedonya'dan Orta Asya'ya, 1914-1922, Cilt III*, 366-367.

51 Bardakçı, *Enver*, 156-157.

52 Selma Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2002), 63-65.

lerine girmek yerine yavaş yavaş bir araya getirilmesini istemiştir⁵³. Bu konu Ali Fuat Paşa tarafından, Enver Paşa'ya, Moskova'da yaptıkları bir görüşmede de sorulmuştur. Ali Fuat Paşa, o zaman oluşturulan Üçüncü Ordu ve Dokuzuncu Ordu'nun Batum'un kuzeyine ve Bakü'nün fethine gönderilmesi yerine Anadolu'ya neden çekilmediğini öğrenmek istemiştir. Enver Paşa savaşın 1918'de aleyhimize sonuçlanacağını ve herkesten evvel Avusturyalıların ve Bulgarların teslim olacağını öngördüğünü, bu nedenle de bunlar olmadan önce güçlü iki orduyu Kafkaslara ve İran'a gönderdiğini, burada koruyup daha da güçlendirerek ileride Anadolu'yu desteklemeyi düşündüğünü belirtmiştir. Amacı Bakü'de geçici bir hükûmet kurup ülkeye dayatılacak barış antlaşmasının şartlarının zorluğuna göre de memleketi yeniden tamire çalışmaktır. Bunun için Bakü'yü aldirtmiştir⁵⁴.

Aydemir de Kafkas meselesi yüzünden Osmanlı ile Almanya arasında Haziran 1918 ile Eylül 1918 arasında yaşanan gerilimli günlerden kitabında bahsetmektedir. Bu gerilimde Enver Paşa'nın alternatif planlarının da etkisi olduğundan bahseden Aydemir, Paşa'nın her türlü zorlamaya karşın bu hayati plandan vazgeçmediğini belirtmektedir. Enver Paşa kardeşi Nuri Paşa'yı Mısırata'dan çağırıp yeni kurdurduğu Kafkas İslam Ordusu'nun başına geçirmiş ve Nuri Paşa'nın emrine İkinci Ordu, Üçüncü Ordu ve Altıncı Ordu ile yerellerden oluşturulan askeri birlikler vermiştir. Halil Paşa da Şark Orduları Grup Komutanı olarak görevlendirilmiştir⁵⁵. Osmanlı'nın en donanımlı güçleri artık Kafkas İslam Ordusu adı altında görev yapmaya başlamıştır.

Nihayetinde Bakü, 15 Eylül 1918'de, Nuri Paşa tarafından şiddetli çarpışmalardan sonra ele geçirilmiştir. Enver Paşa, hemen, savaş sonrası için sığınak olarak düşündüğü Azerbaycan'ın güvenliğini sağlamak için birtakım tedbirler almaya girişmiştir. 21 Eylül'de yolladığı telgrafta Almanların göndermek istediği askerlerin değil Bakü'ye, Gence'ye dahi sokulmamasını ve ısrar ederlerse de tren yolunun havaya uçurulmasını emretmiştir. 23 Eylül'de Azerbaycan Hükûmeti'nin hemen Meclis'i toparlamasını ve yönetici makamının bir hükümdar olarak belirlenmesini ancak hükümdarın kim olacağını daha sonra karar verileceğinin açıklanmasını istemiştir. Bu makama ileride kendisini seçtireceğini düşünmek için oldukça fazla neden vardır. Üstelik Enver Paşa oldukça pragmatik bir yaklaşımla Bakü'de seçilecek yeni hükûmetin, Almanların

53 Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e*, 230.

54 Yaşar Semiz ve Ömer Akdağ, *Yenibahçeli Şükrü Bey'in Hatıraları* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2011), 188-189.

55 Aydemir, *Enver Paşa, Makedonya'dan Orta Asya'ya, 1914 – 1922, Cilt III*, 410.

bir emrivakiyle Bakü'ye girmesini engellemek için ivedilikle Tahran'daki İngiliz ve Amerikan konsolosluklarına başvurarak bağımsızlıklarını tanımalarını istemelerini de emir notasına ilave etmiştir⁵⁶. Müttefik olunsa bile son yılda yaşananlar Almanlar ile olan ittifakı zedelemiş ve güveni tam anlamıyla bitirmiş gözükmektedir ki Enver Paşa müttefiki yerine düşmanlarından medet ummaktadır. İngiltere ve Amerika tarafından tanınan bağımsız bir Azerbaycan Devleti'ne Almanya'nın saldıramayacağını düşünmektedir Enver Paşa. Almanya, Bakü'nün alınmasını protesto etse bile bir sonuç alamamıştır. Osmanlı'nın verdiği cevapta Nuri Paşa komutasındaki Kafkas Ordularının Azerbaycan Hükûmeti'ne bağlı bir yapılanma olduğu, Osmanlı'dan emir almadıkları, dolayısıyla konuyla bir alakaları olmadığı iletilmiştir. Enver Paşa'nın yapmış olduğu plan buraya kadar oldukça iyi işlemiştir⁵⁷. Sonuç olarak, Ekim 1918'de Dünya Savaşı'nın kaybedileceğini anlayan Enver Paşa tüm ağırlığını Azerbaycan'a ve yeni kurulan iki ordunun takviyesine vermiştir. 2 Ekim'de Halil Paşa'ya gönderdiği telgrafta Azerbaycan'daki birliklerin takviyesini ve daha fazla silah ve cephane sevkini emretmiş, aynı gün Nuri Paşa'ya yolladığı telgrafta ise dünya savaşının kaybedildiğini yazarak bundan sonra Azerbaycan'ın bağımsızlığını temin etmenin çok önemli olduğunu belirtmiş ve bir taraftan Ermenilerle iyi geçinilmesi gerektiğini salık verirken diğer taraftan da Amerikalılar ve İngilizlerle doğrudan doğruya anlaşma yapmak gerekliliğini tekrarlamıştır⁵⁸.

Olayların dumanı tüterken Enver Paşa'nın yeni süreç için tamamen farklı fikirleri olduğunu Halil Paşa'nın anılarından da okumaktayız. Talat Paşa Hükûmeti'nin istifasının üstünden birkaç gün geçmeden 16-17 Ekim 1918 tarihini taşıyan telgrafında Enver Paşa birtakım emirlerinin hemen yerine getirilmesini Halil Paşa'dan istemiştir. Buna göre Enver Paşa, Azerbaycan'ın mevcut durumda tarafsız kalacağını İtilaf Devletleri büyükelçilerine iletilmesini ve bir tereddüt hasıl olursa İtilaf Devletleri ile birlikte Ruslara karşı savaşa girilmesini telkin etmekte ve Osmanlı Azerbaycan'ı savunamaz ve nihayetinde ordularını çekmek zorunda kalırsa yerel kuvvetlerin ne kadar dayanabileceğinin araştırılmasını istemektedir. Azerbaycan'a yüklü miktarda cephane ve silah göndermek isteyen Enver Paşa bunun için hemen bir tren ayarlanmasını emretmektedir. Son olarak, İngilizlerle görüşmeler yapılırken Ruslarla da her ihtimale karşın görüşmeler yapılmasını rica etmektedir⁵⁹. Halil Paşa'ya göre gelen

56 Aydemir, *Enver Paşa, Makedonya'dan Orta Asya'ya, 1914 – 1922, Cilt III*, 425-430.

57 Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, 67.

58 Aydemir, *Enver Paşa, Makedonya'dan Orta Asya'ya, 1914-1922, Cilt III*, 438-443.

59 Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e*, 248-249.

emirlerin nedenleri çok açıktır. Yapılacak antlaşmayla orduların işlevsiz hâle getirileceğini gören Enver Paşa ordularını ve cephanelerini Kafkasya ve Azerbaycan gibi Türk kökenli devletlere ileride kullanılmak üzere yığmaktadır⁶⁰. Enver Paşa, Kafkas İslam Orduları Komutanı Nuri Paşa'dan da Azerbaycan Hükûmeti ile Şarki Kafkas Hükûmeti'nin birleştirilerek konfederasyon kurulmasını istemiştir. Ancak mezhep farklılığının birleşmeyi önlemesi, Talat Paşa Hükûmeti'nin görevden ayrılması ve Halil Paşa'nın tutuklanması tüm bunların yapılmasına engel olmuştur. Sonuçta gelen emirle Nuri Paşa ve Kafkas Ordusu Bakü'den ayrılmak zorunda kalmıştır. Halil Paşa'nın anlattıklarından Enver Paşa'nın ilk günden beri hedefinin Berlin'e gitmek değil, Bakü'ye ulaşmak olduğu açıktır. Bunun için de gerekli hazırlıkları yapmaya çalışmış, Azerbaycan'a ordu, silah, cephaneye ve para yollamış ancak hem sürenin kısalığı hem de kendisinin Karadeniz'de mahsur kalması hedeflerine ulaşmasına engel olmuştur.

Ali Fuat Paşa da hatıralarında Enver Paşa'nın durumu görerek Mütareke imzalanmadan önce ileride kullanılmak ve dayanak oluşturmak üzere önemli bir askeri kuvveti Kuzey ve Güney Kafkaslara yığdığını, Ahmet İzzet Paşa'nın da bu kuvvetleri orada tutabilmek için yoğun çaba harcadığını yazmaktadır. Kısa süre görev alan İzzet Paşa Kabinesi azledildikten sonra yerine geçen Tefvik Paşa İngilizlerin ısrarlarına göğüs geremediği için bu kuvvetlerin ülkeye geri dönmesini emretmiştir⁶¹. Fevzi Çakmak, buradaki askeri birliklerimizi İngilizlerin zoruyla 3 Aralık 1918'de dağıtıldığını yazmaktadır⁶².

Enver Paşa, muhtemelen bu süreç içerisinde Kafkasya'ya birliklerin başına ulaşabilseydi, bugün farklı şeyler konuşulabilirdi. Anlaşıldığı üzere Enver Paşa savaş sonrası için Kafkaslarda ortamı hazırlamış ve Azerbaycan'da hükûmeti kurdurmuştur. Fakat Kasım 1918'de ülkeden çıkan Enver Paşa'nın Kafkasya'ya bir türlü ulaşamaması, ancak altı ay sonra Nisan 1919'da Almanya'ya hiçbir şey yapamadan dönmesi ve bu arada kaybedilen sürenin ne kadar önemli olduğu burada daha iyi anlaşılmaktadır. Arada geçen sürede yurtiçindeki ve yurtdışındaki İttihatçılarla irtibatı kopmuş, Anadolu Hareketi de kendine yeni liderler edinmiştir.

60 Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e*, 249.

61 Ali Fuad Cebesoy, *Moskova Hatıraları, Milli Mücadele ve Bolşevik Rusya* (İstanbul: Temel Yay., 2017), 53-54.

62 Nilüfer Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri, İkinci Cilt* (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2021, 3. Baskı), 629.

4. Milli Mücadele'nin İlk Günleri - Karakol Cemiyeti

İttihatçı liderlerin yurtdışına kaçmalarını takiben, kısa bir süre içerisinde, bazı gizli cemiyetler kurulmaya ve varlıklarını hissettirmeye başlamışlardır. Bunlar arasında Karakol Cemiyeti'ni özellikle anmak gerekir. Karakol Cemiyeti'nin henüz ortada kimse yokken Kuva-yi Milliye Hareketi'ni başlatan ve organize eden kuruluş olarak öne çıktığı iddia edilebilir.

Karakol'un kuruluş tarihine ilişkin farklı ifadeler bulunmaktadır. Kuruluş için Zürcher Ekim 1918 derken, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Tunaya ve Tevetoğlu Kasım 1919, Karan ise 5 Şubat 1919'u işaret etmektedirler⁶³. Ancak anılara ve faaliyetlere bakılırsa Paşaların emri üzerine kurulan ve faaliyetlerine hemen başlaması istenen Cemiyet'in kuruluşunun 1919 yılına kalması pek olası değildir. Yanlışlık, bize kalırsa, Tunaya'nın 1952 basım Türkiye'de Siyasi Partiler isimli kitabından kaynaklanmaktadır. Burada Karakol'un kuruluş tarihi "Teşrinisani 1334 - Kasım 1919" olarak verilmektedir⁶⁴. Oysa 1334 yılı miladi 1918'e denk gelmektedir. Kitaptaki bu maddi hata buradan direkt alıntı yapan diğer kaynakları da etkilemiş görünmektedir. Doğru kuruluş tarihi Kasım 1918 olmalıdır. Dolayısıyla gizli teşkilatın ete kemiğe bürünmesi yani Karakol'un kurulması Enver Paşa'nın yurdu terk etmesinden hemen sonra yani Kasım 1918'de gerçekleşmiştir.

İzmir Suikasti davalarında yargılanıp beraat eden ve sonrasında ölümüne kadar sessiz kalan Kara Vasıf'ı bu hareketin en önemli kişilerinden birisi olarak anmak yanlış olmaz. İttihat ve Terakki gibi bu cemiyette de tek bir liderden değil de bir liderler kadrosundan bahsetmek daha doğru olur. Mesela, Halide Edip Adıvar, Karakol'un kurulan cemiyetler arasında en önemlisi ve en verimli çalışanı olduğundan bahsederken cemiyetin lideri olarak tanıttığı Kara Vasıf'tan övgüyle bahsetmektedir. Adıvar, Kara Vasıf kadar prensiplerine bağlı birisini asla tanımadığını yazarken bugün adı sıkça duyulmasa bile gelecekte gerçek bir yurtsever olarak hak ettiği değeri göreceğinden emin olduğunu yazmaktadır⁶⁵. Kara Vasıf'ı hareketin ruhu olarak gören Halide Edip mesela Kemalettin Sami Bey'i de hareketin eli kolu olarak tarif etmektedir. Bir taraftan işgal kuvvetlerinin elindeki depolardan Anadolu'ya envaiçeşit silah kaçıran örgüt diğer taraftan da subayları ve önemli sivilleri ikna ederek bin bir zorlukla Ankara'ya göndermek görevini üstlenmiştir. Bu faaliyetler başladığında Mustafa Kemal henüz

63 Mehmet Mert Çam, *Kara Kemal, Küçük Efendi* (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yay., 2018), 36.

64 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952* (İstanbul: Arba Yay., 1952), 520.

65 Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı* (İstanbul: Can Sanat Yay., 2020, 20. Basım), 32-33.

Anadolu'ya geçmemiştir.

Hüsamettin Ertürk, İttihatçıların bir arada kalmalarını sağlayacak gizli bir teşkilatın kurulma emrinin Talat Paşa tarafından Kara Kemal'e İstanbul'u terk etmeden hemen önce verildiğini ve bunun Enver Paşa tarafından da onaylandığını yazmaktadır. Kara Kemal bu talimat üzerine Miralay Kara Vasıf ile birlikte önce İttihatçıların, sonra da memleketin varlığını korumak için Karakol Cemiyeti'ni kurmuşlardır⁶⁶. Amaç liderlerinin ülkeyi terk etmesi üzerine büyük bir baskı altına girecek olan İttihatçıları korumak ve bunların katkılarıyla da memleketin kurtarılması için çalışmak olarak belirlenmiştir.

Çam'a göre Talat ve Enver Paşaların talimatları doğrultusunda, yurt içinde kalan İttihatçıları, Ermenilerin terör saldırılarından ve iktidarı ele geçiren Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi muhaliflerin şerrinden korumak, İngilizlere karşı casusluk faaliyetleri yürütmek ve Anadolu'nun işgaline karşı direnişe ön ayak olarak oraya silah, cephane ve insan kaçırmak amacıyla Kara Kemal, Kara Vasıf ve Baha Said ile birlikte Kasım 1918'de Karakol Cemiyeti'ni kurmuşlardır⁶⁷.

Teşkilatlanma çalışmalarında çok ciddi bir rolü bulunan Kara Kemal'in ismi ilk defa Birinci Dünya Savaşı sırasında yaptığı çalışmalarla duyulmuştur. İttihatçıların iktidarı ele geçirdikten sonra sanayi kuruluşları, esnaf, tüccarlar ve lojistikle ilgili yaptığı çalışmalar ve bunları yabancıların ve azınlıkların ellerinden alıp Müslümanlara ve Türklere verme girişimleri Feroz Ahmad tarafından İttihatçılıktan *Kemalizme* isimli eserinde detaylıca anlatılmaktadır⁶⁸. İttihatçılar yerli esnafın (tüccar, bakkal ve iş adamları) desteklenmesi ve azınlıkların kontrolünde bulunan bu yapının ele geçirilmesi için Kara Kemal önderliğinde 1915 yılında Esnaf Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Benzer şekilde Cemiyet'in kendisine bağlı olarak kurduğu ve ticari bağımsızlığını sağlamaya çalıştığı Milli Mahsulat Osmanlı, Kantarya İthalat ve Ekmekçiler Şirketleri'nin kuruluşları da aynı dönemdedir. İttihatçılar, Osmanlı ülkesinde bir Türk burjuvazisi yaratmanın ilk adımlarını atarken azınlıklara ve hatta yabancılara karşı uzun yıllar sonra ilk defa ticari olarak kafa tutabilen Türk ve Müslüman halk da bunlara dört elle sarılmışlardır⁶⁹. Duygusal olarak oldukça güçlü olan bu sahiplenme içgüdü-

66 Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, 219.

67 Çam, *Kara Kemal, Küçük Efendi*, 35-36.

68 Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, trc. F. Berktaş (İstanbul: Kaynak Yay., 2016, 8. Basım).

69 Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, 53-58.

sü ve özellikle esnaf arasında kurulan sağlam yapı Karakol'un kuruluş aşamasında Kara Kemal'in işlerini de oldukça kolaylaştırmıştır.

Bu nedenle, Karakol Cemiyeti'nin bu kadar kısa bir sürede teşkilatlanmada başarı sağlamasının ve Anadolu'ya silah ve asker kaçırmamasının altında yatan en önemli neden Kara Kemal'in Birinci Dünya Savaşı sırasında kurduğu Esnafkar Cemiyeti'dir. Milli iktisat politikası uyarınca özellikle Türk ve Müslümanlardan seçilen esnafkar, mavnacılar, hamallar, arabacılar milli mücadelenin ilk taşlarını döşemişlerdir⁷⁰. Feshedildiği 23 Nisan 1920 tarihine kadar cemiyet, sadece cephaneye olarak 250 top, 350 bin silah ve bunlara altı ay yetecek kadar mühimmatı Anadolu'ya kaçırmıştır. Aslan, sadece İzmir'de işgale direnen 30 bine yakın bir kuvvetin cemiyetin kontrolü altında olduğunu ifade etmektedir⁷¹.

Semiz ve Akdağ'a göre, İstanbul'da düşman kontrolündeki depolardan sınırsız silah ve malzemeyi, iki binden fazla subayı ve yüzlerce siyasiyi Anadolu'ya kaçıran, azınlık çetelerine karşı bölge halkının güvenliğini sağlayan Karakol Cemiyeti'nin ilk kurucuları ve merkez heyeti Baha Sait, Refik İsmail, Kara Vasıf, Kafkas Fırkası Kumandanı Çolak Kemal (Kemalettin Sami), Karadeniz Boğazı Komutanı, Galatalı Şevket, Sevkiyatçı Ali Rıza (İstanbul Mebusu) ve Miralay Edip Servet Beyler'den oluşmuştur. Gruplar hâlinde İstanbul'un her tarafına yayılan Karakol'un Üsküdar Grubu'nda Yenibahçeli Şükrü Bey, Eski Bahriye Vekili Topçu İhsan Paşa, Şer'iye Mahkemesi Başkatibi Naci Hoca, Tevfik Sükuti, Kalender Hasan, Ahmet Halim, Adliyeci Talat, Binbaşı Remiz ve Atıf Kamçıl bulunurken Topkapı Grubu'ndaysa Kaymakam Hüsamettin (Ertürk), Topkapılı Mehmet Bey, Emin Ali Bey, polis memurları Ahmet, Saip ve Cemal Beyler, Bahriyeli Hakkı, Yüzbaşı Mehmet, Topçu Şefik, Yüzbaşı Enver Beyler bulunmaktadır⁷². Ertürk cemiyetin ilk heyet-i merkeziyesinin Kara Kemal, Kara Vasıf, Baha Said, Ali Çetinkaya, Yenibahçeli Şükrü, Çerkez Reşid, Refik İsmail, Sevkiyatçı Rıza, Miralay Galatalı Şevki, Kemalettin Sami, Edip Servet ve Japon Rıza'dan müteşekkil olduğunu yazmaktadır⁷³. Adı sayılanların çoğu Enver Paşa tarafından kurulan eski Teşkilat-ı Mahsusa mensuplarıdır.

70 Bülent Çukurova, *Kurtuluş Savaşı'nda Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları* (Ankara: Ardıç Yayınları, 1994), 39.

71 Betül Aslan. "Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma", *Atatürk Dergisi* 4, sy. 1 (2004): 38-39.

72 Semiz ve Akdağ. *Yenibahçeli Şükrü Bey'in Hatıraları*, 59-61.

73 Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, 219.

Cemiyet'in programında kuruluş amaçları insan haklarını korumak, bağımsızlık ile milli hukuku sağlamak ve vatani korumaya çalışmak olarak sıralanmıştır (Madde 1). Cemiyet vatanın menfaatlerine karşı olan her nevi istibdadı kırmak için bunun karşısında çalışan bütün Hükûmet unsurları ve cemaatlerle çalışacaktır (Madde 2). Karakol'un yurtiçindeki faaliyetleri vatanın ve milletin birliğini sağlamak, halkı ezen ve kuvvete boyun eğen dikta yönetimlere karşı silahlı ihtilale kalkışmak, bu uğurda gerekirse ölmek ama zelil ve esir yaşamamaktır. Burada dökülecek kanlardan mesul olanlar kendilerinden zayıf olanları ezenlerdir (Madde 4). Bunun için de kendilerine saygısı olan, milletlerin hürriyetlerini kazanmalarına yardımcı olacak, inançlarına ve evrensel hukuk kurallarına saygılı tüm dış güçlerle iş birliği yapacak ve onlardan yardım isteyecektir (Madde 5)⁷⁴.

Anlaşılacağı üzere Karakol, vatani kurtarmak için silahlı mücadele seçeneği de dâhil olmak üzere bir ulusal hareket başlatmakta, bu uğurda işgal güçleriyle iş birliği yapan yerel unsurları düşman ilan etmekte, milli unsurları ve Osmanlı milletlerinin hukukuna saygı duyacak dış güçleri de kendileriyle birlikte hareket etmeye davet etmektedir. Şükrü Bey, ilginç bir şekilde, teşkilatlanma süreci içerisinde vatanın selameti açısından sadece dost gördükleriyle değil, kendilerine muhalif olan veya öteden beri düşman olduklarıyla da görüşüklerini yazmaktadır. Şükrü Bey'in ismini saydıkları arasında Şehzade Abdülhalim Efendi, Ahmet İzzet Paşa, Yakup Şevki Paşa, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın önde gelenleri ile zamanın Dahiliye Nazırı Reşit Bey de bulunmaktadır⁷⁵. Fikirler ayrı olsa ve milli mücadeleye katılmasalar bile bu girişimleri akamete uğratmak için Damat Ferit dışında kimse harekete geçmemiştir. Dolayısıyla bu tür bir faaliyetin olduğu hemen herkesçe bilinmekte ama birkaçı dışında görev alanlar gizli tutulmaktadırlar.

Halil Paşa anılarında kendisinin Mustafa Kemal ile yaptığı görüşmeden birkaç gün sonra Karakol Cemiyeti'nin kurulduğunu yazmaktadır. Cemiyeti İttihatçılar kurmuş ve yine İttihatçılar tarafından Aydın ve İzmir başta olmak üzere yurt genelinde kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ile de yakın ilişkiler içindedir. Hatta Halil Paşa, Erzurum'da işleri yönetenlerin başında da İttihatçıların olduğunu yazmaktadır. Ancak herkesin gizliden gizliye bildiği bu gerçek İtilaf Devletleri'nin hışmını üstüne çekmemek için ifşa edilmemiştir⁷⁶. Karakol Cemiyeti'nin başta İttihatçılar olmak üzere

74 Semiz ve Akdağ. *Yenibahçeli Şükrü Bey'in Hatıraları*, 63-65.

75 Semiz ve Akdağ. *Yenibahçeli Şükrü Bey'in Hatıraları*, 49-70.

76 Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e*, 259.

Anadolu'ya sivil, asker ve cephane kaçırdıklarını, zengin İttihatçılardan toplanan paraların da Anadolu'ya gönderildiğini yine Halil Paşa yazmaktadır⁷⁷.

Karakol'un yedi kişilik hücre sistemine göre örgütlendiğini söyleyen Zürcher ise başlıca iki amacını: İttihatçıları saldırılara karşı korumak ve bir direniş örgütlemek için en yetenekli kişileri Anadolu'ya kaçırmak olarak vermektedir. Teşkilat gücünü, esnaf örgütü ve Teşkilatı Mahsusa'dan alıyordu⁷⁸. Nizamnamesine göre Cemiyet, ülke genelinde, her vilayet ve sancakta birer şube açacaktır ancak teşkilatlanmasına ilişkin bilgiler gizli tutulmuştur. Tunaya, faaliyetlerin sekiz başlık altında toplandığını yazmaktadır: "1) Siyaseti umumiye, istihbarat, umuru hariciye, 2) Propaganda ve Karakol şubelerinin tesisi ve teşkilatı; 3) Milli ordu ve muharebe çeteleri teşkilatı, seferberlik ve harekâtı harbiye; 4) Kuvve-i umumiye, esliha, mühimmat, malzeme tedarik ve ihzarı; 5) Umuru maliye ve hesabiye; 6) Nakliyat ve sevkıyat; 7) Muhabere, muvasala; 8) Muamelatı zatiye, mahakim ve umuru cezaiye"⁷⁹.

Cemiyet nizamnamesine göre beş murahhasan oluşan merkez-i umumi seçilmiş, bunlar da ihtisas alanlarına göre faaliyet alanlarını ve görevlerini icra edecekleri bölgeleri belirlemiştir. Buna göre her murahhas için oluşturulan beş daire şöyledir⁸⁰:

Siyaset, İstihbarat ve Hariciye Dairesi,

Milli Ordu, Muharebe Çeteleri ve Seferberlik Dairesi,

Sevkıyat, Nakliyat, Muhabere ve Muvasal Dairesi,

Maliye Dairesi ve

Muamelat-ı Zatiye ve Propaganda Dairesi.

Her daire alt kısım ve bölümlere ayrılmış, gizlilik gereği kısımların birbirlerinden haberdar olmamalarına ve tanımamalarına azami ehemmiyet verilmiştir. Taşradaki teşkilatlanma da vilayetlere (5 kişi) ve kazalara (3 kişi) kadar inmiş ve benzer şekilde

77 Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e*, 281.

78 Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, 126.

79 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, 522.

80 Aslan, *Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma*, 37.

gerçekleştirilmiştir. Bunlar için de İttihat ve Terakki'nin tüm yurda yayılan teşkilatı kullanılmıştır⁸¹. Başarı da buradan gelmektedir. Yapılanma İttihatçıların II. Meşrutiyet öncesi kullandığı ve daha sonra Teşkilat-ı Mahsusa'ya adapte ettiği sistemle neredeyse birebir aynıdır.

Karakol Cemiyeti, Anadolu'ya sadece insan, silah ve cephane kaçırmamış, Enver Paşa'nın uzun bir süre ortalığa çıkmaması üzerine harekete yeni bir lider belirlemek için de çalışmalarda bulunmuştur. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa hatıralarında Mustafa Kemal'in Anadolu'ya gönderilmesinin bir İttihatçı organizasyonu olduğunu ifade etmektedir. Mustafa Kemal'in İngilizlerle olan aşırı samimiyetinin ve padişaha olan yakınlığının projektörlerin hep kendi üstünde olmasını isteyen Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın tepkisini çektiğini, İttihatçıların Mustafa Kemal'i Anadolu'ya geçirmek için bulduğu Ordu Müfettişliği görevine bu yüzden Sadrazam'ın hiç düşünmeden "evet" dediğini ve hiç kimseye nasip olmayan diğer ordular üzerinde de söz hakkını sağlayan yetki belgesinin ise Harbiye Nazırı Şakir Paşa tarafından hazırlandığını yazmaktadır⁸². Bu organizasyonda asıl payeyi İttihatçılara ve Teceddüt Fırkasına vermektedir İzzet Paşa.

İttihatçıların Anadolu Hareketi liderliğini Mustafa Kemal'e teklif etmeden önce birkaç Paşa ile de görüştükleri zaman zaman gündeme getirilmiştir. Bununla ilgili en detaylı bilgilere Ahmet İzzet Paşa'nın ve Yenibahçeli Şükrü Bey'in hatıralarında ulaşılmaktadır. Ahmet İzzet Paşa ismini vermediği ama sevdiği vatansever bir gencin sadrazamlıktan ayrıldıktan iki ay sonra gizli İttihat liderlerinden bir zatı alarak evine geldiğini, bu zatın kendisinin ve arkadaşlarının vatanın kurtuluşu için çalışmak istediklerini söylediğini, hareketin önderliğini Paşa'ya vermeyi dilediklerini ve kabul ederse topladıkları parayı da emrine vereceklerini belirttiğini yazmaktadır. Paşa, daha sonra yanlış olduğunu anladığı bir vehimle, İttihatçıların gizli bir örgüt kurarak yeniden iktidara gelmek istediklerini, liderliği de kendisine vererek takibattan kurtulmaya çalıştıklarını düşünmüş ve görevi reddetmiştir⁸³. Ahmet İzzet Paşa sonrasında verdiği bu karardan çok büyük pişmanlık duyacak ve bunu hayatının en büyük hatası olarak gördüğünü yazacaktır:

81 Aslan, *Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma*, 38.

82 Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım, İstiklal Harbi'nin Gerçekleri*, 62-63.

83 Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım, İstiklal Harbi'nin Gerçekleri*, 62.

“Kör Kadı türünden bu doğruluk, ömrümde düştüğüm hataların en büyüğü ve en zararlısı olmuştur. Gerçi devleti bu vartaya düşürenler *İttihatçılardı*. Açtıkları yaraların daha kanı dinmeden, onlarla birlikte çalışmak vicdanıma çok ağır geldi. Fakat onların yerine gelenler daha zararlıydı. Dolayısıyla teklif edilen kuvvet ve serveti iyi bir şekilde ve ustalıkla vatan ve devlet yolunda kullanmaktan kaçınmak ve güçsüz, kuvvetsiz, kimsesiz inziva köşesinde oturmayı seçmek, hesabıma yazılacak büyük bir hatadır. İtiraf ediyorum!”⁸⁴.

Yenibahçeli Şükrü Bey ise hatıralarında teşkilatlanmaya karar verdikten sonra tüm ülkede tanınan ve sevilen, şerefli ve iktidar sahibi birisini lider olarak başlarına getirmek istediklerini, bunun için de ilk olarak İzzet Paşa’ya gittiklerini anlatmaktadır. Bu amaçla Sapançalı Baki Bey’in İsmet İnönü ve Salih Omurtak’ın da bulunduğu bir ortamda İzzet Paşa’yı ziyaret ettiğini ve bu fikri açtığını aktaran Şükrü Bey, Paşa’nın fikri asil bulmakla birlikte mevcut şartlar içerisinde tatbik edilmesini mümkün görmediğini belirterek reddettiğini vurgulamıştır⁸⁵. Devamla Kemalettin Sami Bey’in Yakup Şevki Paşa’yı başa geçirme isteğineyse Şevki Paşa hastalığı nedeniyle böyle büyük bir hareketi yönetemeyeceği için istememiş ama enerjik, atak, çok zeki, donanımlı, ileriye çok iyi gören bir komutan olarak tanımladığı Mustafa Kemal Paşa’yı önermiştir⁸⁶. Görüşü sorulan İzzet Paşa da Mustafa Kemal’in çok haris olduğunu ve frenlenmesi gerektiğini belirterek onay vermiştir. Bunun üzerine, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeleri Şükrü Bey ve Refik İsmail Bey yapmış ve uzun uğraşlar sonucunda kendisini ikna etmişlerdir⁸⁷.

Burada belirtmek gerekir ki bahsedilen dönemde Yakup Şevki Paşa hâlen Doğu’da görevde bulunmaktadır. Paşa, İstanbul’a ancak 26 Nisan 1919’da gelecektir. Dolayısıyla kendisiyle yüz yüze bir görüşme yapılması pek mümkün görünmemektedir. Ancak Paşa’nın bu dönemde görevde bulunduğu Kars ve Erzurum’da İttihatçılar faaliyetlere başlamış ve kendisiyle burada görüşme yapıp İstanbul’a bildirmiş olabilirler. Doğu’da kurulan yerel hükümetlerde görev almayı sağlığı elvermediği için reddettiğini Yel de kitabında belirtmektedir⁸⁸. Fakat İstanbul’da bulunduğu süre içerisinde İt-

84 Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım, İstiklal Harbi’nin Gerçekleri*, 62-63.

85 Semiz ve Akdağ, *Yenibahçeli Şükrü Bey’in Hatıraları*, 53-54.

86 Semiz ve Akdağ, *Yenibahçeli Şükrü Bey’in Hatıraları*, 106-107.

87 Semiz ve Akdağ, *Yenibahçeli Şükrü Bey’in Hatıraları*, 52-57.

88 Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, 123-144.

tihat ve Terakki düşmanlığına da karşı çıktığı ve İttihatçılara gösterilen aşırı tepkinin ülkeyi daha da böleceğini ifade ettiği görüşleri bilinmektedir⁸⁹.

Erik Jan Zürcher de Mustafa Kemal'in Anadolu'ya lider olarak geçmesinde Karakol'un rol oynadığını yazmaktadır. Örgüt içinde önemli bir rolde olan Şeref Çavuşoğlu'na dayandırdığı iddiaya göre İttihatçılar ilk önce Ahmet İzzet Paşa ile görüşmüşler ancak onun reddetmesi üzerine İstanbul mebusu Sevkiyatçı Rıza Bey aracılığıyla Mustafa Kemal ile görüşerek onun kabul etmesini sağlamışlardır. Tayinin gerçekleştirilmesi için de Esat Paşa çaba harcamıştır. Zürcher'e göre dönemin en güvenilen askeri olan Ahmet İzzet Paşa'nın seçimi oldukça mantıklıdır. Onun ardından İttihat ve Terakki'nin savaş politikalarına karşı olması nedeniyle Mustafa Kemal'in tercih edilmesi de doğru bir seçimdir. Zürcher, Rauf Orbay'ın anılarında Mustafa Kemal Paşa ile Kara Kemal'in Paşa'nın evinde şahit olduğu görüşmelerin Paşa ile Karakol arasında bir iletişim olduğuna şahit olarak sunmaktadır. Ancak hemen ardından bunun bir İttihatçı teşebbüsü olduğunun Cebesoy'un ve Karabekir'in hatıralarında yer almadığını da ilave etmektedir⁹⁰.

Yenibahçeli Şükrü'ye göre Mustafa Kemal'in görevi kabul etmesi üzerine kendisini Anadolu'ya yetkili bir pozisyonda göndermek için bir plan yapılmıştır. Harbiye Nazırı Müşir Şakir Paşa ile Erkanı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa'nın katkılarıyla konu önce Heyet-i Vükelâ'nın ardından da Padişah'ın önüne gelip onay alındığını belirten Şükrü Bey, Mustafa Kemal'in İttihatçı olduğu yönündeki düşünceleri izale etmek için gösterdikleri çabaları da hatıralarında anlatmaktadır⁹¹. Bu durumu Fevzi Çakmak da doğrulamaktadır. Ferit Paşa'nın, Harbiye Nazırı Şakir Paşa'nın, entrikalarından dolayı, Mustafa Kemal Paşa'nın müfettiş olarak görevlendirilmesini arzu etmediğini, bunun yerine İttihatçılarla birlikte Malta'ya sürgüne gönderilmesini istediğini kendisine iletildiğini yazmaktadır⁹². Damat Ferit Paşa'yı bu görevlendirme konusunda ikna etmek, muhtemelen, hiç de kolay olmamıştır. Buradaki rolüne atıfta bulunmayan Fevzi Çakmak, günlüklerinde, İzmir'in işgali sonrası, kendisinin, Cevat (Çobanlı) Paşa'nın ve Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da direnişe karar verdik-

89 Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, 173-175.

90 Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, 126.

91 Semiz ve Akdağ, *Yenibahçeli Şükrü Bey'in Hatıraları*, 107-109.

92 Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, 648.

lerini yazmaktadır⁹³. Bundan sonraki süreçte de her daim Atatürk ile yakın temasta olacaktır.

Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa anılarında Mustafa Kemal ile İstanbul'da iken görüştüğünü, kendisinin Hendek ve Adapazarı civarına gidip Abhazlarla birlikte bir direniş örgütleyeceğini ve diğer İttihatçıların da başka yerlerde teşkilatlanıp peşinden geleceklerini düşündüğünü söylemesi üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın bunu kısmi bir çaba olarak nitelendirdiğini, kendisinin Anadolu'ya genel müfettiş olarak tayin edildiğini ve direnişi daha geniş kapsamlı olarak örgütleyeceğini bildirdiğini yazmaktadır. Ayrıca, Halil Paşa'dan da kendisinden habersiz hareket etmemesini ve çağırdığında kendisine katılmasını istemiştir. Kendisinin bir direniş başlatmasını İttihatçılara yönelik olumsuz tavır nedeniyle uygun bulmadığını ve bu nedenle Mustafa Kemal'i desteklemeye karar verdiğini de belirtmektedir Halil Paşa⁹⁴. Halil Paşa hatıralarında Anadolu'daki direnişi İttihatçıların örgütlediğine veya Mustafa Kemal Paşa'yı İttihatçıların seçtiğine dair bir bildirimde bulunmamaktadır. Mustafa Kemal'in Anadolu Hareketi'ni örgütleme kararına nasıl vardığını da yazmamaktadır.

Hüsamettin Ertürk ise hatıralarında Anadolu'ya geçmeden önce Sevkiyatçı Rıza ve İskeçeli Arif Beylerin de bulunduğu bir ortamda Mustafa Kemal Paşa ile görüştüğünü ve Paşa'nın kendisine İttihatçıların teşkilatı, yapısı ve güçleri hakkında sorular sorduğunu yazmaktadır. Paşa en çok da Teşkilat-ı Mahsusacılardan memleketin kurtarılması hususunda ciddi bir hizmet beklenip beklenemeyeceğini öğrenmek istemiş, Ertürk ise bunların icap ederse canlarını bile vereceklerini söylemiştir. Ayrıca, Enver Paşa'nın kuvvetinin ne olduğunu ve neler yapmak istediğini de sormuştur. Ancak buna ilişkin Ertürk'ün verdiği cevaplar anılarında yer bulmamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkasya'dan gelebilecek bir Enver saldırısına karşı koymak için Hükûmet ve Padişah tarafından Anadolu'ya gönderildiğini, Paşa'nın da bunun karşılığında olağanüstü yetkiler istediğini yazmaktadır. Bu yetkilerin alınması için de Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa ile Arapkirli Cevat Paşa, Harbiye Nazırı Müşir Şakir Paşa nezdinde çok çaba sarf etmişlerdir⁹⁵.

Atatürk ise Kurtuluş Savaşı günlerini anlattığı *Nutuk*'a 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkması ile başlamaktadır. Bundan önce neler yaşandığına dair herhangi bir bilgi

93 Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, 650.

94 Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e*, 257-258.

95 Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, 328-329.

vermemektedir. Anadolu'ya geçmeye nasıl karar verdiği ve kendisine kimlerin yardımcı olduğuna dair tek bilgiyi yine *Nutuk*'ta şu şekilde vermektedir: "... O tarihte Genelkurmay'da bulunan ve benim amacımı bir dereceye kadar anlayan kişilerle görüştüm. Müfettişlik görevini buldular ve yetkiyle ilgili talimatı da ben kendim yazdırdım..."⁹⁶. Kazım Karabekir de hatıralarında bu tartışmalara girmekte ancak Milli Mücadele'nin İttihatçılara bağlanmasını yanlış bulmaktadır. Evet, kendisi başta olmak üzere mücadeleyi başlatanların içinde eski İttihatçılar da vardır ancak yolları İttihat ve Terakki ülkeyi felakete sürüklemekten çok önce ayrılmıştır. Aydınların bir kısmının o dönemde hâlâ güçlü olan İttihatçılarla çalışıp Kuvvacılara katılmış olsalar bile milli direniş ve milli hükümet kurmak için yola çıkan Kuva-yı Milliye'nin ilk nüvelerini atan İttihatçılar değil, kendisidir. Hatta Mustafa Kemal'i buna ikna edenin de kendisi olduğunu yazmaktadır Karabekir Paşa⁹⁷.

O dönemde Atatürk'ün devamlı yanında bulunan Mazhar Müfit Kansu ise hatıralarında Karakol Cemiyeti'nin varlığından çok uzun bir süre haberdar olmadıklarından bahsetmektedir. Erzurum Kongresi sonrası Sivas için hazırlık yaparken ilk olarak 8 Ağustos 1919'da Kazım Dirik'in kolorduya ulaşan nizamnameyi kendilerine ulaştırması üzerine haberdar olmuşlardır. Teşkilatın oldukça gizli bir yapılanmaya sahip olduğunu, kurucularının, genel merkez üyelerinin ve şubelerinin bilinmediğini ancak tüm ordu kademelerine yayıldığından bahsedildiğini anlatmaktadır. Mustafa Kemal'i cemiyetin başı gibi gösterme çabalarına oldukça şaşırduklarını söyleyen Kansu, Paşa'nın bir tamimle kendisinin bu örgütle hiçbir bağının olmadığını tüm birliklere ve sivil kuruluşlara bildirdiğini de yazmaktadır. Yaşanan en büyük korku bu gizli yapılanmanın askeri birliklerde ve özellikle destek veren aşiretlerde ihtilal içinde ikilik olduğuna dair bir düşüncenin oluşmasına yöneliktir. Sonunda bir görüşme sırasında Kara Vasıf, örgütün kendisi tarafından kurulduğunu ve liderinin de Mustafa Kemal olduğunu itiraf etmesi sonrası kördüğüm çözülecektir. Ancak yaşanan bu süreç Mustafa Kemal tarafından hiçbir zaman unutulmayacaktır⁹⁸. Dolayısıyla Kansu'ya göre İttihatçıların Atatürk'ün, Anadolu Hareketi'nin lideri yapılmasıyla hiçbir ilgisi yoktur.

Tarih vermemekle birlikte Karakol'un tüm ordulara dağıttığı Teşkilat-ı Umumiye Ni-

96 Mustafa Kemal Atatürk, *Gençler İçin Fotoğraflarla Nutuk* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2017, 20. Basım), 6.

97 Denker, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, 181.

98 Fethi Tevetoğlu, Milli Mücadelenin Gizli Kuruluşlarından Karakol Cemiyeti, *Türk Kültürü Dergisi* VIII, sy. 95 (Eylül 1970): 757-763.

zamnamesi ile Vezaif-i Umumiye Talimatnamesinden Erzurum Kongresi'nde alınan kararların tüm taraflarca iyice anlaşılması için çalıştıkları sırada haberdar olduklarını bahseden Atatürk, Kara Vasıf'ın açıklamalarından da tatmin olmadığını *Nutuk*'ta yazmaktadır. Özellikle merkezi ile başkomutanı bilinmeyen bir yapılanmanın kararlarına uymayanları idamla tehdit etmesini çok tehlikeli bulduğunu vurgulamaktadır. Hiç kimsenin kendisine bu yapılanmadan bahsetmediğini ve teyidini almadığını söyleyen Atatürk'e göre örgütün varlığının ortaya çıkmasından sonra açıklamalarda bulunulmasında bir samimiyet aramak yersizdir⁹⁹. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İstanbul Şubesi olarak çalışmasını istediği Karakol'un İstanbul'da örgütünü genişletmeye çalışmasından rahatsız olduğunu belirten ve bunun önlenmesi için çaba harcayan Atatürk, Karakol'un ileri gelenlerinin Malta'ya sürgüne gitmesi ve İstanbul'daki örgütlenmenin sıfırlanmasını da yapılan bu yanlışlara bağlamaktadır¹⁰⁰.

Kazım Özalp de hatıralarında Karakol'dan çok az bahsetmektedir. İstanbul'da Karakol Cemiyeti adında bir örgüt kurulduğunu yazan Özalp kuruluş tarihinden ve niteliğinden bahsetmediği bu örgütün kurulmasına bir sebep görmediğini vurgulamaktadır. Bursa ve benzeri birkaç yerde daha kısa bir süreliğine göze çarpan örgüt, Özalp'e göre, Anadolu'da bir varlık göstermeden yok olmuştur¹⁰¹. Zürcher ise kitabında Karakol'un Mustafa Kemal tarafından önceden beri bilinmekte olduğunu belirterek bu tavrın taktiksel olduğunu düşünmektedir ve kendisini Karakol'dan ve dolayısıyla İttihatçılardan bağımsız göstermek istemiş olabileceğine bağlamaktadır¹⁰².

5. Mütareke Sonrası Kurulan Cemiyetlerde İttihatçıların Rollerini

Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra, bir elden yönetiliyormuş gibi ülke genelinde çeşitli cemiyetler kurulmaya ve peşi sıra kongreler yapılmaya başlanmıştır. Büyük Millet Meclisi'nin 23 Nisan 1920'deki açılışına kadar geçen bu süreyi Bülent Tanör "Kongreler Dönemi" olarak adlandırmaktadır¹⁰³. Tanör'e göre, Sivas ve Pozantı gibi birkaçının dışındaki tüm kongrelere yerel inisiyatifler öncülük etmişlerdir. Ülkenin içinde bulunduğu zor durumu gören yerel siyasetçiler, eşraf, din adamları ve bürok-

99 Atatürk, *Gençler İçin Fotoğraflarla Nutuk*, 47-48.

100 Atatürk, *Gençler İçin Fotoğraflarla Nutuk*, 277, 289.

101 Ali Çetinkaya ve Kazım Özalp, *Direnış 1919* (İstanbul: Örgün Yay., 2009), 369.

102 Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, 174.

103 Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)* (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1998), 109.

ratlar Hükûmet'ten bir yönlendirme beklemeden cemiyetleri kurmuşlar ve kongreleri düzenlemişlerdir. Mustafa Kemal Paşa da örgütlenme çalışmaları belli bir noktaya geldikten sonra mücadeleye katılmıştır. Hatta Sivas Kongresi'nden sonra bile ülke genelinde 15 kongre daha gerçekleştirilmiştir. Öyle ki Milli Meclis açıldıktan sonra bile kongreler devam etmiş ve Trakya'da 9-14 Mayıs 1920 tarihleri arasında Büyük Edirne Kongresi düzenlenmiştir¹⁰⁴.

Dönem üzerine çalışma yapanlar bu dönemde kurulan cemiyetlerde İttihat ve Terakki tarafından Balkan Savaşları sonrasında kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin önemli bir etkisi olduğuna vurgu yapmaktadırlar. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Birinci Dünya Savaşı'nın zorlu koşullarında yerine getirmiş olduğu önemli görevlere dikkat çeken Tefik Bıyıklıoğlu, bu Cemiyeti Kurtuluş Savaşı öncesi kurulan tüm Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin temeli ve öncüsü olarak görmenin doğru olacağını yazmaktadır. Bıyıklıoğlu'na göre bu derneklerin fikirleri hatta isimleri bile Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nden çıkmıştır¹⁰⁵.

Prof. Dr. Nazım Polat ise Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin yapısı hakkında daha fazla detay vermekte ve benzerliklere vurgu yapmaktadır. 31 Ocak 1913'te İttihat ve Terakki tarafından siyaset dışı kalmak düsturuyla kurulan Cemiyet, Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi ve İttihatçılık nefretinin artması üzerine günün şartlarına uyarak Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine dönüştürülmüşlerdir. Polat, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kurucularının veya aktif görev üstlenen üyelerinin Müdafaa-i Milliye Cemiyeti üyeleri olmalarına, bazen eski Cemiyet binalarının yeni Cemiyetler tarafından da kullanılmasına ve çalışma yöntemlerinin benzerliklerine vurgu yaparak aynı nüveden çıktıklarını iddia etmektedir. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kuruluşlarında rol alan Faik Kaltakkıran, Celal Bayar, Süleyman Nazif ve Esat Paşa gibi isimler Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin de üyeleridir¹⁰⁶.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin özellikleri üzerine çalışan Cemal Güven o dönemde

104 Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, 115.

105 Tefik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele. Cilt I* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987), 66.

106 Nazım Hikmet Polat, *Milli Mücadelede Sivil Direnişin Kökleri: Müdafaa-i Milliye Cemiyeti 1913-1919*, (2013), son güncelleme 22.08.2022, <https://www.altayli.net/milli-mucadelede-sivil-direnisin-kokleri-mudafaa-i-milliyecemiyeti-1913-1919.html>, 1-3.

kurulan cemiyetlerin tümünü içeren bir listeye çalışmasında yer vermektedir¹⁰⁷. O dönemde düzenlenen kongreler ve katılımcı sayıları da Tanör tarafından listelenmiştir¹⁰⁸. Erzurum ve Sivas Kongrelerine katılımcı sayısı az olmasına rağmen hareketin lideri, aldığı kararlar ve Milli Mücadele'ye yön vermesi açısından diğerlerinden oldukça başat bir rol oynamıştır. Mütareke sonrası, Milli Mücadele sırasında kurulan cemiyetler ve yapılan kongreler üzerine en detaylı çalışan araştırmacılardan Şerafettin Turan, hepsinin temelinde ülkeyi kurtarmak gibi bir amacı olan kongrelere genellikle bölgesel derneklerin öncülük ettiğini yazmakta ve bunları beş ana grupta toplamaktadır¹⁰⁹:

Bunlardan ilki, belki de Anadolu'daki ilk direniş hareketi, 5 Kasım 1918'de, Mondros'un hemen sonrasında hatta ülke henüz fiili işgale bile uğramamışken yapılan Kars İslam Şurası ile başlayan ve 21 Şubat 1920'de Oltu İslam Terakki Fırkası Kongresi ile sona eren Kars, Ardahan ve Oltu etrafında şekillenen kongreler grubudur. Sonucunda Oltu Şura Hükûmeti 13 Mayıs 1920'de, kendini feshederek Ankara Hükûmeti'ne katılmıştır. Tarih sırasına göre gidildiğinde ikincisi, özel amaçlarla 7 Kasım 1918'de Trakya'da kurulan, Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Heyet-i Osmaniyesi'nin öncülük ettiği kongreler zinciridir. Bu da 9-14 Mayıs 1920'de yapılan Büyük Edirne Kongresi ile kendisini lağvederek TBMM Hükûmeti'ne katılım kararı almıştır. Kongre gruplarının üçüncüsü ve belki de en önemli görülenleri, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ve Vilayat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin 13 Şubat 1919'da başlayıp Erzurum ve Sivas Kongreleri'ne uzanarak Atatürk ile birlikte Milli Mücadele'ye yön veren kongreleridir. İzmir'de 1 Aralık 1918'de kurulan Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin öncülüğünde 17-19 Mart 1919'da yapılan kongre ile Harekât-ı Milliye Redd-i İlhak adı altında Balıkesir-Alaşehir ve Nazilli ekseninde Kasım 1919'a kadar yapılanlarsa dördüncü kongreler grubunu oluşturmaktadır. Son grup ise İstanbul'da Doktor Esat Paşa nezaretinde ülkenin işgaline karşı çıkan tüm teşkilatları bir araya getirmeye çalışan ancak akim kalan Milli Kongre oluşumudur. İttihat ve Terakki'den sonra oluşan boşluğu doldurmak amacıyla yola çıkan teşebbüs 29 Kasım 1918'de yapılan toplantı neticesinde alınan kararları 7 Aralık 1918'de bir bildiriyle kamuoyuyla paylaşmasına rağmen Hürriyet ve İtilaf Fırkasının direnişi karşısında başarısız olmuştur. İstanbul'daki Milli Kongre'yi Bülent Tanör, bağımsız ve kalıcı bir hareket olarak görmemekte, bunun yerine bu yapının gevşek bir konfe-

107 Cemal Güven, "Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri ve Karakteristik Özellikleri", *İnsan ve Medeniyet Araştırmaları* içinde (İstanbul: Çizgi Kitabevi, Ekim 2019), 489-490.

108 Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, 148.

109 Şerafettin Turan, "*Kurtuluş Savaşı'nda Kongreler*" (Cumhuriyetin 50. Yıl Dönümü Semineri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1975), 148.

derasyon olarak tanımlanmasının daha doğru olacağını ifade etmektedir. Diğer yerel cemiyetlerin aksine bu konfederasyonu oluşturanlar birbirinden farklı görüşteki örgütler, fırkalar ve aydınlardır. Güzel bir fikir olarak doğan bu blok, bir müddet sonra, herhangi bir kongre toplayamadan veya kalıcı bir faaliyete imza atamadan dağılmıştır. Dolayısıyla Turan'ın aksine Tanör kongre kümelenmelerini beş değil dört grup olarak kabul etmektedir¹¹⁰.

Turan'a göre bu örgütlerin kuruluş amaçlarından en önemlisi silahlı direnişten ziyade o dönemde oldukça popüler olan ve bir nevi kurtuluş reçetesi olarak görülen Wilson Prensiplerinin 12. maddesine göre bulunulan bölgedeki ekseriyetin Türk olduğunun ispatına yönelik bilimsel çalışmalar yapmaktır. Mesela İzmir'de, henüz işgal olmadan önce, 13 Mart 1919'da yapılan toplantıda alınan kararlardan birisi İzmir ve Aydın bölgesinde Türklerin hem nüfus olarak hem de emlak olarak çoğunluğa sahip olduğundan, yukarıda anılan maddeye göre işgal edilemeyeceğinin, bilimsel olarak Batılılara kanıtlanmasıdır¹¹¹. Sonyel de ilk kurulan derneklerin neredeyse tamamının Amerikan Başkanı Wilson'un 14 ilkesinden etkilendiğini ve özellikle 12. maddesine dayanarak yaşadıkları bölgede Türklerin ekseriyette olduğunu kanıtlamaya çalıştıklarını yazmaktadır. İşgalin büyük çaplı olmayacağı beklendiği için silahlı mücadeleye yönelik bir çalışma ilk aşamada bu derneklerin amaçları arasında değildir¹¹².

Görüldüğü üzere, Osmanlı adına Mütarekeyi imzalayanların beklentileriyle paralel olarak, ülkedeki aydınlar da kazananların büyük çaplı bir işgale girişmeyeceklerini düşünmüşlerdir. Ülkenin bir kısmının elden gideceği öngörülmüş ancak Wilson Prensiplerinin adilane uygulanacağı saikiyle Türklerin çoğunlukta olduğu bölgelerin İtilaf Devletleri ve Amerika'ya bilimsel olarak ispat edilmesi durumunda kurtarılabilceği düşünülmüş ve bu birincil amaç olarak öne çıkmıştır. Oysa Başkan Wilson'un tutumu Balkan Savaşı'ndaki Batılıların tutumundan farklı olmamış ve İtilaf Devletleri çok büyük tepki alacaklarını bilmelerine karşın İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline göz yummuşlardır. Bu işgalden sonra dernekler için direnişin nevi değişmiş ve silahlı mücadele kısmına geçilmiştir.

Güven, cemiyetlerin tamamının siyasetle bir ilişkileri olmadıklarını ve bir partiye

110 Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, 119.

111 Turan, *Kurtuluş Savaşı'nda Kongreler*, 150.

112 Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika. Cilt I* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1987), 70.

bağlı olmadıklarını kuruluş aşamasında ilan ettiklerini belirtmektedir. Bunu yapmadaki temel amaç, İttihat ve Terakki ile bir bağlarının olmadığını Hükûmete ve işgal güçlerine göstermek ve tepkiyi üzerlerine çekmemektir. Yöneticiler arasında genellikle siviller yer almış, eşrafın ve din adamlarının olmasına ise özel önem verilmiştir. Ancak bölgesel mücadele öngörüldüğü için cemiyetler arasında kopukluklar yaşanmış, bu da Mayıs 1920'ye kadar devam etmiştir¹¹³. Bununla birlikte İttihatçılar hemen hemen her cemiyette yer almışlar ve kuruluşlara destek vermişlerdir. Mesela Celal Bayar, İzmir'deki cemiyet için dışarıdan mücadele ederken Kara Vasıf, Batı Anadolu'da Balıkesir, Alaşehir ve Nazilli örgütlerinin silahlı kolunun başına bir nevi başkomutan olarak atanmıştır¹¹⁴. Yine Turan, Kara Vasıf'ın 1918 ve 1919 yıllarındaki tüm teşebbüslerde görüldüğünü vurgulamaktadır¹¹⁵.

Enver ve Talat Paşa'nın yurtdışına çıkarken kurdurduğu Karakol Cemiyeti'nin liderlerinden biri olan Kara Vasıf, Batı Anadolu'da Başkomutan iken Sivas'ta da Heyet-i Temsiliye üyesidir. Cemiyetlerin üzerindeki İttihatçı etkisi onunla oldukça açıktır. Batı'daki örgütlenmelerde sivil ağırlığı sonuna kadar korunurken Doğu'da Erzurum Kongresi'ne katılan Mustafa Kemal ve Rauf Bey bu cemiyetlerin ilk kez askerlerin kontrolüne girmesine neden olmuş ve etkileri giderek artmıştır. Ayrıca, Turan'a göre, Batı ile Doğu'nun birbirlerinin ne yaptıklarına dair bilgileri de oldukça sınırlıdır ve birbirlerinden bağımsız hareket etmektedirler¹¹⁶.

Mayatepek bu konuda daha iddialı yorumlarda bulunmaktadır. Ona göre Mondros Mütarekesi'nden sonra kurulan Müdafaa-i Hukuk Dernekleri'nin tüzükleri neredeyse aynıdır. Bu derneklerin kurulması Enver Paşa tarafından ülke dışına çıkmadan önce emredilmiş ve orduların terhisıyla ortada kalacak silahların da saklanması henüz ateşkes imzalanmadan önce ilgili komutanlıklara iletilmiştir. Dolayısıyla derneklerle, işgal güçlerine karşı hemen harekete geçebilecek bir mekanizma oluşturulmuş ve silahlı mücadele için de mühimmatın yurtiçinde kalmasına yönelik stratejiler geliştirilerek tedbirler alınmıştır. Mustafa Kemal Anadolu'ya geçtiğinde hazır durumda bulunan iki ordu, dernekler ve silahlar Enver Paşa tarafından organize edilmiştir¹¹⁷.

113 Güven, *Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri ve Karakteristik Özellikleri*, 487.

114 Turan, *Kurtuluş Savaşı'nda Kongreler*, 153.

115 Turan, *Kurtuluş Savaşı'nda Kongreler*, 154.

116 Turan, *Kurtuluş Savaşı'nda Kongreler*, 154.

117 Osman Mayatepek ve Fatih Bayhan, *Dedem Enver Paşa* (İstanbul: Timaş Yay., 2015), 204.

Ertuğrul Zekai Ökte de Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda Enver Paşa'nın Almanlar başta olmak üzere ittifak yaptıkları ülkelerin savaşı kaybedeceğini öngörerek bir işgal durumunda karşı koymak için gerekli askeri hazırlıkları yaptığını, savunma planlarını hazırladığını hatta yığınaklar yaptırdığını söylemektedir. Ökte'ye göre Anadolu'daki direnişi organize edecek subayların isimleri ve görev yerleri en büyükten en küçüğüne kadar bellidir¹¹⁸. Dolayısıyla bu tarihten itibaren atamaların planlı olarak yapıldığı, düzenli orduların Anadolu'ya kaydırıldığı, mütareke durumunda silahların nasıl saklanacağına ilişkin planların yapıldığı ve derneklerin bu amaçla kurdukları iddia edilebilir. Ancak Ökte tarafından buna ilişkin bir bilgi veya belge sunulmamaktadır.

Mütareke şartları gereği tahliyelerden sorumlu olan Yakup Şevki Paşa'nın da ellerinde bulunan silahların önemli bir kısmını bölgedeki yerel yönetimlere, aşiretlere ve direniş gruplarına dağıttığı bilinmektedir. Selma Yel, bunun ahalinin işgal güçlerine karşı direnmesi için yapıldığını söylerken Yakup Şevket Paşa'nın dileyen subay ve erlerin de direnişçilere katılmalarına izin verdiğini yazmaktadır. Hatta bölgedeki kumandanlara gönderdiği gizli emirlerde bu dağıtımın oldukça gizli yapılması gerektiğinin altını çizdiğini de vurgulamaktadır. Paşa, Mondros hükümlerine aykırı hareketleri nedeniyle, ülkeye zarar vermek istememektedir. Sel'e göre Doğu'daki direniş Yakup Şevki Paşa'nın katkılarıyla Mondros'tan hemen sonra başlamıştır¹¹⁹. Hatta bu tür faaliyetlerde bulunarak mütarekeyi ihlal ettikleri gerekçesiyle İngilizler, Yakup Şevki Paşa ile birlikte Nihat Paşa, Ali İhsan Paşa, Nuri Paşa, Mürsel Bey, Tevfik Paşa, Galip Paşa ve Fahri Paşa'nın da cezalandırılmalarını Osmanlı'dan Ocak 1919'da istemiştir¹²⁰.

Bülent Tanör de "Kongreler Dönemi"nde İttihatçıların çok önemli bir rol oynadığını özellikle vurgulamaktadır. Kurulan cemiyetlerin tamamında siyasi fırkaları şiddetle reddeden özel bir madde olmasına rağmen bu daha çok, İttihatçıların cemiyetlerde oynadıkları rolü gizlemeye yöneliktir. Tanör, hareketin doğası gereği İttihatçıların radikal, ihtilalci ve milliyetçi olduklarını, iktidarda buldukları süre içerisinde ulusal bilincin yükselmesi için çaba sarf ettiklerini ve azınlıklar dışındaki Osmanlı orta sınıfının iktisadi olarak kalkındırılmasına çalıştıklarını yazmaktadır. Liderleri yurtdı-

118 İrfan Ülkü, *KGB Arşivlerinde Enver Paşa, Türklüğün Son Cephesi* (İstanbul: Milenyum Yay., 2016), 138-139.

119 Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, 96-99.

120 Şimşir, Bilal. *Malta Sürgünleri* (İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1970), 33.

şına kaçmış olsa bile taşra teşkilatları merkezin yaşadığı yıpranmadan etkilenmemiş olarak güçlü bir şekilde ayakta. Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi başkentte güçlü olan siyasi unsurlar da taşrada pek bir varlık gösterememektedirler. Üstelik Hilal-i Ahmer, Türk Ocağı, esnaf ve sanatkâr kuruluşları, dağıtılsa bile Teşkilat-ı Mahsusa unsurları ve yeni kurulan Karakol gibi dernekler İttihatçıların kontrolü altında olup başlaması beklenen İttihatçı avı kendilerine direnmekten başka bir şans bırakmamaktadır¹²¹.

Erik J. Zürcher, Hüsamettin Ertürk, Şeref Çavuşoğlu, Zekai Ökte gibiler tarafından dillendirildiği gibi Tanör de Birinci Dünya Savaşı'nın sonucunun nereye evirileceği belli olduktan sonra, İttihatçıların, kendilerini Enver Paşa önderliğinde ve illerde bulunan kamu kuruluşları aracılığıyla savaş sonrasına hazırladıklarını öne sürmektedir. Zaten Mütareke imzalanır imzalanmaz yurdun dört bir yanında Kasım 1918 ile Mart 1919 arasında kurulan cemiyetlerin kurucularının çoğu İttihatçılardır¹²². Bu konuda, Kutay biraz daha fazla detay vermektedir. Ona göre Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine ait 197 şubenin 164'ünün başında İttihatçılar bulunmaktadır¹²³. Bilal Şimşir'in İngiliz arşivlerinde yaptığı araştırmaya göre ise İngiliz Yüzbaşı Hadkinson, Amiral de Robeck'e yazdığı raporda 16-27 Eylül 1919 tarihli Balıkesir Kongresi'ne katılanların dörtte üçünün İttihatçı kökenli olduğunu yazmaktadır¹²⁴. Halide Edip ise Sivas Kongresi sırasında Rumeli ve Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin tek bir çatı altında birleştirilmesinden bahsederken bu bölgelerde bulunan İttihat ve Terakki siyasi kulüplerinin ihtilalci bir yapıya bürünerek bu oluşumun ilk nüvelerini oluşturduğunu da yazmaktadır¹²⁵.

Ancak tüm bunlara rağmen Tanör, İttihatçılığın gizliliği ve komplo seven, kapalı, maceracı ve hesap vermez doğal yapısının tam aksine bu cemiyetlerin başındaki İttihatçıların oldukça rasyonel davrandıklarını, kuralcı ve saydam bir örgütlenmeyi benimsemiş olduklarını belirtmektedir. Pantürkçü ve İslamcı karışım da doğal olarak yerini Anadolu milliyetçiliğine bırakmıştır¹²⁶. Açıkçası bunu normal karşılamak gerekir çünkü başka milletlerden neredeyse hiç kimse kalmamıştır ülkede. Buna bir

121 Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, 137.

122 Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, 138.

123 Kutay, *Atatürk Enver Paşa Hadisesi*, 7.

124 Bilal Şimşir, *British Documents on Atatürk 1919-1938. Cilt: I* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1973), 239.

125 Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihani*, 58.

126 Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, 139.

ilave yapacak olursak, kurulan cemiyetlerin hücumdan çok savunmaya yönelik olduğunu söylemeliyiz. Artık, birincil amaç Osmanlı'yı eski, özlenen, büyük günlerine döndürmek değil, yaşanabilecek bir avuç toprak parçasını elde tutabilmektir. Mustafa Kemal'in de en büyük hedefi bu olacaktır.

Sırası gelmişken bir konuya daha değinmek faydalı olacaktır. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasını takip eden günlerde Antlaşma şartlarına göre silahlarını düşmana teslim etmeye ve askerlerini terhise gönlü el vermeyen subaylar da birtakım çözümler aramaya başlamışlardır. Doğu'da Kars'ta 9. Ordu'nun başında bulunan Yakup Şevki Paşa ve Ardahan'daki 3. Tümen'in başındaki Halit Bey direniş için yerel güçler veya hükümetler kurup silahlarını onlara teslim etme çözümünü geliştirmişlerdir. Ordulardan terhis edilen askerler bu yerel hükümetlerin çatısı altında toplanırken işgal güçlerine verilmesi gereken silahlar da bunlara teslim edilmiş veya depolardan çalınmasına izin verilmiştir. Öte yandan, düzenli orduların çekilmesiyle Ermeniler ve Gürcüler karşısında savunmasız kalan halkın imdadına da bunlar yetişmişlerdir. Konuya ilişkin detayları Selma Yel, Yakup Şevki Paşa'nın bölgedeki faaliyetlerini anlatan kitabında da anlatmaktadır¹²⁷.

Hüsamettin Ertürk'e göre Mütareke'den kısa bir süre önce ele geçirilmiş olmasına rağmen Enver Paşa'nın özel isteğiyle bu bölgeye çok daha fazla önem verilmiş ve yetenekli Teşkilat-ı Mahsusacılar burada görevlendirilmişlerdir. Yenibahçeli Nail Bey Batum'da, Filibeli Hilmi Erzurum'da, Cafer Bey ise Trabzon'da İttihat ve Terakki adına çalışmışlar ve kuryelik görevi görüp Enver Paşa'nın talimatlarını iletmışlerdir. Bu kişilerin ilettikleri talimatlarla, Ertürk'ün ateşli bir İttihatçı dediği Halit Paşa, Miralay Rüştü Bey ve Albayrak Gazetesi Müdürü Süleyman Necati Bey Ardahan Kongresi'nin toplanması için çalışmışlar, bilahare Trabzon, Erzurum ve Kars'tan önemli kişilerin kongreye iştirak etmelerini sağlamışlardır¹²⁸. Yine Ertürk'e göre, Kars Kongresi'nden sonra seçilen yeni Hükümet ülkenin dört bir yanında milli mücadelenin teşkilatlanması için çalışmalar yapmaya başlamış ve çoğunlukla eski İttihatçıları görevlendirmişlerdir. Bu görevlendirmelerde kongreye katılan İttihatçıların ve Teşkilat-ı Mahsusacıların da rolü olduğu yadsınamaz. Buna göre İttihatçılardan Filibeli Hilmi Bey, tüccar Cafer Bey, Miralay Kazım Bey ve Albayrak Gazetesi Müdürü Süleyman Necati Bey Erzurum'un teşkilatlanması için çalışırken Yenibahçeli Nail Bey ise Batum'da görevlendirilmiştir. Trabzon teşkilatının kuruluşuna ise Alay Kumandanı Ali

127 Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, 101-159.

128 Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, 210.

Rıza Bey ve Barutçuzade Hacı Muhtar Ahmet Efendi yetkili kılınmıştır¹²⁹.

Batıdaki örgütlenmeler ise ilk olarak İzmir’de başlamıştır. Turan, İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti’nin kuruluş çalışmalarına 6 Kasım 1918’de başladığını ve kuruluş belgesinin 1 Aralık’ta Valiliğe verildiğini yazmaktadır¹³⁰. Bir başka deyişle, gizli saklı değil, işgale karşı açıktan açığa direniş hazırlıkları yapılmaktadır. Valiliğe verilen nizamnamenin ikinci maddesi Mütareke sonrası farklı bölgelerde kurulan sayısız derneklerin hemen hemen hepsiyle aynıdır ve bu derneklerin kuruluşlarının esas amacını oluşturmaktır:

“Cemiyetin maksat ve gayesi, aksam-ı vatanın maddeten ve manen terakki ve tealisi esbabını temine çalışmak, efkâr ve hissiyat-ı memleketi alem-i medeniye iblağ ve isal eylemek, bu maksadın husulüne mâni olacak her türlü teşebbüsata karşı müdafaat-ı meşrua ve ilmiyede bulunmak ve bu memlekette ekseriyete teşkil eden anasırın hukukunu edille-i ilmiyye ve mukniası ile enzar-ı medeniyete karşı ispat eylemekten ibarettir”¹³¹.

Bu benzerlik kuruluşların hemen hepsinin aynı yerden ve eski İttihatçılar tarafından organize edildiğine bir delil olarak kabul edilebilir. Mesut Çapa, Celal Bayar’dan nakille, teşebbüsün Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından bir nevi İttihatçılık olarak değerlendirilmesi sonucunda Cemiyet’in kuruluşunun geciktirildiğini ve ancak Vali’nin değişmesi sonucunda dilekçenin verilebildiğini yazmaktadır. Celal Bayar gibi İttihatçılığı herkesçe malum olanlarsa direkt üyelik yerine dışarıdan destek vermekle yetinmişlerdir¹³².

Bölgedeki diğer bir önemli yapılanma ise İttihatçılardan Hacim Muhittin Çarıklı önderliğinde gerçekleştirilen Balıkesir ile Alaşehir Kongreleri ve akabinde kurulan direniş örgütlenmeleridir. Şerafettin Turan’ın belirttiği gibi iyi bir İttihatçı olan ve bu yüzden Mütareke sonrası bulunduğu görevlerinden azledilen Muhittin Çarıklı tuttuğu günlüklerle bu döneme ışık tutmuştur. Erzurum Kongresi’nin hemen ardından 26 Temmuz 1919’da toplanıp 30 Temmuz’a kadar süren Balıkesir Kongresi’nde alı-

129 Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, 211.

130 Turan, *Kurtuluş Savaşı’nda Kongreler*, 149.

131 Turan, *Kurtuluş Savaşı’nda Kongreler*, 149-150.

132 Mesut Çapa, “İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyet (Aralık 1918-Mart 1920)”, *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi* 7, sy. 21 (1991): 554-559.

nan kararlar asıl amacın vatanın kurtarılması olduğuna vurgu yapması ve Yunanlıları ülkeden kovmak için ulusal seferberlik ilan etmesi açılarından oldukça önemlidir. Kongre kararlarıyla bilimsel amaç taşıyan cemiyetler silahlı direniş örgütlerine dönüştürülmektedir¹³³.

Mütareke sonrası kurulan cemiyetler içerisinde Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin hem kuruluşu daha erken bir tarihe tekabül etmekte hem de amacı diğerlerinden bir nebze farklılaşmaktadır. Talat Bey'in Eylül 1918'de Almanya'ya gidiş ve dönüş yolunda gördükleri durumun vahametini anlamasına neden olurken Bulgarların savaştan çekilmesi neticesinde ilk önce Trakya'nın tehlikeye düşeceğini ve buranın devlet tarafından savunulamayacağını düşündürmüştür. Bunun üzerine Talat Paşa, Edirne İstasyonu'nda görüştüğü İttihatçılığıyla bilinen Edirne Valisi Zihni Bey'den bölgeyi korumak amacıyla halkı organize etmesini istemiştir. Devamında İttihat ve Terakki'nin görevlendirmesiyle Edirne Mebusu Faik Bey (Kaltakkıran), Edirne Belediye Başkanı Şevket Bey, Tüccar Yolageldili Kasım Efendi ve Avukat Mehmet Şeref Bey (Aykut) tarafından henüz Mondros Ateşkes Antlaşması'nın mürekkebi kurumadan 2 Kasım 1918'de İstanbul'da Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi kurulmuş ve Valilik onayından sonra çalışmalarına başlamıştır¹³⁴. Dolayısıyla bu Cemiyet de devlet tarafından bilinen ve onaylanan bir tüzel kişilik olarak tarihteki yerini almıştır. Gizli değildir ve yeraltında bir faaliyeti de bulunmamaktadır çünkü ana gayesi direniş değildir.

O dönemde kurdurulan diğer tüm cemiyetlerde olduğu gibi bu Cemiyet'in programında da Wilson Prensipleri çerçevesinde bölgede Türklerin yoğun olarak yaşamasının bilimsel ispatı ve bu nedenle de işgalinin önlenmesi vardır (Madde 4). Bu gayeyle nesli cetveller ve nüfus kayıtları çıkarılmış, köylere kadar etnografik yapının ortaya konulması amaçlanmış ve tapu kayıtlarına göre arazinin sahiplerinin Türkler olduğuna yönelik çalışmalar yapılmıştır¹³⁵. Cemiyeti İttihatçıların kurmasına rağmen diğer cemiyetlerde olduğu gibi tepkileri üstlerine çekmemek ve İttihatçılıkla suçlanmasını önlemek amacıyla hiçbir fırkayla ilgisinin bulunmadığı özellikle vurgulanmıştır (Madde 7).

133 Şerafettin Turan, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayı Milliye Hatıraları* (Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., 1967), 3-4.

134 Zekai Güner, *Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1 Aralık 1918-13 Mayıs 1920)* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998), 12-13.

135 Güner, *Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, 13-14.

Turan'ın aktardığına göre Trakya'daki örgütlenme temel amaç olarak Batı ve Doğu Trakya'nın bir arada tutulmalarını ve bağımsızlığını hedeflemiştir. Cafer Tayyar Paşa (Eğilmez) liderliğinde kurulan Trakya-Paşaeli Cemiyeti, bu amaç doğrultusunda çalışmalarına başlamış ve işgal günlerinde de gizlice faaliyetlerine devam etmiştir. Bu nedenle, Sivas Kongresi'nde anılan tüm cemiyetlerin tek bir çatı altında birleştirilmesi fikrine 1920 Mayıs'ına kadar direnmiş ve Müdafaa-i Hukuk mührünü Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Heyet-i Osmaniye mührü ile birlikte kullanmaya devam etmişlerdir¹³⁶.

Atatürk'ü Anadolu Hareketi'nde sahneye çıkaran kongre olan Erzurum Kongresi iki şehirde -Trabzon ve Erzurum- kurulan müdafaa-i milliye cemiyetlerinin ortaklaşa gerçekleştirdiği bir kongredir ve sadece Doğu bölgesindeki şehirleri kapsamaktadır. Bu cemiyetlerin ilki Trabzon ve havalisinin olası bir Rum işgaline maruz kalmaması için şehrin ileri gelenlerinin öncülüğünde 12 Şubat 1919'da kurulan Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'dir. İlerleyen günlerde ülkeyi kurtuluşa götürecektir Erzurum Kongresi'ne ön ayak olacak bu Cemiyet'in kurucuları arasında Belediye Başkanı Barutçuzade Hacı Ahmet Efendi, Mebus Hafız Mehmed ve Mebus Eyüpzade İzzet bulunmaktadır. Bu kurucuların üçü de İttihatçı kimlikleriyle tanınmaktadırlar. Cemiyetin amacı o dönemde kurulan diğer cemiyetlere paralel olarak buldukları bölgede Türklerin çoğunlukta olduğunu ve bölgenin Wilson Prensiplerine göre işgal edilemeyeceğini bilimsel olarak ispat etmektir. Ayrıca, hiçbir partiye bağlı olmadığı da özellikle belirtilmiştir¹³⁷.

Mütareke'den sonra İtilaf devletlerinin yurdun çeşitli bölgelerini işgal etmelerine karşı koymak amacıyla İttihatçıların önderliğinde kurulan cemiyetlerden bir diğeri de Vilayat-ı Sitte'nin bir oldu bitti ile Ermenistan'a verilmesinin önüne geçmek için İstanbul'da 2 Aralık 1918'de kurulan "Vilayat-ı Şarkiye Müdafa'a-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti"dir. Kurucuları İttihatçı mebuslardan Hoca Raif Efendi ve Şair Süleyman Nazif'tir. Daha sonra tüm şubelerin merkezi konumuna gelecek Erzurum Şubesi ise 10 Mart 1919'da açılmış ve Başkanlığa Hoca Raif Efendi seçilmiştir. Yine İttihatçılığ ile tanınan Albayrak Gazetesi sahibi Süleyman Necati de kurucular arasında bulunmaktadır. Cemiyet'in beyannamesinde kuruluş maksadı şöyle paylaşılmaktadır:

"Binaenaleyh müsteinen bi-tevfiki Taâlâ memleketimizde şubelerini teşkil ettiğimiz Vilayat-ı Şarkiye Cemiyeti bu memleketteki hukuk-i tarihiyye ve milliyemizin mu-

136 Turan, *Kurtuluş Savaşı'nda Kongreler*, 156.

137 Mesut Piyale, "*Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri*" (Yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1992), 162.

hafazasıyla beraber tehcir esnasında yapılan sui-muamelatta milletin katiyyen mehdaldar bulunmadığı ve emvallerinin Rus istilasına kadar muhafaza edildiği, buna mukabil Müslümanların pek gaddarane harekate maruz kaldığı ve hatta hilaf-ı emr tehirden alıkonulan bazı Ermenilerden hamilerine karşı reva gördükleri muamelatı müdellel vesaikle alem-i medeniyete arz ve iblağa ve memleketimize karşı dikilen enzar-ı ihtirası hükümsüz bırakmaya çalışacaktır”¹³⁸.

Görüleceği üzere, Talat ve Enver Paşaların emirleriyle, içine düşülecek zor durumu göz önünde bulunduran İttihatçılar bölgesel cemiyetlerin kurulmasına öncülük etmişler ancak resmi görev almayarak dışarıdan onları kontrolleri altında tutmuşlardır. İttihatçılığın, İtilaf Devletleri nezdindeki kötü imajının amaçlarına ket vurmaması için de herhangi bir siyasi partiyle ilişkileri olmadığı cemiyet programlarında özellikle vurgulanmıştır. Bilinenin aksine, hemen hepsinde silahlı mücadeleden ziyade, Wilson Prensiplerinin 12. maddesi gereği, bölgede nüfusun çoğunluğunun Türk olduğu ve arazilerinin de Türklere ait olduğu bilimsel olarak ispata çalışılmıştır. Buna yönelik bilgi ve belgeler toplanarak Amerikan Başkanı Wilson’a ve İtilaf Devletleri’ne gönderilmiştir. Bu bağlamda heyetler oluşturularak Avrupa’ya yollanmış ve diplomasiyle netice alınmaya çalışılmıştır. Tüm bu eylemler esnasında Padişaha ve Sadarete bağlı olduğu dokümanlarda belirtilse de Cemiyetler kendi başlarına hareket etmişlerdir. Örneğin, Avrupa’ya gidip oradaki yetkililerle görüşmek için İstanbul’un iznini istememişlerdir. Hepsini bir araya getiren ateş ise İzmir’in işgaliyle yakılmış, süreç meşakkatli günlerden sonra Sivas Kongresi, İstanbul’un işgali ve Büyük Millet Meclisi’nin Ankara’da toplanması ile devam etmiştir. Barışçıl örgütler olarak kurulan bu cemiyetler, başka çözüm yolu kalmadığını görünce, teker teker silahlı mücadele kararı almışlar ve direnişin öncülüğünü yapmışlardır. Ancak özellikle belirtmek gerekir ki bu cemiyetler direniş kararı almadan önce de Karakol Cemiyeti, Anadolu’ya silah ve insan kaçırmaya başlamıştır. Valilik izinleriyle legal olarak kurulan Cemiyetler ise önceleri daha çok paravan işlevi görmüşler, İzmir’in işgali ve İstanbul’un Anadolu’daki kontrolü yitirmesi üzerine de direnişin merkezleri olmuşlardır.

6. Genel Değerlendirme ve Sonuç

Makalemiz Enver Paşa ve İttihatçıların Büyük Cihan Harbi’nin kaybedileceğini düşünüp devamında yapılacak bir bağımsızlık savaşına hazırlık yapıp yapmadığı sorularını

138 İsmail Şen, “Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi’nin Kuruluşu Faaliyetleri ve Atatürk’ün Cemiyete Katkıları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XVI, sy. 47 (Temmuz 2000): 542-543.

na yanıtlar aramaya çalışmıştır. Bu konuda mevcut literatür tarandığında iki yaklaşım ön plana çıkmaktadır. Birinci ve daha az seslendirilen yaklaşım, Türk Kurtuluş Savaşı'nın, en azından başlangıcında, ciddi bir İttihatçı etkisi olduğunu kabul ederek süreci özellikle Karakol Cemiyeti üzerinden tartışmakta ancak bu hareketi İstanbul'dan Anadolu'ya insan, silah ve cephane kaçırılmasıyla sınırlandırmaktadır. Bu yaklaşım Enver Paşa veya Talat Paşa gibi diğer İttihatçı liderleri çok az anmakta, hareketin kendiliğinden başladığını ve devam ettirildiğini öne sürmektedir. Bu yaklaşımda adı çokça anılan Kara Vasıf'ın Enver Paşa komutasında önemli görevler verilen bir albay olduğu ve eski İaşe Müdürü Kara Kemal'in Birinci Dünya Savaşı sırasında oluşturduğu başarılı esnaf örgütlenmesinin ise Talat Paşa tarafından kurdurulduğu es geçilmektedir. Oysa Kara Vasıf ve Kara Kemal'in birlikte kurdukları bir gizli örgütün Enver ve Talat Paşalardan bağımsız olduğunu düşünmek çok da olası değildir. Üstelik İttihatçı liderlerin yurtdışına gitmesini takip eden ilk günlerde faaliyete geçen Karakol'da bir üst aklın olmadığını kabul etmek de İttihatçılığın bilinen yapısına ters düşmektedir. Ayrıca bu yaklaşım İttihatçıların ve liderlerinin hiç ortada görünmediği ikinci safhada Kurtuluş Savaşı'nın nasıl başarıya ulaştığını da açıklamamaktadır.

İkinci ve daha çok kabul edilen yaklaşımsa İttihatçıları anmadan Kurtuluş Savaşı'nın yerel güçler tarafından başlatıldığı ve Sivas Kongresi'nden sonra Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Heyet-i Temsiliye tarafından devralındığını iddia etmektedir. Bu yaklaşım ise Atatürk dâhil diğer Paşaların ve siyasetçilerin İstanbul'dan Anadolu'ya nasıl geçtiklerini çok fazla tartışmamakta, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin Mütareke'den hemen sonra aynı anda birçok yerde ve benzer şekilde kurulmalarını göz ardı etmekte ve milli mücadelenin Erzurum ve Sivas Kongrelerinden sonra başladığını iddia etmektedir.

Araştırmamızda da gösterdiğimiz gibi Enver Paşa kendisinin yaptığı bir plan dâhilinde ve Kafkasya'ya geçmek üzere ülkeden ayrılmıştır. Edirne'nin de Balkan Savaşlarının ikinci safhasında kurtarıldığını her zaman dile getiren Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedileceğini anladıktan sonra savaşın ikinci safhası için hazırlıklara başlamıştır. Öncelikle, kardeşi Nuri Paşa'yı Libya'dan getirip yeni kurdurduğu Kafkas İslam Ordularının başına geçirmiş ve Almanlarla karşı karşıya gelme pahasına bu ordunun Eylül 1918'de Bakü'ye girmesini sağlamıştır. Bundan hemen önce de Haziran 1918'de de Tiflis'te bir Azerbaycan Devletinin kurulmasına ön ayak olmuştur. Gerekli olan maddi desteği sağlamak için Yusuf İzzettin Paşa'yı önemli bir meblağ parayla Kafkasya'ya yollamış ve amcası Halil Paşa'yı da Doğu'daki en önemli orduların başına atamıştır. Kurulan Azeri devletinin Bakü'ye geçmesine de öncülük eden Enver Paşa, Nuri Paşa'nın Almanların olası bir müdahalesine karşı İngilizlerin

ve Amerikalıların desteğini almasını ve hatta yeni kurulan devletin onlar tarafından tanınması için görüşmelerde bulunmasını da istemiştir. Enver Paşa'nın planı yeni kurulan devletin başına geçip olaylar yatıştıktan sonra savaşın ikinci safhası için Anadolu'ya girmek olarak görünmektedir.

Aynı esnada, olası bir işgali engellemek için henüz mütarekenin mürekkebi dahi kurumadan, Anadolu'nun önemli merkezlerinde, daha önce İttihatçılarca kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin altyapısı ve elemanları kullanılarak, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kurulmaya başlanmıştır. Trakya-Paşaeli, Trabzon, Erzurum, Kilikya, İzmir, Kars gibi bölgelerde kurulan cemiyetler ve yerel hükümetler bunlara örnek olarak gösterilebilir. Bir müddet sonra neredeyse her bölgede bir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuş ve milli mücadele bunlar üstünden organize edilmiştir. Bu derneklerde tanınmış İttihatçılar, resmi olarak görev almamakla birlikte, geri planda ama gerçek liderler olarak yer almışlardır. Kurulan cemiyetlerin hepsi için valiliklerden resmi onaylar alınmıştır. Bu derneklerin temel amaçları, kuruldukları bölgelerin işgale uğramaması için çalışmak ve çoğunluğun Türklere ait olduğunu bilimsel olarak başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere tüm yabancı devletlere ispatlamak olarak sıralanmıştır. Bu ispatlanırsa da Wilson Prensiplerinin 12. maddesi gereği Türklerin çoğunlukta olduğu bu bölgelerin işgale uğramasının önüne geçeceği düşünülmüştür. Cemiyetlerin kurucularının meslekleri, kuruluş zamanları, yapıları ve nizamnameleri neredeyse birebir aynıdır. Başlangıçta barışçıl amaçlarla kurulan bu dernekler, İzmir'in işgalinden sonra topladıkları kongrelerde silahlı mücadele kararı almışlardır.

Eski Teşkilat-ı Mahsusacıardan oluşan diğer bir kısmı ise işgale silahlı direnişi organize etmek amacıyla Kasım 1918'de Karakol Cemiyeti'ni kurmuşlardır. İstanbul'dan Anadolu'ya insan, silah ve cephaneye kaçırılan bu gizli örgütün temelindeki insan kaynağıysa Kara Kemal'in örgütlediği esnaflar, hamallar ve gümrükçülerden oluşmuştur. Bu sayede örgüt çok kısa sürede İstanbul'a yayılmış ve pek çok başarılı operasyon gerçekleştirmiştir. Görüldüğü üzere Mondros Ateşkesi imzalanır imzalanmaz savaşın ikinci safhası için yapılan plan uygulanmaya konmuştur. Hatıralarda bu planın askeri ve istihbarat konularında tek yetkili olarak görev yapan Enver Paşa ve Talat Paşa tarafından yapıldığı dillendirilmektedir.

Sonuç olarak, Enver Paşa ve İttihatçılar savaşın ikinci safhası için planlar yapmışlar ve Mütareke'den hemen sonra bunu hemen uygulamaya koymuşlardır. Enver Paşa bu planlama doğrultusunda Kafkasya'ya geçmek için harekete geçmiş ancak uzun uğraşlarına rağmen istediği yere ulaşamamıştır. Bu esnada başsız kalan Hareket, kendisine yeni bir lider seçerek faaliyetlerine devam etmiştir.

Kaynakça

Adıvar, Halide Edip. *Türkün Ateşle İmtihanı*. İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2020, 20. Baskı.

Ahmad, Faroz. *İttihat ve Terakki 1908-1914 (Jön Türkler)*, trc. N. Ülken, İstanbul: Sander Yayınları, 1971.

Ahmad, Faroz. *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. trc. S. C. Karadeli. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014, 5. Baskı.

Ahmad, Faroz. *İttihatçılıktan Kemalizme*. trc. F. Berktay. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016, 8. Baskı.

Ahmet İzzet Paşa. *Feryadım, İstiklal Harbi'nin Gerçekleri, I. Cilt*. haz. S. İzzet Furgaç ve Yüksel Kanar. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019, 3. Baskı.

Ahmet İzzet Paşa. *Feryadım, İstiklal Harbi'nin Gerçekleri, II. Cilt*. haz. S. İzzet Furgaç ve Yüksel Kanar. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019, 3. Baskı.

Aksu, Kenan. *İngiliz Belgelerinde Enver Paşa*. İstanbul: İyidüşün Yayınları, 2017.

Akşin, Sina. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele. Cilt I*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1992.

Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitabevi, 2017.

Alşan, Songül ve Gülsemin Akın. *Tarih Metodolojisi Tarihi Kaynaklar ve Araştırma Yöntemleri*. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2019.

Armaoğlu, Fahir. *Türk Siyasi Tarihi*. İstanbul: Kronik Kitap, 2017.

Arslan, Emir Şekip. *Sürgünde Üç Ölüm*. trc. A. Akpınarlı. İstanbul: Truva Yayınları, 2004.

Aslan, Betül. “Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol

Cemiyeti'nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma", *Atatürk Dergisi* 4, sy. 1 (2004): 29-63.

Atatürk, Mustafa Kemal. *Gençler İçin Fotoğraflarla Nutuk*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, 20. Baskı.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Enver Paşa, Makedonya'dan Orta Asya'ya, 1914-1922, Cilt III*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2017, 13. Baskı.

Bardakçı, Murat. *Enver*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Bıyıklıoğlu, Tevfik. *Trakya'da Milli Mücadele. Cilt I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.

Bleda, Mithat Şükrü. *İmparatorluğun Çöküşü İttihat ve Terakki Kâtibi Umumisi*. İstanbul: Destek Yayınevi, 2010.

Cebesoy, Ali Fuad. *Moskova Hatıraları, Milli Mücadele ve Bolşevik Rusya*. İstanbul: Temel Yayınları, 2017.

Çam, Mehmet Mert. *Kara Kemal, Küçük Efendi*. İstanbul: İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, 2018.

Çapa, Mesut. "İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyet (Aralık 1918-Mart 1920)". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 7, sy. 21 (1991): 553-565.

Çetin, Nurten. *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015.

Çetinkaya, Ali ve Kazım Özalp. *Direnış 1919*. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2009.

Çolak, Mustafa. *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019, 3. Baskı.

Çukurova, Bülent. *Kurtuluş Savaşı'nda Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları*. Ankara: Ardıç Yayınları, 1994.

Denker, Arif Cemil. *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*. İstanbul: Arma Yayınları, 1992.

Eyicil, Ahmet. *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Liderlerinden Doktor Nazım Bey 1876-1926*. Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2021.

Güner, Zekai. *Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1 Aralık 1918-13 Mayıs 1920)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998.

Güven, Cemal. “Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri ve Karakteristik Özellikleri”, *İnsan ve Medeniyet Araştırmaları* içinde. İstanbul: Çizgi Kitabevi, Ekim 2019.

Halil Paşa. *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e, Bitmeyen Savaş, Kütulamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları*, haz. M.Taylan Sorgun. İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1972.

Halperin, Sandra ve Oliver Heath. *Political Research Methods and Practical Skills*. New York: Oxford University Press, 2012.

Hatemi, Nilüfer. *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri, Birinci Cilt*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021, 3. Baskı.

Hatemi, Nilüfer. *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri, İkinci Cilt*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021, 3. Baskı.

İnan, Afet. *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*. İstanbul: İmge Kitabevi, 1997.

Kaya, Erol. “İttihat ve Terakki Liderlerinin Yurtdışına Kaçışları ve Bunun İstanbul Basınındaki Yankıları”. *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi* 10, sy. 1 (2008): 181-201.

Kutay, Cemal. *Atatürk Enver Paşa Hadisesi, Talat Paşa'yı Nasıl Vurdular, Milli Mücadelede Yeşil Ordu Efsanesi, Mütarekede Pontos Sukasti*. İstanbul: İklim Yayıncılık, 2004. 2. Baskı.

Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, trc. B. B. Turna. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2017, 9. Baskı.

Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, 21. Baskı.

Mayatepek, Osman ve Fatih Bayhan. *Dedem Enver Paşa*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.

Mehmed Cavid Bey. *Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi -I*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu. İstanbul: Temel Yayınları, 2000.

Mehmed Cavid Bey. *Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi -II*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu. İstanbul: Temel Yayınları, 2000.

Menteşe, Halil. *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentşe'nin Anıları*. İstanbul: Altınordu Yayınları, 2019.

Piyale, Mesut. “*Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri*” Yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1992.

Polat, Nazım Hikmet. “*Milli Mücadelede Sivil Direnişin Kökleri: Müdafaa-i Milliye Cemiyeti 1913-1919*, (2013)”, Son güncelleme 22.08.2022. <https://www.altayli.net/milli-mucadelede-sivil-direnisin-kokleri-mudafaa-i-milliye-cemiyeti-1913-1919.html>

Semiz, Yaşar ve Ömer Akdağ. *Yenibahçeli Şükrü Bey'in Hatıraları*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2011.

Sonyel, Salahi R. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika. Cilt I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

Şen, İsmail. “*Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin Kuruluşu Faaliyetleri ve Atatürk'ün Cemiyete Katkıları*”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi XVI*, sy. 47 (Temmuz 2000): 537-559.

Şimşir, Bilal. *Malta Sürgünleri*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1970.

Şimşir, Bilal. *British Documents on Atatürk 1919-1938. Cilt: I.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1973.

Tamura, Eileen H. “Narrative History and Theory”. *History of Education Quarterly* 51, sy. 2 (2011): 150-157.

Tanör, Bülent. *Türkiye’de Kongre İktidarları (1918-1920)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998.

Tansu, Samih Nafiz. *İki Devrin Perde Arkası, Hüsamettin Ertürk, Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı*. İstanbul: Parola Yayınları, 2016.

Tevetoğlu, Fethi. “Milli Mücadelenin Gizli Kuruluşlarından Karakol Cemiyeti”. *Türk Kültürü Dergisi* VIII, sy. 95 (Eylül 1970): 757-763.

Togan, Ahmet Zeki Velidi. *Tarihte Usul*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1985.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*. İstanbul: Arba Yayınları, 1952.

Turan, Şerafettin. *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı’nın Kuvayı Milliye Hatıraları*. Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1967.

Turan, Şerafettin. “Kurtuluş Savaşı’nda Kongreler”. Cumhuriyetin 50. Yıl Dönümü Semineri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1975.

Ülkü, İrfan, *KGB Arşivlerinde Enver Paşa, Türklüğün Son Cephesi*. İstanbul: Milenyum Yayınları, 2016.

Yalçın, Hüseyin Cahid. *Siyasal Anılar*, haz. R. Mutluay. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976.

Yamauchi, Masayuki. *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa, Türkiye’den Türkistan’a*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1995.

Yel, Selma. *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Mer-

kezi, 2002.

Zürcher, Erik Jan. *Milli Mücadelede İttihatçılık*. trc. N. Salihoğlu. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1995, II. Baskı.

**19. Yüzyıl Avrupa Diplomasisi içinde Oryantal Yer Arayışlar:
Sultan Abdülaziz'in 1867 Avrupa Gezisine Bir Bakış**

**Search for a Place in the 19th Century European Diplomacy from the Orient:
An Overview of 1867 European Tour of Sultan Abdulaziz**

Mustafa Murat Yurtbilir

Dr.

Avustralya Ulusal Üniversitesi (Australian National University)

yurtbilir@yahoo.com

ORCID: 0000-0001-9688-0978

Gönderim Tarihi: 27.05.2024

Kabul Tarihi: 25.06.2024

Yayımlanma Tarihi: 28.06.2024

Nasıl Atıf Yapılır:

Yurtbilir, Mustafa Murat. "19. Yüzyıl Avrupa Diplomasisi içinde Oryantal Yer Arayışlar: Sultan Abdülaziz'in 1867 Avrupa Gezisine Bir Bakış". *Eklektik Sosyal Bilimler Dergisi* 2, sy. 1 (Haziran 2024): 129-160.

19. Yüzyıl Avrupa Diplomasisi içinde Oryantal Yer Arayışlar: Sultan Abdülaziz'in 1867 Avrupa Gezisine Bir Bakış

Mustafa Murat Yurtbilir¹

Öz

Sultan Abdülaziz'in 21 Haziran-7 Ağustos 1867 tarihlerinde geniş bir heyet ile gerçekleştirdiği Avrupa gezisi Osmanlı diplomasisi için önemli bir dönüm noktasıdır. Zira bu ziyaret bir Osmanlı Sultanının ilk Avrupa gezisidir ve Osmanlı seçkinlerine devletlerinin Avrupa'da nasıl algılandığı konusunda ilk elden bilgi sağlamıştır. Aynı zamanda bu gezide Sultan Abdülaziz ve yanındakiler Avrupa'nın güçlü devletleri ile kendi gelişmişlikleri arasında 19. yüzyılın sonundaki büyük farkı yerinde gözlemlemişlerdir. Bu ziyaret 1854-1856 Kırım Savaşı ile 1876-1878 yıllarındaki 93 Harbi arasındaki dönemin tam ortasında Girit İsyanı'nın en zor zamanlarında gerçekleşmiştir. Osmanlı bürokrasisi 1815 Viyana Kongresi sonrası kurulan Avrupa düzenninde kendilerine Düvel-i Muazzama içinde yer aramaktaydılar. Bu minvalde Avrupa gezisinin ilk amacı Osmanlı'nın ancak 1856 Paris Antlaşması ile kabul ettirebildiği "büyük Avrupa devleti" kimliğinin teyidi ve buradan hareketle sınırlarının dokunulmazlığına güvence sağlanmasıdır. Osmanlı devlet adamları için Kırım Savaşı esnasında sağlanan İngiliz ve Fransız ittifakının devamı da Rus tehdidinin önünün alınması için elzemdi. Ziyaretin bir diğer amacı ise Girit İsyanı esnasında Avrupa devlet adamlarının ve kamuoyunun sempatisini kazanmaktı. Bu çalışma Sultan Abdülaziz'in 1867 Avrupa gezisinin gelişimini neden ve sonuçlarıyla incelemektedir.

Anahtar Kelimeler *Osmanlı Diplomasisi, Sultan Abdülaziz, Girit İsyanı, Oryantalizm, Avrupa Uyum*

¹ Dr., Avustralya Ulusal Üniversitesi (Australian National University), yurtbilir@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-9688-0978.

Search for a Place in the 19th Century European Diplomacy from the Orient: An Overview of 1867 European Tour of Sultan Abdulaziz

Abstract

The European tour of Ottoman Sultan Abdulaziz between June 21-August 7 in 1867 was a milestone for the Ottoman diplomacy. This was the first visit by an Ottoman Sultan to Europe and provided firsthand formation to the Ottoman elites on how their state was perceived by the Europeans. Furthermore, Ottoman delegation had the opportunity to observe the gap in the development levels of the major European states and the Ottoman Empire. This tour coincided with the most difficult phase of the Cretan Rebellion which was in the mid of the period between the Crimean War of 1854-1856 and the Ottoman Russian Wars of 1876-1878. Ottoman visit was also aiming at ensuring support or sympathy of the European powers in the Cretan Conflict. Ottoman bureaucracy was seeking a guarantee for the territorial integrity of the Empire through confirmation of their status as the “great power” by the European powers. Ottoman bureaucracy was previously successful to settle in the alliance with the British and the French Empires during the Crimean War. The continuation of this alliance was seen as a shelter against the threat from the northern neighbour, the Russian Empire. Ottoman Sultan’s visit was also seeking the extension of this alliance. This study overviews the European tour of Sultan Abdulaziz in 1867 with its causes and the results.

Keywords *Ottoman Diplomacy, Sultan Abdulaziz, Crete Rebellion, Orientalism, Concert of Europe*

Giriş

Sultan Abdülaziz’in 21 Haziran 1867 günü Dolmabahçe Sarayı’ndan ayrılarak başladığı ve 7 Ağustos 1867 sabahı İstanbul’a geri dönmesiyle son bulan Avrupa gezisi Osmanlı tarihinde özel bir yere sahiptir. Bu uzun gezi, önceki padişahların fetih amacıyla Avrupa içlerine dek ayak basmaları esnasındaki temasları bir kenara bırakılırsa, bir Osmanlı hükümdarının katıldığı ilk ve son diplomatik yurtdışı gezisidir. Sultan Abdülaziz’in uzun gezisi Avrupa’da yeni güçlerin şekillendiği bir döneme denk gelmiştir. 1861 yılında İtalyan yarımadasında bir ulus devletinin doğması, ardından 1871’de Prusya’nın Alman birliğini gerçekleştirmesi bu yıllardadır. Bir yandan da Osmanlı Devleti için Kırım Savaşı’ndan sonra Rusya’nın dikkat ve önceliğini Karadeniz ve Balkanlar’dan Orta Asya’ya kaydıracağı geçici ve göreceli bir ferahlama ara

dönemidir.

Ayrıca bu gezinin 1854-56 Kırım Savaşı ile 1876-78 Osmanlı-Rus Savaşları'nın arasındaki yirmi yıllık dönemin tam ortasında gerçekleşmesi de önemlidir. Zira 1839-1876 arasındaki Tanzimat Devri'nin bu son yirmi yıllık dilimi, II. Abdülhamid'in uzun istibdat yönetimi öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda gazetelerin, tiyatronun, edebiyatın kamusal alanı genişletip siyasallaştırdığı renkli bir dönemdir. Osmanlı okumuşu ve bürokratu Avrupa siyaset ve toplumunu, sanat ve uygarlığını öğrenmektedir; Avrupa kaynaklı fikir akımlarına sonuna kadar açıktırlar.

Bu çalışmanın amacı Sultan Abdülaziz'in uzun Avrupa seyahatinin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ziyaret edilen ülkelerde nasıl algılandığını araştırmaktır. Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin kendini konumlandırmak istediği “büyük devlet” kategorisi ile Düvel-i Muazzama ticari eliti ve bürokrasilerinin Osmanlı devletini yerleştirdiği “çeperdeki bağımlı doğulu devlet” kategorisi arasındaki uçurumu da gözden geçirmektedir. Bu amaçla bu çalışmada gezinin genel bir dökümü dönemin gazeteleri ve birinci elden tanıklık etmiş kişilerin anıları yoluyla sunulmaktadır.

Gezi Öncesi İstanbul'da ve Düvel-i Muazzama Basınından Genel Görünüm

Tanzimat Fermanı'nın ilanının ardından 1840 yılında yayınlanmaya başlanan yarı resmi nitelikteki *Ceride-i Havâdis*, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk gazetesi olarak kabul edilir. Ancak özellikle 1860'ta yayımlanmaya başlanan *Tercüman-ı Ahval* ve daha sonra 1862'den itibaren *Tasvir-i Efkâr* gazetesi ile *Diyojen* ve *Hayal* gibi mizahi siyasal dergiler söz konusu on yılı Yeni Osmanlıların etkin muhalefeti ile tanıştırmıştı. Osmanlı bürokrasisinin bu muhalefete tepkisiyse 1864'ten itibaren yasal düzenlemelerle basın özgürlüğünü kısıtlamak olmuştur. Zira “Devlet-i Âliyye'nin eksikliğini gediğini millete açık etmek yurtseverlik olarak nitelendirilemezdi.”²

21 Haziran 1867 Cuma günü başlayan Sultan Abdülaziz'in Avrupa gezisi öncesinde gezinin başlıca durağı olan Paris, Osmanlı yönetici sınıfına ve Sultan'a muhalefet eden Yeni Osmanlı kuşağının sığınağı durumunda idi. Özellikle İstanbul'da 25 Kasım 1864 tarihinde ilan edilen 35 maddelik Osmanlı Devleti'nin ilk Matbuat Kanunu'nun bu hicrette büyük etkisi olmuştu. Bu yasada saltanata, bakanlara, bürokratlara, müt-

2 M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2008), 95.

tefik devletlere yönelik eleştiriler ile genel asayiş tehlikeye atacak yayınların hapis cezasına neden olacağı ilan edilmişti.³ Aynı yasa gazete çıkarmanın izne bağlı olduğu hükmünü de getirerek Yeni Osmanlıların devlet erkânına yönelik eleştirilerini sona erdirmeyi hedeflemekteydi. Türk basın hayatının ve Yeni Osmanlı düşüncesinin öncülerinden İbrahim Şinasi, 1865 yılının hemen başında yürürlüğe gireceği duyurulan Matbuat Kanunu'nun bir süredir gazetesinin sürdürdüğü muhalefet nedeniyle kendisine yönelik baskıları artıracacağı korkusuyla 28-30 Ocak 1865'te İstanbul'u terk ederek Paris'e yerleşmişti.⁴

Mustafa Fazıl Paşa'nın 24 Mart 1867 tarihinde *La Liberte* gazetesinde Sultan Abdülaziz'e yönelik yayınlamış olduğu mektup, İsmail Hami Danişmend tarafından Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin propagandaya başlaması olarak değerlendirilmektedir.⁵ Bir nüshası Fransa İmparatoru III. Napoleon'a sunulan ve Türkçe kopyaları İstanbul'da da dağıtılan bu mektupta Mustafa Fazıl Paşa, Âli ve Fuat Paşalar başta olmak üzere tüm devlet erkânını ağır sözlerle eleştiriyor, “tebdil-i usûl-i idare” ve “nizam-ı serbestâne” talep ediyordu.⁶ Özellikle mektuptaki meşhur “Padişah sarayına en güç giren şey doğruluktur” ifadesi doğrudan doğruya Sultan'a da eleştiri içeriyordu.⁷ Bu mektubun yayınlanmasının ardından 10 Nisan 1867 tarihinde Sırbistan'da Osmanlıların elinde kalan son dört kale olan Belgrad, Böğürdelen⁸, Semendire⁹ ve Gladova kalelerinden Osmanlı askerlerinin çekilmesi de Yeni Osmanlı basınında Ali Suavi ve Ziya Paşa tarafından ağır biçimde eleştiriliyordu.¹⁰

İki yıl kadar önce Şinasi'den *Tasvir-i Efkâr* gazetesini devralan Namık Kemal de Pa-

3 Nurşen Mazıcı, “1930'a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 5, sy. 18 (1996): 133.

4 Erik Jan Zürcher, *Turkey: A Modern History* (Londra: I.B. Tauris, Haziran 2004), 68.

5 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, (İstanbul: Türkiye Yay., 1972), 212-214. ve Ş. Tufan Buzpınar, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 31; (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2020), 300-301. Daha sonra *Bir Eser-i Siyasi* adıyla 1910 (1326) yılında İstanbul'da basılmıştır.

6 Danişmend, “*İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4”, 214.

7 Mektubun sadeleştirilmiş biçimini için: İİF Araştırma Grubu, “Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e Mektubu”, *İktisat İşletme ve Finans* 11, sy. 127 (1996): 14-29.

8 Sabacz

9 Smederevo

10 Danişmend, “*İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4”, 216.

ris'te bulunan Mustafa Fazıl Paşa'nın daveti üzerine Ziya Paşa ile birlikte 17 Mayıs 1867 tarihinde İstanbul'dan ayrılmak zorunda kaldılar.¹¹ Bu esnada Sultan Abdülaziz, Paris'te resmi açılışı 1 Mayıs 1867'de yapılmış bulunan Paris Uluslararası Fuarı'na gitmek için hazırlık hâlindeydi. Zaten III. Napoleon tarafından Paris'e davet edilen Sultan Abdülaziz'in de fuarı ziyaret edeceği belli olunca Mayıs ayında İmparatorluğun tüm vilayetlerine ürettikleri en iyi kalite sanayi ve tarım ürünlerinin en çabuk biçimde İstanbul'a gönderilmesi emri iletilmişti. Sergi alanındaki Osmanlı pavyonunu düzenlemek için dört kişilik bir ekip önceden Fransa'ya yollanmış, sergilenecek ürünler de iki ayrı gemide ikişer kişilik görevliler eşliğinde yola çıkarılmıştı.¹²

Fransa'da 1867 yazı boyunca açık kalan Büyük Fuar'daki Osmanlı Devleti pavyonunda Bursa Yeşil Cami'nin kopyası olan bir cami, Boğaziçi'nin Anadolu kıyılarında yer alan lüks köşkleri simgeleyen Boğaziçi Köşkü ve geleneksel Türk hamamının bir örneği yer almaktaydı. Osmanlı Devleti'nin Paris Fuarı'ndaki yetkilisi Selahaddin Bey'in Fransızca olarak 1867'de yayımladığı 255 sayfalık *Türkiye 1867 Evrensel Sergisi* adlı kitap, Osmanlı katılımının mahiyeti konusunda geniş bilgiler vermesi yanında söz konusu dönemdeki Osmanlı ürün çeşitliliği konusunda da çok önemli bilgiler içermektedir.¹³ Selahaddin Bey'in kitabı Fuar'ın ziyaretçilerine Osmanlı İmparatorluğu'nun eyaletleri, ordusu, kentleri, etnik ve dini grupları, sahip olunan gemiler, limanlardan yapılan ticaret, telgraf ve posta alt yapısı gibi çeşitli konularda oldukça geniş tanıtıcı bilgiler veriyordu.

İngiliz *The Observer* gazetesinin Paris muhabiri 31 Mayıs 1867 tarihinde Londra'ya geçtiği haberde 1867 Paris Fuarı dolayısıyla Fransa'nın başkentine gelecek yabancı imparator ve krallar üzerine yorumlara yer veriyordu. Özellikle Rus Çarı II. Aleksander'ın Paris gezisine 1856 mutabakatını yenileme amaçlı geldiği yorumlarının Fransız basınında yaygın olduğuna dikkat çeken muhabir, İngiltere ve Fransa'nın bu isteklere direneceğini belirtiyordu. Esasen Paris Uluslararası Fuarı'nı ziyaret eden hükümdarlar arasında II. Aleksander'ın önemli bir yeri vardı. Zira Kırım Savaşı sonrası Paris Anlaşması ile 1856'da tesis edilen Avrupa düzenine ve özellikle Karadeniz'in

11 Yusuf Mardin, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın Londra Yılları 1867-1870 (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği, Taha Toros Arşivi No: 506773), 7.

12 Aziz Tekdemir, "1867 Paris Sergisi ve Sultan Abdülaziz'in Sergiyi Ziyareti", Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 3, sy. 6 (Temmuz-2013): 9-12.

13 Selahaddin Bey, *La Turquie a L'exposition Universelle de 1867* (Paris: Librairie Hachette, 1867). Bu kitabın İstanbul Fuar Merkezi Kütüphanesi tarafından yayımlanan (çev. Hakan Arca) Türkçe çevrilmiş çevirisi de mevcuttur.

silahsızlandırılmasına karşı Rusya'nın revizyonist talepleri olduğu biliniyordu. Aynı haberde Osmanlı Sultanının yanında birisi varken yemek yemediği, mecbur kaldığında kafes benzeri bir yapı içerisinde misafirlerinin yemeğine eşlik ettiğini yazan muhabir, Sultan'ın bu alışkanlığına Paris ve Londra'da da devam edip etmeyeceğinin bilinmediğini yazıyordu.¹⁴ Burada Fatih Sultan Mehmet zamanından beri devam eden padişahların yemeklerini yalnız yeme geleneğinin Avrupa'da biliniyor olması dikkate değer bir ayrıntı olarak göze çarpıyor.

Gezi öncesi Fransa ve İngiltere hükümetleri çok uzun süredir kendi vatandaşlarının Osmanlı İmparatorluğu dahilinde toprak edinmelerini engelleyen düzenlemelerin kaldırılması yönünde baskı yapmaktaydılar. Ayrıca Karal'ın da belirttiği gibi devlet ve vakıfların elindeki toprakların azaltılıp özel şahısların elindeki daha kolay satın alınabilir mülkün artması için de çaba gösteriyorlardı.¹⁵ Sultan Abdülaziz'in Avrupa gezisinin hemen öncesinde 1867 senesinin 10 Haziran'ında (7 Safer) Sefer Kanunu olarak da bilinen ve Hicaz hariç Osmanlı topraklarında yabancılara mülk edinme hakkı veren kanun yayınlanmıştır.¹⁶ Mülk edinme hakkı ilk olarak, yapılan protokol ile 1868 yılında Fransızlara, ardından İsveç, İngiltere, Prusya/Almanya, Rusya ve Yunanistan'ı içeren pek çok ülke yurttaşına tanınmıştır.¹⁷ Bu değişikliğin Avrupa gezisi öncesi apar topar yapılmasının amacı Avrupa kamuoyunda Girit İsyanı nedeniyle olumsuz olan Sultan ve Osmanlı Devleti hakkındaki havayı değiştirmektir.

Gerçekten de ziyaretin başat nedeni Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa başkentlerinde Girit İsyanı yüzünden sarsılan itibarının yeniden sağlanması ve Girit'teki isyancılar lehine olası bir Fransız-Rus ittifakının önüne geçilmesi idi.¹⁸ 1866 yılında Girit'teki isyan başladığından beri Avrupa kamuoyunda ve devlet adamları arasında genel hava Yunan isyancıların lehineydi. Örneğin, Abdülaziz'in gezisi öncesinde 5 Haziran 1867 tarihli *Guardian* gazetesinde Girit İsyanı ile ilgili uzun bir analiz yayımlanmıştır. İmzasız analizde İmparatorluk dâhilindeki Hıristiyan grupların ekono-

14 French Affairs, *The Observer* (2 Haziran 1867): 5.

15 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, c. 7 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003), 249-250.

16 Bu yasanın genel bir analizi için; Nedjib H. Chiha, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimenkul Mülkiyeti Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu", *AÜHFD* 24, sy. 1 (1967): 247-274.

17 Danişmend, "İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. 4", 228.

18 Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1963), 235.

mik ve entelektüel gelişiminin Müslüman nüfustan katbekat fazla olduğu, buna karşın mahkemelerde ve dini yaşamda Hıristiyanlara karşı ayrımcılık yapıldığı savunuluyordu. Dönemin Avrupası'na hâkim olan düşünceleri yansıtan bu makalede, zayıf ancak zalim bir idare olduğu iddia edilen Osmanlı Devleti'nin reformlarla kurtarılamayacağı, Girit başta olmak üzere diğer tüm Hıristiyan grupların eninde sonunda bağımsızlıklarını kazanacakları öngörüsü yapılıyordu.¹⁹

Abdülaziz'in Avrupa seyahati için hareketinden bir gün önce 20 Haziran 1867 tarihli *Manchester Guardian* gazetesinde Fransa, Rusya, Prusya ve İtalya'nın Girit'teki çatışmaların sona erdirilmesini ve Düvel-i Muazzama ile Osmanlı Devleti'nin ortaklaşa bir komisyon kurarak adalıların şikâyetlerini çözüme ulaştırmasını istedikleri bir nota verdikleri haberi vardı. Aynı gazetede Osmanlı Bankası'nın İmparatorluğun altı aylık borç dökümünü içeren raporu da haber oluyordu. Buna göre Osmanlı Bankası tahsil ettiği 117 milyon lira borcun 103 milyonunu yurtdışına yollamış, gerisini de ülke içindeki servis hizmetleri için tutmuştu. Yılın ikinci yarısı için 72 milyon lira daha tahsilat yapılacaktı.²⁰ Tanzimat Dönemi entelektüel canlanmanın yanı sıra devletin dışarıdan borçlanmasının da başladığı bir zaman dilimidir. 1854 yılında dış borçlanmanın başlaması ve ardından Osmanlı borçlarının idare ve transferi için 1863'te İngiliz ve Fransız sermayeli Bank-ı Osmani-i Şahane'nin kuruluşu Osmanlı Devleti'ni Avrupa finans piyasasının çeperinde "iyi bir müşteri" pozisyonunda konumlandırmıştı. Zira 1867 sonunda Girit ayaklanması bastırıldığında Batı ülkelerinden daha önceki Yunan ayaklanmalarıyla karşılaştırıldığında Osmanlı karşıtı ve Girit'in "bağımsızlık mücadelesini" destekleyen çok az tepkinin gelmesinde Pera'daki Fransız ve İngiliz finansal kazanımlarının yüksek olmasının payı büyüktü.²¹

Sultan Abdülaziz ve Maiyetinin Yola Çıkışı

Tüm bu görünüm içerisinde Paris'teki Evrensel Fuar'a katılacak Osmanlı Heyeti 21 Haziran 1867 günü cuma namazının ardından İstanbul'dan yola çıkmıştır. Cuma namazı ve selamlığına Padişah'ı uğurlamaya büyük bir kalabalığın geldiği konusunda fikir birliği olmasına karşın uğurlamanın Ortaköy Camisi'nde mi yoksa Nusretiye Camisi'nde mi olduğu konusunda farklı görüşler mevcuttur. Osmanlı vakanüvisi Ahmet Lütfü Efendi ve ona dayanan pek çok araştırmacı Padişah'ın gezi öncesi son

19 *The Manchester Guardian*, 5 Haziran 1867, 2.

20 *The Manchester Guardian*, 20 Haziran 1867, 3.

21 Alan Palmer, *The Decline and Fall of the Ottoman Empire* (London: John Murray, 1992), 137.

selamlığının Tophane'deki Nusretiye Camisi'nde olduğunu yazmaktadır.²² Ancak Nihat Karaer geziye bizzat katılan Baş Mabeynci Hilmi²³ Efendi'nin notlarında mekânın Ortaköy Camisi olarak geçtiğini yazarak bu kaynağın daha güvenilir olduğunu belirtmektedir.²⁴ Nitekim İsmail Hami Danişmend de merasimin Ortaköy Camisi'nde gerçekleştiğini yazmaktadır.²⁵

İlginç bir diğer nokta da Karaer'in Sultan Abdülaziz'in cuma selamlığının ardından hemen yola çıkmadığını, Dolmabahçe Sarayı'na geçerek Rus Çarı'nın oğlu Alexei Alexandrovich ile görüşüğünü belirtmesidir. Buna göre kız kardeşi Olga, Yunan kralı I. George ile evlenen Rus Çarı II. Aleksander'in oğlu Aleksei Alexandrovich, *Aleksander Nevsky*²⁶ gemisiyle Yunanistan'a düğüne giderken İstanbul'dan geçmekte idi. Bu nedenle Sultan Abdülaziz İstanbul'daki Rus elçisi General Nikolai İgnatiev'in eşlik ettiği Aleksei Alexandrovich ile Dolmabahçe Sarayı'nda bir görüşme yapmıştır ve Rus heyetinin Fuad ve Âli Paşalardan yakınmasını dinlemiştir.²⁷ İ. H. Danişmend'in kronolojisinde ve Baş Mabeynci Halîmî Efendi'nin söz konusu dönemde aldığı notlarda ise bu görüşmeyle ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Sultan Abdülaziz Avrupa gezisine çıkarken veliaht yeğeni Murad ve şehzade yeğeni Abdülhamid ile kendi oğlu şehzade Yusuf İzzeddin'i de yanına aldığından Sadrazam Âli Paşa İstanbul'da saltanat naibi olarak bırakılmıştır. Tanzimat Devri'nin diğer önemli siması Hariciye Nazırı Keçecizade Fuad Paşa ise Sultan'a gezisinde eşlik etmekteydi. Osmanlı kafilesi, Sultan ve maiyetinin bulunduğu *Sultaniye* vapuru, yardımcıları ve malzemelerin bulunduğu *Pertev Piyale* vapuru ile bunlara eşlik eden *Aziziye* ve *Orhaniye* zırhlı firkateynlerinden oluşmaktaydı. Ayrıca Fransa'nın İstanbul

22 Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, c. 9 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 116.

23 Nejdet Gök transliterasyonunda "Halimî Efendi" olarak kullanılmaktadır. Nejdet Gök, "Mütercim Halimî Efendi'nin Notları Çerçevesinde Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ve Sonuçları", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy. 7 (2012): 181.

24 Nihat Karaer, "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Ziyareti ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları" (Doktora tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2003), 57.

25 Danişmend, "İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. 4", 217.

26 Karaer *La Turquie* gazetesine atıfla geminin adının Olga olduğunu belirtmektedir. Ancak Alexei Aleksandrovich'in o dönem görevli olduğu gemi bir sene sonra Rusya'ya dönüş yolculuğunda batacak olan *Aleksander Nevsky*'dir. Karaer, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Ziyareti ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları*, 57.

27 Karaer, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Ziyareti ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları*, 57-58.

büyükelçisi Nicolas Prosper Bourée'ye Sultan'ın seyahatine eşlik etmesi amacıyla gönderilen *Forbin* vapuru da kafiyele dâhil olmuştu.²⁸ Bunlardan başka Sultan Abdülaziz ve maiyetini karşılamak amacıyla, Fransız donanmasından bazı gemiler Çanakkale önlerine gönderilmiştir. Fransa'nın Yafa'da konuşlanmış bulunan Levant Filosu Amiral Simon komutasında 5 Haziran 1867'de Çanakkale'ye hareket etmiş, 20 Haziran'dan itibaren Bozcaada açıklarında Sultan'ın gemisini karşılamak için beklemeye başlamıştır.²⁹

Kalabalık gezi kafilesinde Sultan Abdülaziz, şehzadeler Murad, Abdülhamid ve Yusuf İzzeddin ile Fuad Paşa dışında sivil ve asker kökenli pek çok bürokrat bulunuyordu. Hariciye Teşrifatçısı Mehmet Kâmil Bey, Divan-ı Hümayun baş tercümanı Arifi Bey, Özel Kalem Müdürü Ali Fuad Bey'in yanında Hariciye Nezareti'nden mabeynci ve kâtip seviyesinde sekiz sivil memur daha kafiyeledeydi. Ayrıca Amiral Rasim Paşa, Esat Paşa,³⁰ Sultan'ın başyaveri Rauf Paşa, veliaht Murad Efendi'nin yaveri Albay Mehmet Bey, şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin yaveri Yarbay Ahmed Bey ile değişik rütbe-lerde on sekiz askeri personel de kafiyele dâhildi. Sultan'ın hekimbaşı Marko Paşa, Baş imam Hayrullah Efendi, ikinci imam Akşehirli Hoca Hasan Efendi ve İstanbul Şehremanetini temsilen Ömer Faiz Bey diğer dikkate değer kafiye üyeleri idi.³¹

Yolculuğun ilk gecesini Marmara'nın kuzey sahilleri boyunca ilerleyen kafiye, 22 Haziran Cumartesi günü sabahı Çanakkale'ye varmıştır. Halimî Efendi'nin notlarında Sultan'ın bu esnada Pertev Piyale Vapuru'nda olduğunu yazmaktadır.³² Sultan ve yanındakiler için Kala-i Sultaniye olarak bilinen Çimenlik Kalesi'nde karşılama ve ardından uğurlama merasimi yapılmış, bu noktadan itibaren Sultan'ın gemisini içeren konvoya Fransız donanmasından gemiler de katılmıştır. Sultan Abdülaziz Çanakkale'de Çimenlik Kalesi'nde kendisine takdim edilen Fransız deniz subayları-

28 Karaer, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Ziyareti ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları*, 58.

29 "French Affairs", *The Observer*, 5.

30 Sultan Abdülaziz döneminde iki dönem sadrazamlık yapmış olan Sakızlı Ahmed Esat Paşa.

31 Karaer, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Ziyareti ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları*, 59-61. Katılanların listesi Karaer'in yanı sıra şu kaynaktan da bulunabilir: Ali Kemali Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati* (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1944), 98-99.

32 Nejdet Gök, "Mütercim Halimî Efendi'nin Notları Çerçevesinde Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ve Sonuçları", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy. 7 (2012): 181. Halimî Efendi'nin notlarında yer alan Sultan'ın yolculuk esnasında vapurdan vapura geçiş yapması akla Abdülaziz'in mustarip olduğu deniz tutması rahatsızlığını getiriyor.

na çeşitli nişanlar vermiş, etraftaki tepeleri dolduran halkı selamlamıştır.³³

Halimî Efendi'nin gezi notlarına göre 23 Haziran 1867 Pazar günü Sakız ve Midilli önünden, 24 Haziran Pazartesi günü de Girit ve Yunanistan kıyıları açıklarından geçilmiş ve İyon Denizi'nden Messina Boğazı'na doğru yol alınmaya başlanmıştır. Ne var ki kabile Messina'ya varmadan önce hava ilk defa bozmuş ve fırtına çıkmış, denizde olmaktan dolayı zaten çok huzursuz olan Sultan Abdülaziz ürkerek öfkeyle derhal İstanbul'a geri dönülmesini emretmiş, ancak Fuad Paşa'nın çabaları sonucu ikna edilebilmiştir.³⁴ 25 Haziran Salı günü sabahı ise Sicilya'daki Etna Yanardağı'nın önünden geçilerek, erken saatlerde Sicilya'daki Messina limanına ulaşılmıştır.³⁵ Kafille burada hem fırtınanın etkisini atlatmak hem de yakıt ikmali için bir gün durmuştur.

İtalyan karasularına girerken İtalya donanmasından bir zırhlı gemi ile üç fırkateyn Sultan Abdülaziz ve yanındakileri top atışlarıyla karşılamış ve 28 Haziran sabahı beraberce Napoli'ye varılmıştır. Sultan burada Osmanlı Devleti'nin Floransa'daki elçisi Rüstem Bey'le birlikte, bazı İtalyan amiral ve subaylarını Sultaniye vapurunda kabul etmiştir. Birkaç saat Napoli Limanı'nda kabuller ile geçtikten sonra kabile Napoli'den hareket ederek Korsika açıklarından Fransa karasularına girmiştir.³⁶

Osmanlı Heyetinin Fransa'ya Varışı

Sultan Abdülaziz'in içinde olduğu kabile, 29 Haziran 1867 Cumartesi günü sabah beş civarında Toulon tersanesine girerek deniz yolculuğunu sonlandırmıştır.³⁷ Toulon'da hem resmi karşılama hem de şehirdeki yerel halkın karşılaması çok canlı ve şatafatlı olmuştur:

“Bütün sokaklara, evlere bayraklar ve her türden simgeler asılmıştı. Bu durum alışılmamış bir görüntü sergiliyordu. Rıhtıma pek uzak olmayan bir yerde yeşil bir bayrak

33 Karaer, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Ziyareti ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları*, 61.

34 Karaer, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Ziyareti ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları*, 62.

35 Gök, “Mütercim Halimî Efendi'nin Notları Çerçevesinde Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ve Sonuçları”, 181.

36 Danişmend, “*İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. 4*”, 218.

37 Gök, “Mütercim Halimî Efendi'nin Notları Çerçevesinde Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ve Sonuçları”, 182.

görülyordu. Ortasından kocaman bir ayyıldız ile ikiye ayrılan bu bayrağın yanında Meryem Ana, diğey yanında ise elinde kılıcı ile Saint Louis temsil ediliyordu. Bu amblemlerle süslenen ev, adeta iki dinin uzlaşmasını simgeliyordu.”³⁸

Toulon’da Sultan’ın karaya çıkması şerefine 101 pare top atışı yapılırken meydana gelen kaza sonucunda bir topçu süvarisi ölmüş, üç topçu eri de yaralanmıştır. Sultan Abdülaziz bunun üzerine bu kişilere yüklüce bir para yardımında bulunmuştur.³⁹ Toulon’daki karşılama töreninden sonra bir süre dinlenen kafiye bir ziyafet düzenlenmiş, ardından at arabalarıyla Marsilya’ya oradan da trenle Paris’e doğru yola çıkmıştır.

Osmanlı Sultanı Abdülaziz, Toulon’a ayak basmadan bir gün önce Fransa hükümeti, Osmanlı Devleti’nin Paris elçisinin daha önceki iletmiş talep üzerine o esnada Paris’te bulunan Namık Kemal ve Ziya Paşa’dan ülkeyi terk etmelerini istemiştir. Her iki Yeni Osmanlı da Padişah’ın Fransa’ya varmasından önceki akşam Londra’ya göç etmek üzere 28 Haziran 1867 Cuma günü Dover’dan İngiltere’ye giriş yapmışlardır.⁴⁰ Karaer, Fransız hükümetinin bu davranışında II. Aleksander’a Fransa ziyareti sırasında kalkışılan suikast girişiminin ardından Padişah’ın hayatına yönelebilecek tehditlere karşı bir çeşit ön önlem almak ihtiyacı hissetmesinin yattığını söylemektedir. Aynı zamanda Paris’teki Osmanlı Elçisi Cemil Paşa’nın Yeni Osmanlıların sürülmesi için gezi öncesi yaptığı yoğun lobi çalışması da bu kararda etkilidir.⁴¹ Ancak asıl ilginç olan ise Yeni Osmanlıların Paris’teki mali destekçisi durumunda olan Mustafa Fazıl Paşa’nın Sultan’ı karşılamak için kalabalık bir grupla beraber Toulon’a kadar gitmesi ve Padişah tarafından oldukça sıcak bir biçimde kabul edilmesidir.⁴²

Abdülaziz’in Fransa gezisinin başlamasından önce Paris’ten dünyaya Fuarla ilgili geçilen haberlerde Osmanlı Sultanı hakkında buram buram oryantalizm kokan yorumlara da çok sık yer veriliyordu. Örneğin “1001 Gece Masallarından fırlamış, elinde Alaaddin’in sihirli lambası kafasında fesi” bir figürün anlatıldığı *Sydney Morning*

38 Fransa’da yayınlanan *La Turquie* gazetesinden aktaran Karaer, *Sultan Abdülaziz’in Avrupa Ziyareti ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları*, 66.

39 *The Manchester Guardian*, 6 Temmuz 1867, 4.

40 Yusuf Mardin, *Namık Kemal ve Ziya Paşa’nın Londra Yılları 1867-1870*, (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği, Taha Toros Arşivi No: 506773): 7.

41 Karaer, *Sultan Abdülaziz’in Avrupa Ziyareti ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları*, 73.

42 Karaer, *Sultan Abdülaziz’in Avrupa Ziyareti ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları*, 68.

Herald gazetesi haberinde Sultan'ın fesini çıkarıp halkı selamlayıp selamlamayacağı ya da tuğ şeklindeki dev elmas mücevheratının ne kadarının halk tarafından görülebileceği gibi konular yazılıyordu.⁴³

30 Haziran 1867 Pazar günü öğleden sonra üç civarında Osmanlı heyetini taşıyan tren Paris'e ulaşmıştır. Olağanüstü biçimde süslenmiş olan Paris'teki Kuzey Garı'nda Fransa İmparatoru III. Napoleon seçkin askerlerden oluşan merasim bölüğü ve bando takımıyla birlikte, Padişah'ı bizzat karşılamıştır. Hazırda bekletilen alay ve tören arabalarıyla birlikte, Padişah'ı Tuileries Sarayı'na götürmüştür. İmparatoriçe Eugénie ile burada görüşen Abdülaziz daha sonra ikameti için ayrılmış olan Élysée Sarayı'na yine yoğun tezahüratlar ve gösteriler eşliğinde götürülmüştür.⁴⁴ Ancak Meksika İmparatoru Maximilien'in ölüm haberi gelmesi üzerine sonraki günlerde gösterişli ve gürültülü merasimlere son verilmiştir.⁴⁵ Hatta Karaer'in *La Turquie* gazetesinden aktardığına göre Padişah ölüm haberinin ardından kendisi için yapılan gösterilerin durdurulmasını İmparator'dan bizzat istemiştir.⁴⁶ Sultan'ın Paris'teki yoğun görüşme trafiğinde en önemli kabulleri 3 Temmuz'da Paris'e gelen Londra Belediye Başkanı Sir Thomas Gabriel, 5 Temmuz'da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Paris büyükelçisi ünlü diplomat Klemens von Metternich ve yine aynı gün Paris'teki Osmanlı Bankası yetkilileridir. Abdülaziz at arabasıyla Paris sokaklarında, kentin çevresindeki Bolougne ormanında ve Botanik Parkı'nda da incelemelerde bulunmuş ve Napoleon Bonaparte'ın mezarını ziyaret ederek dua etmiştir.⁴⁷

8 Temmuz günü Sultan Abdülaziz ve maiyeti; Wurtemberg Kralı, Saxe-Weimar Dükü, Karadağ Prensi, Orange Prensi ile Aosta ve Leuchtenberg Dükleri'nden oluşan toplulukla beraber askerî geçit törenini izlemişler; aynı günün akşamında ise Osmanlı

43 *Sydney Morning Herald*, 3 Haziran 1867, 3.

44 Gök, "Mütercim Halimî Efendi'nin Notları Çerçevesinde Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ve Sonuçları", 182.

45 Gök, sayfa 182. Meksika İmparatoru Maximilien, Habsburg hanedanına mensuptu ve Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph'in kardeşiydi. Meksika tahtına Fransa İmparatoru III. Napoleon'un desteğiyle oturmuştu. Abdülaziz'in Paris ziyareti sırasında Meksika'da Cumhuriyetçiler tarafından kurşuna dizilerek öldürüldüğü haberi Avrupa'ya ulaşmıştı.

46 Karaer, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Ziyareti ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları*, 85.

47 Padişahın Paris'teki gezi ve görüşmeleri için bkz. Karaer, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Ziyareti ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları*, 85-90.

Bankası Fuad Paşa için bir akşam yemeği vermiştir.⁴⁸ Bu noktada dikkat çekici olan Osmanlı Sultanı'nın Avrupa'nın göreceli olarak küçük devletlerinin hükümdarlarıyla beraber geçit töreni programına yönlendirilmiş olmasıdır. Aynı akşam dönemin ünlü bankerlerinden Isaac Pereire'in ev sahipliğinde düzenlenen ve İngiltere'nin Fransız temsilciliğinden Bruce'un da bulunduğu yemek esnasında Fuad Paşa, Sultan'ın Fransız medeniyetinin görkemi karşısında çok etkilendiğini belirtmiştir. Fuad Paşa, İngiltere ve Fransa arasındaki uyumun hem Osmanlı Devleti için hem de dünyanın ekonomik gelişmesi için çok önemli olduğunu eklemiştir.⁴⁹ 9 Temmuz'da Sultan Abdülaziz Versailles Sarayı'nı ve Napoleon Bonaparte tarafından kurulan seçkin St. Cyr askerî okulunu ziyaret etmiştir.

1867 Paris Fuarı'nda ilk defa uluslararası bir organizasyondaki Osmanlı pavyonunda Sultan Abdülaziz'in büyük boy bir portresinin de bulunduğu yağlı boya resim sergisinin açılmış olması dikkate değerdir. Sergide 1864 yılında Abdülaziz tarafından resim üzerine eğitim almak üzere Paris'e gönderilen Şeker Ahmet Paşa'nın resimleriyle beraber, Osman Hamdi ve çeşitli yabancı ressamın eserleri de sergileniyordu.⁵⁰ Cemal Kutay'ın Ömer Faiz Efendi'nin Ruznamesinden aktardığına göre Osmanlı kafilesi Fuar'da sergilenen ürünler karşısında hem çok etkilenmiş hem de İmparatorluğun geri durumunu düşünerek üzülmüşler, hatta umutsuzluğa kapılmışlardır:

“Bütün dünya milletleri, neleri var, neleri yok buraya taşımışlar. Sanayi ilerlemesi karşısında hayrette kaldık. Aziz dostum Halimî Efendiyle nemli gözlerimizi sildik. Hiç duraksamadan aynı şeyi düşündük ki, bu yapılanların daha iyileri bizde yapılabilir; ilk madde olarak her şeyimiz var. Halkımız zeki ve daha da görev bilincine sahip aslında, fakat tahsil yok, ilim yok, irfan yok, teşkilât yok!”⁵¹

Fuar ziyareti devam ederken Girit'teki isyan da tüm sıcaklığıyla sürüyordu. Yukarıda belirtildiği gibi Avrupa gezisinin başat amaçlarından birisi Avrupa'da söz konusu isyan dolayısıyla oluşan Osmanlı karşıtı havayı dağıtmak idi. Abdülaziz'in gezisinden on ay önce Eylül 1866'da Yunanistan'la birleşmek isteyen asilerin Girit'te başlattığı isyan bir türlü bastırılmamıştı. Otuz yıl Girit Valiliği görevinde bulunmuş

48 *The Manchester Guardian*, 10 Temmuz 1867, 3.

49 *The Manchester Guardian*, 10 Temmuz 1867, 3.

50 Banu Çolak, “Ondokuzuncu Yüzyıldan Günümüze Türkiye’de Değişen Sergileme Kavramı, Sergi Etkinlikleri ve Sergi Mekanları”, *Journal of Fine Arts*, sy. 19 (2011): 2.

51 Cemal Kutay, *Avrupa'da Sultan Aziz* (İstanbul: Geçmişten Günümüze Türk Kitaplığı, 1970), 39.

olan Giritli Mustafa Naili Paşa'nın isyancılar karşısında başarısızlığının ardından Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın Mart 1867'de Girit'e gönderilmesi de bu büyük adadaki kalkışmayı sonlandıramamıştı. Fuar ziyareti sırasında zeki bir devlet adamı olan Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın Sultan'a tercüman olarak eşlik ettiği bir görüşmede, İmparator III. Napoleon doğrudan doğruya Abdülaziz'e en iyi yolun Girit'i Yunanlılara teslim etmek olduğunu ifade etmişti. Abdülaziz'in Avrupa ziyaretinden hemen önce İstanbul'a İngiltere elçisi olarak atanan Henry G. Elliot'un anılarına bakacak olursak, Sultan İmparator Napoleon'un bu davranışına çok kızmıştı.⁵² Her ne kadar Fuad Paşa, Sultan'ın Paris'e çağın muhteşem icatlarını yerinde görmeye gidip de "İmparatorluğun bir parçasını budamaya yarayacak bir aletle" ülkeye dönmesini kendi milletine anlatamayacağını söyleyerek durumu geçiştirmişse de Abdülaziz'in hışmından kurtulamamıştı. Akşam İstanbul'dan Âli Paşa'nın da telgraf mesajlarıyla dâhil olduğu yoğun ikna çabaları sonucunda Abdülaziz geziye devam etmeye zar zor ikna edilebilmişti.⁵³ Girit İsyanı ise ancak Sultan'ın Avrupa gezisi bittikten sonra Ekim 1867'de Sadrazam Âli Paşa'nın Girit'e gönderilmesi ile bastırılabilir.

Benzer şekilde Fransa İmparatoriçesi'nin Karadağ konusunda sınır bölgelerinde Karadağlılar lehine toprak düzenlemesi isteyen sözlerini Abdülaziz "Mülkünden bir karış toprak vermek bir hükümdar için ne kadar güç imparatoriçe hazretleri bilmezler, fakat Napoleon hazretleri bunu pek güzel anlarlar"⁵⁴ şeklinde yanıtlıyordu. Girit'teki isyan konusu Osmanlı heyetinin Paris'te bulunduğu on günlük süre içerisinde defalarca ve her zaman gayriresmî konuşmalarda Sultan Abdülaziz ve Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın önüne gelmiştir. Şüphesiz bu tarz konuşmaların en bilineni 3. Napoleon'un bir sohbet sırasında Osmanlı Devleti'nin Girit'ten Yunanistan lehine vazgeçmek için ne kadar fiyat isteyeceği sorusuna Fuad Paşa'nın "aldığımız fiyata veririz" biçimindeki yanıtıdır.⁵⁵ Sultan, Osmanlı heyeti ile birlikte 11 Temmuz 1867 günü geç vakitlerde Paris'ten ayrılarak ertesi sabah vapurla İngiltere'nin Dover kasabasına geçmek üzere Boulogne'ye doğru yola çıkmıştır.

52 Sir Henry G. Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, ed. by his daughter (London, 1922), 183.

53 Henry G. Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, 184.

54 Karal, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, c. 7, 118.

55 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, 219.

Sultan Abdülaziz ve Osmanlı Heyetinin İngiltere'ye Ulaşması

Sultan Abdülaziz'in Avrupa ziyareti öncesinde yaşanan ilginç bir durum da İngiltere hükûmetinin ve özellikle İngiliz Dışişleri bürokrasisinin daha Sultan İstanbul'dan Fransa'daki fuar için ayrılmadan başlayan Kraliçe Victoria'yı Sultan'la görüşmeye ikna çabalarıdır. Bir diğer kayda değer nokta ise İngiltere'yi ziyaret talebinin İngiltere'den gelmediği ve Osmanlı hükûmetinden kaynaklandığının Kraliçe'ye bildirilmesidir. 22 Mayıs 1867 tarihinde İngiltere Dışişleri Sekreteri Lord Stanley, General Grey'e gönderdiği notta Türk elçisinin kendisine Sultan'ın Londra'yı ziyaret etmek istediğini bildirdiğini ve bu ziyaretin önemli siyasi sonuçlar doğurabileceğini iletliyordu. Zira Lord Stanley'e göre İstanbul'daki İngiliz gücü diğer tüm rakip ülkelerden daha baskındı ve bunu devam ettirmek İngiltere için önemli idi.⁵⁶ Lord Stanley aynı notunda Fransızların imparatorluklarının ihtişamı ve İmparator'un dostça ev sahipliğiyle Osmanlı Padişahı'nı etkilemeye çalışacaklarını, İngiltere'nin de en az Fransa'nunki kadar görkemli bir misafirperverlik göstereceğinden emin olduğunu belirtiyordu.⁵⁷ General Grey, 25 Mayıs tarihli yanıtında Kraliçe Victoria'nın Sultan Abdülaziz'e Buckingham Sarayı'nda konaklama imkanı sağlanmasını ve bir resepsiyon verilmesini önermekte olduğunu, ancak kendisinin sağlık sorunları nedeniyle İskoçya'daki tatilini kesmeyi arzulamadığını, Sultan'a hükûmetin ev sahipliği yapmasını istediğini yazıyordu.⁵⁸ En sonunda 6 Temmuz 1867 tarihli *Guardian* gazetesinin Kraliçe Victoria'nın Londra'nın batısındaki Windsor kasabasında bulunan ikametgâhında Sultan'ın gelişini bekleyeceğini haberleştiği İngiltere bürokrasisi ile Kraliçe arasındaki uzun süren inatlaşmanın sona erdiğini anlatıyordu.⁵⁹

12 Temmuz 1867'de Abdülaziz İngiltere'ye ayak basana kadar süren yazışmalardan anladığımız kadarıyla İngiliz bürokrasisi Kraliçe'nin uzun süren direnişini kırmakla ve Kraliçe'yi Londra'ya dönmeye razı etmekle kalmamıştı. Aynı zamanda Kraliçe'nin ev sahipliğinde İngiliz donanmasının ana üssü olan Portsmouth açıklarındaki Spithead'de Osmanlı heyetine İngiliz deniz gücünü gösterecek bir geçiş töreni yapılmasını ve burada Sultan'a İngiliz Garter (*the Most Noble Order of the Garter*) nişanı verilmesini de kabul ettirmişti. Osmanlı kafilesi yağış altında Dover'a ayak bastığın-

56 George Earle Buckle (eds), *The Letters of Queen Victoria, A Selection of Her Majesty's Correspondence and Journal Between the Years 1862 and 1878*, Vol. 1, (London: John Murray: 1926), s. 426.

57 Buckle, *The Letters of Queen Victoria*, 427.

58 Buckle, *The Letters of Queen Victoria*, 427.

59 *The Guardian*, 6 Temmuz 1867, 4.

da Kraliçe'nin oğlu veliaht Galler Prensi Edward ve Kraliçe'nin kuzeni Cambridge Dükü George tarafından karşılandı. Karşılamanın ardından Sultan ve Osmanlı kafilesi onuruna Dover Lord Warden Hotel'de öğle yemeği verilmiştir. Yemeğin ardından Osmanlı heyeti trenle Londra'ya gitmiş, Westminster Charing Cross tren garındaki karşılama merasimi ardından Buckingham Sarayı'nda kendilerine tahsis edilen ikametgâhlarına çekilmişlerdir.⁶⁰ Tren yolculuğu sırasında Sultan Abdülaziz, çalkantılı bir havada gerçekleşen yolculuğun etkisiyle yalnız kalıp kendisine ayrılan kompartımanda vakit geçirmek istemiş, aynı nedenle tren Dover'dan ayrıldıktan kısa bir süre sonra Folkestone istasyonunda kısa bir mola da vermiştir.⁶¹

Ertesi gün yani 13 Temmuz Cumartesi günü Osmanlı heyeti Kraliçe Victoria'yı Windsor Kalesi'nde ziyaret etmiştir. Sabah trenle Londra'dan ayrılan Abdülaziz, Kraliçe'ye takdim edilmiş, Sultan da Osmanlı heyetini Kraliçe Victoria'ya tanıtmış ve ardından beraber öğle yemeği yenilmiştir.⁶² Sultan, Londra sokaklarından atıyla halkı selamlamak için geçtiğinde *Times* gazetesi "tipik bir Türk'e benziyor" şeklindeki manşetiyle olayı haberleştiriyordu.⁶³ O yıllarda Victoria döneminin tüm ihtişamını yaşayan üzerinde güneş batmayan İngiliz İmparatorluğu'nun başkentinde, "tipik bir Türk" oryantal prototipinin insanların zihinlerinde yer ettiğini çok yaygın olan bu tarz haberlerden anlayabiliyoruz.

15 Temmuz 1867 Pazartesi günü Sultan Abdülaziz Buckingham Sarayı'nda ticari, diplomatik ve yerel pek çok heyetle görüşmeler yapmıştır. Sabah Manchester Belediye Başkanı'nın önderliğindeki bir heyet ile görüşmüş ve onlardan Manchester şehrini de ziyaret etmesi için davet almıştır. Heyete Manchester Pamuk Temin Derneği Başkanı John Cheetham da eşlik etmiştir. Amerikan İç Savaşı nedeniyle İngiliz tekstil sektörüne başlıca hammaddesi olan pamuğun sağlanmasında Osmanlı topraklarının önemi çok artmıştı. İngiliz Pamuk Temin Derneği temsilcisi konuşmasında Sultan'a, devlete ait işlenmeyen tarım arazilerinin pamuk üretimi için İngiliz üreticilere ücretsiz tahsis edilmesi, bu topraklardan herhangi bir kira bedeli istenmemesi, beş yıl boyunca üretilen pamuğun aşar da dahil her türlü vergiden muaf tutulması, pamuk tarımında kullanılacak her tür makinenin gümrüksüz Osmanlı topraklarına girişine izin verilmesi ve dernek tarafından ülkeye Amerikan pamuk tohumunun serbestçe so-

60 Karaer, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Ziyareti ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları*, 109-110.

61 *The Observer*, 14 Temmuz 1867, 3.

62 *The Observer*, 14 Temmuz 1867, 3.

63 *The Times*, 11 Temmuz 1867.

kulmasının sağlanması nedeniyle teşekkür ediyordu. Aynı zamanda Liberal Parti'den milletvekili de olan Cheetham geziden hemen önce tanınan yabancılara Osmanlı topraklarında mülk edinme hakkı için de Sultan'a minnettar olduklarını iletliyordu.⁶⁴ Sultan ise pamuğun her iki ülkenin de gelişmesinde büyük önem taşıyan bir hammadde olduğunu söyleyerek Osmanlı hükûmetinin pamuk endüstrisine desteğinin sürmesi gerektiğini belirtmiştir.

Aynı gün Osmanlı Demiryolları Şirketi ve Varna Demiryolu Şirketi'nin Müdürleri ile Londra, Manchester ve Liverpool Ermeni ve Yahudi cemaatlerinden oluşan heyetler de Sultan ile görüşmüştür. Öğleden sonra Sultan Abdülaziz, Londra'da bulunan çeşitli ülkelerin elçileri ile bir resepsiyonda buluşmuştur.⁶⁵ Sultan, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Rusya, Fransa gibi Avrupa Uyumu'nun büyük devletlerinin yanı sıra iki yıl önce sona eren Amerikan İç Savaşı'nın yıkımını onarmaya çalışan Amerika Birleşik Devletleri, henüz birliğini sağlamış İtalya, Hollanda, Belçika, Prusya, Bavyera, Danimarka, İsveç, İspanya, Portekiz, Brezilya ve İran'ın İngiltere'deki temsilcileri ile resepsiyonda görüşme imkânı bulmuştur. Aynı günün akşamüstü Londra Hayvanat Bahçesi'ni gezen Sultan, daha sonra İtalyan Kraliyet Operası'nın gösterisini izlemeye gitmiştir.⁶⁶ İngiliz basınının haberlerine göre Sultan'ın oğlu Yusuf İzzeddin, Hayvanat Bahçesi ziyaretine katılırken veliaht şehzade Murad mevcut değildir. Daha ilginç ise muhtemelen küçük Yusuf İzzeddin'in sürekli babasının giydiği üniformaların bir kopyasını giymesi nedeniyle gazetelerde veliaht olarak adının geçmesidir. Her ne kadar İngiliz kraliyet geleneklerine göre değerlendirildiğinde hâlihazırdaki sultanın büyük oğlu olması hasebiyle veliaht sanılması mümkünse de pek muhtemeldir ki Sultan Abdülaziz de kendi oğlu lehine bir saltanat veraseti düzenlemesi düşünmekteydi.

Sultan Abdülaziz'in bir süreden beridir başta veliaht Murad olmak üzere diğer şehzadelere güvensizlik duyduğu, Murad'ın kendi saltanatına karşı Yeni Osmanlılarla işbirliği içerisinde bir harekate kalkışacağı vehmiyle kendi oğlu olan Yusuf İzzeddin'i veliaht yapmak arzusunda olduğu söylentileri yaygındı.⁶⁷ Hatta Lerchenfeld'in kaydettiğine göre Sultan Spithead'e İngiliz donanmasını izlemeye gitmeden önce, veliaht şehzade Murad'ın Londra'dan gizlice İstanbul'a döneceği ve Sultan Abdülaziz'in

64 The *Manchester Guardian*, 16 Temmuz 1867, 6.

65 The *Manchester Guardian*, 17 Temmuz, 1867, 3.

66 The *Manchester Guardian*, 17 Temmuz 1867, 3.

67 Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Serail und Hohe Pforte, Enthüllungen über die jüngsten ereignisse in Stambul* (Wien, Pest, Leipzig: A. Hartleben's Verlag, 1879): 74-75.

yokluğunda sultan ilan edileceğine dair dedikodular Osmanlı heyetinde konuşuluyordu.⁶⁸ Öyle ki veliaht Murad ile tahta çıkma önceliğinde ikinci sırada olan şehzade Abdülhamid de Paris ve Londra ziyaretinde bulunmasına karşın on yaşındaki Yusuf İzzeddin Efendi, protokol kurallarına aykırı biçimde öncelikli olarak Fransa İmparatoru ve İngiltere Kraliçesi'ne takdim edilmişti.⁶⁹

21 Temmuz 1867 tarihli *Observer* gazetesinde Abdülaziz'in 15 Temmuz 1867 akşamı yaptığı İtalyan Kraliyet Operası'nı ziyareti üzerine bir haber ve oldukça uzun bir yorum yazısı yer almıştır. Gazeteye göre izleyiciler operadan ziyade Sultan'ı görebilmek için bir *guinea*⁷⁰ ödemişlerdir. Sultan Abdülaziz operaya “bir Osmanlı paşası gibi” askeri bir giysi ile gelmiş, 10 yaşındaki şehzade oğlu Yusuf İzzeddin Efendi de babasının giydiğinin tıpatıp kopyası olan bir elbise ile kendisine eşlik etmiştir.

Sultan, 16 Temmuz'da tüm günü Woolwich Ordu Donatım Merkezi'nde geçirmiştir. Albay Boxer tarafından verilen brifingte Sultan özellikle paraşütlerle ve İngiliz ordusunda yaygın olarak kullanılan dönemin önemli silahı Snider tüfekleriyle ilgilenmiştir. Bu gezi esnasında zırh fabrikasını da ziyaret eden Osmanlı heyeti çeşitli zırhlara deneme atışları da yapmıştır.⁷¹ Woolwich gezisinin uzun sürmesi nedeniyle aynı akşam Crystal Palace'da Sultan'ın onuruna düzenlenen klasik Batı müziği konserinin ancak ikinci yarısına yetişilebilmiştir. Konser esnasında Crystal Palace'da dört ay kadar önce Mart ayında çıkan yangını öğrenen Abdülaziz, restorasyon çalışmalarına katkı amaçlı 1000 sterlin bağış yapmayı önermiştir.⁷² Crystal Palace'daki konserde “Türk Sultanı Haşmetli Abdülaziz Hazretleri onuruna Zaffiraki Efendi tarafından yazılıp bestelenmiş ve Signor Arditi tarafından müziklendirilmiş kaside” de çalınıyordu. Emre Aracı, Arditi'nin Sultan Abdülaziz'e ithaf ettiği kasidenin notalarının on yıl önce Sultan Abdülmecid'e ithaf edilen ile aynı olduğunu, sadece sözlerinin mevcut

68 Schweiger-Lerchenfeld, 75.

69 Hakan T. Karateke, “Who is the Next Ottoman Sultan? Attempts to Change the Rule of Succession during the Nineteenth Century, in Weismann, Itzhak; Zachs, Fruma (eds), *Ottoman Reform and Muslim Regeneration: Studies in Honour of Butrus Abu-Manne*, (London & New York: I.B. Tauris, 2005): 41.

70 *Guinea* 1816 tarihine kadar dolaşımda olan bir para birimiydi. Yürürlükten kalkmasına karşın *guinea* terimi yüzyılın sonuna dek yaklaşık olarak 21 shilling tutarında bir miktarı anlatmak amacıyla günlük dilde kullanılmıştır.

71 “The Sultan”, *The Observer*, 21 Temmuz 1867, 3.

72 “The Sultan”, *The Observer*, 21 Temmuz 1867, 3.

Padişah'a uyarlandığını belirlemiştir.⁷³

17 Temmuz 1867 günü Osmanlı heyeti Kraliçe Victoria'nın da katıldığı görkemli İngiliz donanmasının geçit merasimini izlemek için Spithead'e gitmiştir. Kraliçe Victoria anılarında, Spithead'in çalkantılı sularında deniz tutmasından mustarip olan Sultan'ın sürekli olarak aşağıdaki kamaralarda dinlenmeye gidip tekrar geri döndüğünden donanmanın geçişinin pek azını görebildiğini yazmıştır.⁷⁴ Kraliçe Victoria aynı gün "8922 pound 14 şiline mal olan" Garter nişanını da Sultan'a takdim etmiştir.⁷⁵

Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın Spithead'de kendi sancağı ve kendi adamları ile Sultan'a eşlik ettiği ancak Sultan'ın yanında düşük profilde davranmaya özen gösterdiği İngiliz heyetinin dikkatinden kaçmamıştır. Yine aynı şekilde bu ilk karşılaşma esnasında Sultan'ın Fuad Paşa ya da kafilde yer alan Divan-ı Hümayun baş tercümanını Arifi Bey yerine Mısır Hıdivi'nden konuşmaları tercüme etmesini istemesi de İngiliz heyetinin notları arasındadır.⁷⁶ Aslında Abdülaziz İstanbul dışına ilk uzun gezisini Avrupa gezisinden dört yıl önce 1863'te Mısır'a yapmıştı. Avrupa gezisinden bir yıl önce Haziran 1866'da Mısır valilerine Hıdiv ünvanının verilmesi esasen Mısır'ın özerkliğinin tanınması idi. Mısır'la ilgili önemli bir diğer husus 1859 tarihinde kazılmaya başlanan Süveyş Kanalı inşaatında çıkan mali sorunların 22 Şubat 1866 günü Kahire'de imzalanan 17 maddelik bir mukavele ile halledilmesi ve bu mukavelenin gene o senenin 19 Mart günü Sultan Aziz'in bir fermanıyla tasdik olunmasıdır.⁷⁷

Palmer, Spithead'de İngiliz donanmasının geçiş törenini izleyen ve çok etkilenen Sultan Abdülaziz'in gezinin ardından güçlü bir Osmanlı donanması kurulması için arayışlara girdiğini ve İngiliz tersanelerine pek çok savaş gemisi siparişi verildiğini belirtiyor. Palmer aynı şekilde, gerek Fransa'ya ilk vardığında Marsilya-Paris arasında gerekse dönüş yolculuğunda Prusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu

73 Emre Aracı'dan aktaran Hikmet Toker, "Sultan Abdülaziz'in Müzisyen Kişiliğiyle İlgili İngiltere'de Yayınlanmış Bir Makale 'Sultan and His Music'", *Milli Saraylar*, s. 165-171.

74 Stanley Weintraub, *Victoria: An Intimate Biography* (New York: Truman Talley Books), 344.

75 Weintraub, 344.

76 Normalde nişanın Windsor Kalesi'ndeki Garter Şövalyeleri Şapeli'nde takdim edilmesi gerekirken İslam dininin halifesi konumundaki Abdülaziz'e bir ayrıcalık yapılarak kraliçenin yatında takdim edilmiştir. Buckle, *The Letters of Queen Victoria, A Selection of Her Majesty's Correspondence and Journal Between the Years 1862 and 1878*, Vol 1, 446.

77 Danişmend, "İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. 4", 231.

sınırları dâhilinde yaptığı tren yolculuklarının da Abdülaziz ve Osmanlı elitlerini İmparatorluk'ta demiryolu inşası için çalışmalara başlamaya yönelttiğini savunuyor.⁷⁸

18 Temmuz Perşembe akşamı Sultan için Guildhall'da bir eğlence düzenlenmişti. Bu eğlenceye dönemin İngiltere siyasetinin önde gelen isimleri eski Başbakan Earl Russell, bir yıl sonra başbakan olacak Benjamin D'Israeli, daha sonra Kanada valisi olarak da görev yapacak olan Lord Stanley de katılmıştı. 19 Temmuz Cuma günü ise Cambridge Dükü Prens George'un Sultan, şehzadeler ve Fuad Paşa için akşam verdiği ziyafetin ardından Hindistan Ofisi'nin düzenlediği baloya katılım gerçekleşmiştir. Sultan Abdülaziz balo salonuna Kraliçe Victoria'nın kızı Prenses Alice'in kolunda girmişti. Balo esnasında Sultan Garter nişanını göğsünde taşıırken Galler Prensi ve Cambridge Dükü de kendilerine takılan Mecidiye ve Osmanlı nişanlarını sergiliyorlardı.⁷⁹

20 Temmuz günü Sultan, Buckingham Sarayı'nda öğleden önce başladığı kabullere akşam üzeri beşe kadar devam etmişti. *The Observer* gazetesinin haberine göre dönemin en güçlü siyasi partisi Liberal Parti'nin düşünce kuruluşu hüviyetinde olan Reform Kulübü temsilcileri, Kraliyet Asya Derneği⁸⁰, Manchester ve Liverpool belediye başkanları ve heyetleri ile pek çok İngiliz asilzadesi, milletvekili, ordu mensubu Sultan Abdülaziz'e takdim edildiler. Kraliçe'nin kişisel korumalarının eşlik ettiği Sultan'ın kabullerine Osmanlı Devleti'nin Londra'daki elçisi Kostaki Musurus Paşa eşinin ölümü nedeniyle katılamıyordu. Akşam saat beş civarında üniformaları içerisindeki Osmanlı şehzadeleri, Sultan ve maiyeti ile beraber on at arabasına binerek Wimbledon'a İngiliz ordusunun geçit törenini izlemeye gittiler.⁸¹

Gazetenin bir gün sonraki nüshasında Wimbledon'daki geçit törenini izleyen Sultan Abdülaziz'in özellikle İngiltere'de Fransa'nın tersine zorunlu askere alma olmamasından ve gönüllü olarak orduda görev yapan askerlerin geçit töreninin başarısından etkilendiğini yazıyor. İlginç bir nokta ise Wimbledon'da Sultan'ı karşılamak için kırk ayak çapında "doğu usulü" çember bir çadırın kurulduğu ve içerisinde Osmanlı zevk-

78 Palmer, *The Decline and Fall of the Ottoman Empire*, 138.

79 *The Observer*, 21 Temmuz 1867, 3.

80 Royal Asiatic Society.

81 *The Observer*, 21 Temmuz 1867, 4.

lerine göre döşendiğinin belirtilmesidir.⁸²

21 Temmuz Pazar günü Sultan Abdülaziz Buckingham Sarayı'ndan çıkmamış, Westminster Köprüsü'nün mimarı Thomas Page'den köprü'nün yapımı ve eğiminin hesabı ile ilgili bilgi almıştır. 22 Temmuz Pazartesi günü sabah Sultan, Cemil ve Rauf Paşalar, General A.N. Hood ve Albay H. Ponsonby ile Marlborough House'da ikamet eden Galler Prensi ve Prensisi'ni yaklaşık iki kilometre mesafeyi at sırtında geçip ziyaret etmiştir.⁸³ Ardından bir buçuk yıl önce görevdeyken ölen İngiltere Başbakanı Lord Palmerstone'un eşi Lady Palmerstone'a taziye ziyaretinde bulunmuşlardır. Bu ziyaretin ardından Abdülaziz, Kraliyet Bahçe Bitkileri Cemiyeti⁸⁴ tarafından düzenlenen ve iki binden fazla kişinin katıldığı şölene katılmıştır. İngiliz Veliht Prensi Galler Prensi Albert Edward ve Cambridge Dükü Prens George gece boyunca Sultan'a eşlik ederken, Veliht Murad yerine Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzeddin protokol masasında yer almıştı. Abdülaziz havai fişek gösterileriyle de renklenen kalabalık şöleden gece bir sularında Buckingham Sarayı'na dönmüştür.⁸⁵

Osmanlı Heyetinin Kıta Avrupası'na Dönüşleri

23 Temmuz sabahı Buckingham Sarayı'ndan ayrılan Osmanlı heyeti önce Charing-Cross istasyonuna, oradan da Dover'e Kraliyet Bاندosu'nun çaldığı Türk şarkılarıyla hareket etmişlerdir. Sultan'a tahsis edilen Osborne yatına İngiliz zırhlıları Fransa'nın Calais limanına dek eşlik etmişlerdir. İngiltere'den ayrılmadan önce Sultan Abdülaziz kentin yoksullarına dağıtılmak üzere Londra Belediye Başkanına 2500 sterlin göndermiştir.⁸⁶

Aynı gün akşama doğru Calais'de tekrar kıta Avrupası'na ve Fransa'ya ayak basan Osmanlı heyeti burada trene aktarma yaparak Belçika'nın Liege kentine doğru yola çıkmışlardır. 23 Temmuz'u 24'üne bağlayan gece saat bir dolaylarında Liege tren garında Belçika Kralı Leopold ve Flanders Kontu veliaht Prens Philippe tarafından sıcak bir karşılama gerçekleşmiş ancak çeşitli ikramlardan ve kısa bir görüşmeden sonra saat

82 "Visit of the Sultan and Prince of Wales", *The Observer*, 21 Temmuz 1867, 6.

83 "The Sultan", *The Manchester Guardian*, 24 Temmuz 1867, 3.

84 Royal Horticultural Society

85 "The Sultan: Abdul Aziz Khan", *The Observer*, 28 Temmuz 1867, 3.

86 "The Sultan: Abdul Aziz Khan", *The Observer*, 28 Temmuz 1867, 3.

iki buçukta Osmanlı heyetini taşıyan tren Koblenz'e doğru yoluna devam etmiştir.⁸⁷ 24 Temmuz öğleden sonra Koblenz tren istasyonunda Prusya Kralı 1. Wilhelm, üst düzey asker ve bürokratlardan oluşan bir heyetle Sultan'ın trenini karşılamıştır. Gazetenin bildirdiğine göre Sultan Abdülaziz ve Fuad Paşa ilk vagondan, şehzadeler ise ikinci vagondan Koblenz istasyonuna inmişlerdir. Osmanlı heyeti Koblenz Kalesi'nde İmparatoriçe Augusta, Prusya Prensi Carl ve eşini ziyaret etmiştir.⁸⁸

Parlak ışıklarla donatılmış şehirden Ren Nehri gezisine geçen Osmanlı ve Prusya heyetleri ayrıca Prusya ordusunun geçit merasimini de izlemişlerdir.⁸⁹ Askerî geçit töreni sırasında Prusya ordusu ve silahlarından çok etkilenen Sultan Abdülaziz, 1. Wilhelm ile Fuad Paşa aracılığıyla çeşitli ateşli silahlar üzerine hararetli bir konuşma içerisine girmiştir. Zira Sultan bilahare Prusya ziyareti esnasında Prusya ordusunun disiplinine hayran kaldığını belirterek, bir Fransız-Prusya savaşını Prusya'nın kazanacağını ifade etmişti.⁹⁰ Osmanlı heyeti ertesi gün yani 25 Temmuz 1867 Perşembe öğle vakti Koblenz'den ayrılarak Nürnberg ve Passau güzergâhı ile Viyana'ya yönelmiştir.

27 Temmuz 1867 sabah erken saatlerde Viyana Garı'na giriş yapan Sultan Abdülaziz ve maiyetini taşıyan tren Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Jozef tarafından karşılanmıştır. Avrupa gezisinin önceki duraklarında oldukça güzel olan hava Viyana'da yerini şiddetli yağmura ve fırtınaya bırakmıştı. 29 Temmuz öğlen vakti Sultan Abdülaziz'e, Viyana Belediyesi'nden bir heyet, Viyana'da görevli çeşitli ülke temsilcileri, Papalık temsilcisi Kardinal Falcinelli, Viyana Başpiskoposu Kardinal Rauscher ve Osmanlı Yahudi cemaatinin Viyana'da ikamet eden temsilcileri takdim edildi. Bu merasim esnasında Viyana'daki Osmanlı ihraç ürünleri toptancısı Alkeney Adutt Elias da hazır bulunurken Oryantalist Baron Hammer Türkçe yaptığı konuşmada "Viyana kent surlarının iç tarafına girebilen ilk Sultan olan Abdülaziz'in ziyaretinden çok memnun olduklarını" belirtiyordu.⁹¹ Bavyera gazetesi *Bayerische Zeitung* muhabirinin 29 Temmuz'da bildirdiğine göre Viyanalı silah üreticileri Werndl Remington ve Wänzl, Sultan'a Osmanlı ordusunda kullanılmak üzere tüfek ve parçala-

87 "The Sultan", *The Manchester Guardian*, 25 Temmuz 1867, 3.

88 *Reuters Express*, 25 Temmuz 1867.

89 *Reuters Express*, 25 Temmuz 1867.

90 Karal, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, c. 7, 119.

91 *Neue Würzburger Zeitung*, 1 Ağustos 1867, 2.

rı tanıtımı yapmışlardır. Gazetenin haberinde Osmanlı ordusuna Sultan'ın gezisinin Paris ve Londra uğraklarında benzer sunumlar yapıldığına da dikkat çekiliyordu.⁹²

30 Temmuz'da Sultan Abdülaziz Viyana Mühendis Birlikleri'nin Tuna Nehri üzerindeki köprü hakkındaki takdimlerini dinlemiş, ardından da Viyana Şehir Tiyatrosu'na geçmiştir.⁹³ Viyana basınında yer alan ve 31 Temmuz'da İstanbul'daki muhabirlerden iletilen haberlerde Sultan'ın Adriyatik Denizi'ne çıkmak yerine Rusçuk üzerinden nehir yoluyla İstanbul'a dönmeyi seçtiği bildirilmektedir.⁹⁴

Viyana'dan 31 Temmuz günü Tuna Nehri yoluyla ayrılan Sultan Abdülaziz, gemi kalkmadan önce şehrin yoksullarına dağıtılmak üzere on bin forint bağışlamıştır.⁹⁵ Gemi, Viyana'dan hareket ettikten sonra Peşte, Novi Sad, Belgrad, Orşova güzergâhı ile Osmanlı topraklarına yönelmiştir. Sultan Abdülaziz, 31 Temmuz 1867 günü geç vakit Peşte'ye varmıştı. Budin civarında konaklaması için kendisine tahsis edilmiş eski bir şatoda Macar asilzadeleri ile görüşen ve akşam yemeği yiyen Sultan, daha sonra Gülbaba türbesi ve Mebni Camisini ziyaret etti.⁹⁶ Saral'ın Türk heyetinin Macaristan'ı ziyareti için tutulan hatıra defterine dayanarak aktardığına göre Sultan'ın türbeyi ziyareti için kırmızı bir çadır kuran ve geniş hazırlık yapan Macar ev sahipleri Osmanlı heyetinin türbeye ilgisizliği ile hayal kırıklığına uğramışlardır.⁹⁷ Türk heyetinin ilgisizliğinde çok kısa konaklayacakları Budin'de uzun seyahatin yorgunluğu nedeniyle dinlenmeyi seçmeleri ve türbe sahibinin Bektaşî olmasının rol oynaması mümkündür.

2 Ağustos 1867 günü erken saatlerde Sultan Abdülaziz Belgrad'tan geçerken Sırbistan Başbakanı Ilija Garašanin'in emriyle 101 pare top atışıyla selamlanmasına ve kalabalık bir kitlenin nehir kenarında toplanmasına karşın Sultan'ın gemisinden herhangi bir yanıt gelmemiş, gemi durmadan yoluna devam etmiştir.⁹⁸ Bunda muhtemeldir ki

92 *Bayerische Zeitung*, 30 Temmuz 1867, 3.

93 *Bayerische Zeitung*, 30 Temmuz 1867, 3.

94 *Neue Würzburger Zeitung*, 3 Ağustos 1867, 4.

95 *Neue Würzburger Zeitung*, 5 Ağustos 1867, 3.

96 Karaer, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Ziyareti ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları*, 144.

97 İsmail Tosun Saral, "Tarih Sürecinde Gül Baba Türbesinin İçine Genel Bir Bakış", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 9, sy. 30 (2004): 193-194.

98 *Neue Würzburger Zeitung*, 5 Ağustos 1867, 5.

Sırp isyanının dumanının henüz tütmeekte olması rol oynamıştır. Aynı gün öğleden sonra Orşova'ya, 3 Ağustos akşamı da Vidin'e ulaşan Osmanlı heyeti burada bir gece konaklamıştır. 4 Ağustos öğleyin Vidin'den hareket ederek akşam Rusçuk'a erişen kafileyi Rusçuk'ta Romanya Prensi Carol ve Dışişleri Bakanı Golesco karşılamıştır.⁹⁹ 6 Ağustos'ta Rusçuk'tan trenle Varna'ya hareket edilmiş ve oradan da İstanbul'a 7 Ağustos günü deniz yoluyla giriş yapılmıştır.

Sultan Abdülaziz dönüş yolculuğunda Osmanlı topraklarına girdiği andan itibaren geçtiği belli başlı şehirlerde görkemli törenlerle karşılanmıştır. Yol boyunca geçtiği başlıca Osmanlı kentleri olan Vidin, Rusçuk ve Varna'da düzenlenen şenlikler dışında yol boyunca da Sultan'ın trenine yönelik gösteriler düzenlendi. Özellikle Sadrazam'ın Sultan'ı karşılamak için gittiği Rusçuk'taki merasimler çok görkemliydi.¹⁰⁰ Aynı şekilde başkent İstanbul'da ve eyalet merkezlerinde yollar ve binalar kandillerle aydınlatılıp havai fişek gösterileri düzenlenmiş, Sultan'ın ziyareti ve dönüşü onuruna pek çok kaside yazılmıştır.¹⁰¹

Sonuç

Bu çalışmanın amacı Osmanlı Sultanı Abdülaziz'in 21 Haziran 1867 günü başlayıp 7 Ağustos 1867 günü İstanbul'a dönmesiyle sona eren uzun Avrupa ziyaretinin genel bir dökümünü sunmaktır. Bunu yaparken çalışmanın odak noktası Osmanlı devletinin Avrupa'nın büyük devletlerinin kamuoylarına ilgili ülkelerin basını tarafından nasıl sunulduğu ve ziyaret edilen ülke seçkinleri nezdinde nasıl algılandığıdır. Sultan Abdülaziz'in Avrupa gezisi Osmanlı Devleti'nin uzun süredir içinde yer alabilmek için çabaladığı Avrupa sisteminin içerisindeki gerçek konumunu anlaması açısından önemlidir. Bridge ve Bullen'in ifade ettiği gibi bu dönemde Avrupa'daki güç hiyerarşisindeki yerinden emin olamayan tek devlet Osmanlı İmparatorluğu idi. Zira Güneydoğu Avrupa'da geniş topraklara sahip olmasına ve Kırım Savaşı'nın ardından Düvel-i Muazzama tarafından Avrupa devleti olarak tanınmasına karşın gerçekte hiçbir

99 *Neue Würzburger Zeitung*, 7 Ağustos 1867, 4.

100 Osman Köksal, "Sultan Aziz'in Avrupa Seyahati Dönüşü Münasebetiyle Yapılan Kutlamalar ve Bir Manzum Tarihçe", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4, sy. 1 (Haziran 2003): 123.

101 Padişahın dönüşü dolayısıyla yapılan kutlamalar ve yazılan şiirler için Osman Köksal, "Sultan Aziz'in Avrupa Seyahati Dönüşü Münasebetiyle Yapılan Kutlamalar ve Bir Manzum Tarihçe", 122-130.

zaman Avrupalı olarak değerlendirilmiyordu.¹⁰²

Osmanlı heyetinin kırk yedi günlük Avrupa gezisi kapsamında, Sultan Abdülaziz Rus Çarı hariç olmak üzere Düvel-i Muazzama'ya dâhil diğer güçler olan Birleşik Krallık, Fransa, Prusya, Avusturya-Macaristan'ın hükümdarları ile görüşme fırsatı yakalamıştır. Ayrıca pek çok ufak prenslik ve devletin hükümdarları ile çeşitli tüccar ve cemaat temsilcisi de Sultan ile görüşmüştür. Görüşülen devlet adamı sayısına bakıldığında gezi çok başarılıdır.

Avrupalı hükümdarların kendi ülkelerinin silahlarını satabilmek için gösteriler düzenlemeleri, tüccarların ve yerel girişimlerin çeşitli ihraç kalemlerinde imtiyazlar sağlamak için uğraşmaları, hammadde ihtiyacı içerisindeki Avrupa sanayicilerinin Osmanlı ülkesindeki verimli tarım alanlarını vergi avantajlarıyla birlikte talep etmesi gezi boyunca Abdülaziz'in sıkça karşılaştığı konular olmuştur. Şüphesiz Osmanlı, dönemin Avrupası'nın *homo economicus* zihniyetine yabancıydı. Osmanlı heyetinin ve Sultan'ın genel tavrı Avrupa sanayisinin gelişmişliği karşısında hayranlık duymak ve çoğu ekonomik talebe siyasal faydalar umarak olumlu yanıtlar vermektir. Napoleon Bonaparte'ın yenilgisinin ardından Rusya, İngiltere, Avusturya-Macaristan ve Prusya'nın öncülüğünde hayata geçirilen ve daha sonra Fransa'nın da dâhil edildiği Avrupa Uyumu, 1815 Viyana Kongresi'nden sonra kıtada hâkim olacak genel norm ve kuralları belirliyordu. Avrupa Uyumu; muhafazakâr, statükocu, büyük güçlerin kendi aralarında savaşmayacağı ancak dünyanın geri kalanına güçlerini sergileyeceği bir düzen arzuluyordu. Fikret Adanır, her ne kadar Viyana Uyumu'nun ve ardından gelen Beşli İttifak'ın, Avrupa'daki sınırları ile rejimleri korumak ve yükselen milliyetçilik ve sosyalizme set çekmek amaçlı olduğunu belirtse de 19. yüzyıl Avrupası'nın Düvel-i Muazzaması'nın temelinde Hıristiyanlık olan bir uzlaşma olduğunu belirtir.¹⁰³ Bu görüşe bakarsak bu düzen Osmanlı'nın hiçbir koşulda gerçekten giremeyeceği bir büyük devletler düzenidir.

Bir diğer görüşe göreyse 1815 Viyana Kongresi ile başlayan ve 1914'te patlayan Birinci Dünya Savaşı'na dek süren yüzyıllık süreyi Avrupa'da Bismarck'ın ittifaklar sisteminin ya da Metternich'in büyük güç diplomasisinin yarattığı bir barış ve istikrar dönemi olarak görmek yanıltıcıdır. Sheldon Anderson'un not ettiği gibi 1815 ile Al-

102 F.R. Bridge & R. Bullen, *The Great Powers and the European System 1815-1914* (Londra & New York: Longman, 1980), 3.

103 Fikret Adanır, "Turkey's Entry into the Concert of Europe", *European Review* 13, sy. 3 (Temmuz 2005): 402.

man Birliği'nin sağlandığı 1871'e kadar Avrupa devletlerinin dâhil olduğu otuz savaş vuku bulurken, 1871 ile 1914 arasında bu sayı otuz yedidir.¹⁰⁴

Osmanlı Devleti de Avrupa Uyumu'na 1856 Paris Antlaşmasıyla dâhil olmadan önce de bu Antlaşma'dan sonra da hem savaşlar hem de iç isyanlarla dolu bir yüzyıl geçirmiştir. Sultan Abdülaziz'in 1867'deki Avrupa gezisi 1854-1856 Kırım Savaşı ile 1876-1878 yıllarındaki 93 Harbi arasındaki dönemin tam ortasında Girit İsyanı'nın en netameli anlarında gerçekleşmiştir. Avrupa gezisinin ilk amacı Osmanlı'nın 1856 Paris Antlaşması ile edindiği "büyük Avrupa devleti" kimliğinin teyidi ve buradan hareketle sınırlarının dokunulmazlığına güvence sağlanması ise bununla ilintili diğer amaç Girit İsyanı esnasında Avrupa devlet adamlarının ve kamuoyunun sempatisini kazanmaktı. Abdülaziz'in gezisi esnasında heyet, kendi Osmanlı imgelerinin Avrupa'da oryantal, Avrupa dışı bir öge olarak görüldüğüne dair pek çok izlenim edinmiştir. Burada unutulmaması gereken bir diğer nokta da Sultan Abdülaziz'in Avrupa gezisine asırlar önceki ataları gibi fetih ve askeri gücünün üstünlüğüne dayanan birinci sınıf bir devletin hükümdarı olarak değil, Avrupa'ya gırtlığına kadar borçlanmış, askeri ve sınai açıdan çok geride kalmış bir devletin başı olarak çıktığıdır. Paris, Londra, Koblenz ve Viyana'da Avrupa'nın dört büyük gücü hâlâ geniş topraklarda hüküm süren bu doğulu geri kalmış devletteki ekonomik ve siyasi çıkarlarını fazlalaştırabilmek için gövde gösterisi yapmışlardır. Şüphesiz bu diplomatik gösterilerin amacı Osmanlı ülkesindeki ticari imtiyazları korumak ve genişletmek, daha fazla silah satabilmek amacıyla Osmanlı Sultanı'nı etkilemektir.

Bu çalışmada gösterildiği üzere Osmanlı bürokrasisi açısından gezi, parçası olmayı çok istedikleri Avrupa medeniyeti ve diplomasisinin aracısız deneyimlendiği bir laboratuvar gibiydi. Avrupalı hükümdarların Girit İsyanı konusu başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmadaki pervasızlıkları aynı Sultan Abdülaziz'i etkilemek için düzenledikleri şatafatlı karşılımlar gibi güç gösterisiydi. On yıl önce Kırım Savaşı'nda Rusya'ya karşı Osmanlı ile beraber savaşan İngiltere ve Fransa açısından Osmanlı elde tutulması faydalı olan küçük bir ortak iken, Avrupa'da üç asır öncesinin korkulan Türk tehdidi yerini çoktan Rus korkusuna bırakmıştı. Her ne kadar Girit İsyanı Abdülaziz'in Avrupa gezisinin ardından 1869 yılında bastırılmış olsa da imparatorluk sınırları dâhilindeki özellikle Ortodoks Hıristiyan azınlıklar, her an patlaması olası bir Rus-Osmanlı savaşının sürekli yanan fitili olarak uygun zamanı beklemeye devam ediyorlardı. Bu nedenle Osmanlı Devleti için yakın ve öncelikli

104 Sheldon Anderson, "Metternich, Bismarck, and the Myth of the "Long Peace, '1815-1914'", *Peace and Change* 32, sy. 3 (2007): 304.

tehdit giderek genişleyen ve güçlenen kuzey komşusuydu. Abdülaziz'in Avrupa gezisinden on yıl sonra Osmanlı Devleti on dokuzuncu yüzyıldaki en büyük felaketini 93 Harbi'nde işte bu Rus tehdidinin elinden tadacaktı. Sultan'ın Avrupa gezisinden elde edilmesi umulan, Rusya'ya karşı İngiltere ve Fransa ile Kırım Savaşı ile kurulan müttefiklik ilişkisinin sürdürülmesiydi. Ne var ki beklenen İngiliz diplomatik desteği 93 Harbi'nde ancak Rus orduları Yeşilköy'e inip İstanbul kapılarına dayandığında gelecekti.

Kaynakça

Adanır, Fikret. "Turkey's Entry into the Concert of Europe". *European Review* 13, sy. 3 (Temmuz 2005): 395-417.

Aksüt, Ali Kemali. *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1944.

Anderson, Sheldon. "Metternich, Bismarck, and the Myth of the 'Long Peace' 1815-1914". *Peace and Change* 32, sy: 3 (2007): 310-328.

Bayerische Zeitung, 30 Temmuz 1867.

Bridge, F.R. & Bullen, R. *The Great Powers and the European System 1815-1914*. London & New York: Longman, 1980.

Buckle, George Earle (derleyen). *The Letters of Queen Victoria, A Selection of Her Majesty's Correspondence and Journal Between the Years 1862 and 1878, Vol. 1*. London: John Murray, 1926.

Buzpınar, Ş. Tufan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 31 (2020): 300-301.

Chiha, Nedjib H. "Osmanlı Devleti'nde Gayrimenkul Mülkiyeti Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu", *AÜHFD*, c. 24, sy. 1 (1967): 247-274.

Çolak, Banu. "Ondokuzuncu Yüzyıldan Günümüze Türkiye'de Değişen Sergileme Kavramı, Sergi Etkinlikleri ve Sergi Mekanları", *Journal of Fine Arts*, sy. 19 (2011): 1-8.

Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.

Davison, Roderic H. *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1963.

Elliot, Henry G. *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, (derleyen: Gertrude Elliot). London, 1922.

Fazıl Mustafa Paşa. *Bir Eser-i Siyasi*. İstanbul: Değirmenciyan Edeb Matbaası, 1326 (1910).

“French Affairs”, *The Observer*, 2 Haziran 1867.

Gök, Nejdet. “Mütercim Halimî Efendi’nin Notları Çerçevesinde Sultan Abdülaziz’in Avrupa Seyahati ve Sonuçları”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy. 7, (2012): 165-188.

Hanioglu, M. Şükrü. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2008.

İİF Araştırma Grubu. “Mustafa Fazıl Paşa’nın Sultan Abdülaziz’e Mektubu”, *İktisat İşletme ve Finans*, c. 11, sy. 127 (1996): 14-29.

Karaer, Nihat. Sultan Abdülaziz’in Avrupa Ziyareti ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora tezi, 2003.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, c. 7. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.

Karateke, Hakan T. “Who is the Next Ottoman Sultan? Attempts to Change the Rule of Succession during the Nineteenth Century”, içinde Weismann, Itzhak; Zachs, Fruma (derleyen), *Ottoman Reform and Muslim Regeneration: Studies in Honour of Butrus Abu-Manneq*, London & New York: I.B. Tauris, 2005.

Köksal, Osman. “Sultan Aziz’in Avrupa Seyahati Dönüşü Münasebetiyle Yapılan Kutlamalar ve Bir Manzum Tarihçe”, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 4, sy. 1 (Haziran 2003), 117-136.

Kutay, Cemal. *Avrupa’da Sultan Aziz*. İstanbul: Geçmişten Günümüze Türk Kitaplığı, 1970.

Mardin, Yusuf. “Namık Kemal ve Ziya Paşa’nın Londra Yılları 1867-1870”. *Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği*. Taha Toros Arşivi No: 506773: 7.

Mazıcı, Nurşen. “1930’a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sy. 18 (1996): 133.

Neue Würzburger Zeitung, 1 Ağustos 1867.

Neue Würzburger Zeitung, 3 Ağustos 1867.

Neue Würzburger Zeitung, 5 Ağustos 1867.

Palmer, Alan. *The Decline and Fall of the Ottoman Empire*. London: John Murray, 1992.

Reuters Express, 25 Temmuz 1867.

Saral, İsmail Tosun. “Tarih Sürecinde Gül Baba Türbesinin İçine Genel Bir Bakış”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Cilt: IX, sy. 30 (2004): 193-212.

Selahaddin Bey. *La Turquie a L’exposition Universelle de 1867*. Paris: Librairie Hachette, 1867.

Sydney Morning Herald, 3 Haziran 1867.

Tekdemir, Aziz. “1867 Paris Sergisi ve Sultan Abdülaziz’in Sergiyi Ziyareti”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, sy. 6 (Temmuz-2013): 9-12.

The Guardian, 6 Temmuz 1867.

The Manchester Guardian, 5 Haziran 1867.

The Manchester Guardian, 20 Haziran 1867.

The Manchester Guardian, 6 Temmuz 1867.

The Manchester Guardian, 10 Temmuz 1867.

The Manchester Guardian, 16 Temmuz, 1867.

The Manchester Guardian, 17 Temmuz, 1867.

The Observer, 14 Temmuz 1867.

The Observer, 21 Temmuz 1867.

“The Sultan: Abdul Aziz Khan”, *The Observer*, 28 Temmuz 1867.

“The Sultan”, *The Observer*, 21 Temmuz 1867.

“The Sultan”, *The Manchester Guardian*, 24 Temmuz 1867.

“The Sultan”, *The Manchester Guardian*, 25 Temmuz 1867.

The Times, 11 Temmuz 1867.

Toker, Hikmet. “Sultan Abdülaziz’in Müzisyen Kişiliğiyle İlgili İngiltere’de Yayımlanmış Bir Makale ‘Sultan and His Music’”, *Milli Saraylar*, (2013): 165-171.

Vak’a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, Cilt, XI. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

“Visit of the Sultan and Prince of Wales”, *The Observer*, 21 Temmuz 1867.

von Schweiger-Lerchenfeld, Amand. *Serail und Hohe Pforte, Enthüllungen über die jüngsten ereignisse in Stambul*, Wien, Pest, Leipzig: A. Hartleben's Verlag, 1879.

Weintraub, Stanley. *Victoria: An Intimate Biography*. New York: Truman Talley Books, 1987.

Zürcher, Erik Jan. *Turkey: A Modern History*. London: I.B. Tauris, Haziran 2004.

TARİH

Mental Preparations in the Two Camps Before the Battle of Mantzikert

Antonios Vratimos

Sakarya University Department of History

vratimos@sakarya.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-5908-4494

Gönderim Tarihi: 26.04.2024

Kabul Tarihi: 08.06.2024

Yayımlanma Tarihi: 28.06.2024

Nasıl Atıf Yapılır:

Vratimos, Antonios. "Mental Preparations in the Two Camps Before the Battle of Mantzikert".

Eklektik Sosyal Bilimler Dergisi 2, sy. 1 (Haziran 2024): 161-176.

Mental Preparations in the Two Camps Before the Battle of Mantzikert

Antonios Vratimos¹

Abstract

The outcome of the battle of Mantzikert that was fought between the Seljuk sultan Alp Arslan and the Byzantine emperor Romanos Diogenes paved the way for the expansion of the Turks into Asia Minor that resulted in the establishment of the sultanate of Rum. It is believed that this defeat was the sequel to the internal machinations of the Doukai against their political enemy Diogenes, since he was proclaimed emperor. In reality, the outcome was decided even before the imperial troops proceeded to battle. The paper discusses the war preparations in the two camps as described in Muslim and Christian historical sources. Alp Arslan's prudent acts gave his warriors the confidence and determination to fight bravely for their religion and their leader. Diogenes' haughtiness and severity in manner had very negative effects on his already dispirited soldiers who lost not only their fighting spirit, but also the trust in their commander. For this reason, the rumours of the Byzantine defeat were the perfect excuse they were looking for to avoid battle and retreat, ignoring Diogenes' order to return to their lines.

Keywords *Romanos IV Diogenes, Alp Arslan, Byzantine army, Seljuks, morale.*

Introduction

Shortly after he took the throne, the Seljuk sultan Alp Arslan began his first campaign in Caucasus. In 1065 he became governor of Ani. Almost three years later, he annexed several Georgian regions. In the meantime, the emir Afshin with his troops was marching unmolested through the eastern provinces of Asia Minor. Finally, Byzantium decided to take steps against the Seljuks with Romanos Diogenes, a soldier by profession. His first two expeditions in 1068 and 1069 had some success, but nothing long lasting. In 1071, he launched his third campaign that resulted in the fateful battle of

1 Sakarya University Department of History, vratimos@sakarya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5908-4494

Mantzikert. At that time Alp Arslan was in Northern Syria, aiming to occupy territories controlled by certain Arab emirs. His major target was a plunder-rich offensive against the Fatimids of Egypt.² Upon news of Diogenes' advance with a sizable army, the sultan abandoned his plans in Syria and forged his way into Armenia. Following the northern route, Diogenes reached Theodosiupolis (mod. Erzurum). Thence he dispatched the mercenary divisions with the select corps to Chliat (mod. Ahlat) and attacked Mantzikert with the troops available to him. After occupying the fortress and the city, he headed in a southerly direction towards Chliat to join the troops already there. It was at that time, when the foragers were harassed by the vanguard of the sultan's forces. Diogenes called upon the force at Chliat for aid, but received no response; hence, he proceeded to battle with the remnants of his army. On 26th August, the two opponents fought against each other near Mantzikert. The warriors of Alp Arslan scored a notable victory, having lured the Byzantines into ambushes. The emperor was led into captivity, but released eight days later, after he signed a peace agreement with the victor.

The purpose of this paper is to examine the mental preparations held in the two camps on the eve of the crucial battle for the control of Anatolia. Without denying the significance of factors like the fiscal neglect of the armed forces or the arrears of pay,³ our main area of focus centres around the two leaders and particularly their effort to ensure the discipline and morale of their men. To achieve his goal, the sultan worked on strengthening their religious sentiment and conflating his status with theirs. In sharp contrast, the Byzantine emperor further damaged with his offensive manner the already low confidence of his troops. As a result, the battle was lost before his personal enemies put into action the plan of betrayal.⁴

2 For a further analysis see Alexander D. Beihammer, *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia ca. 1040-1130* (London and New York: Routledge, 2017), 152-155.

3 The topic has been discussed by Speros Vryonis Jr., "The Eleventh Century: Was There a Crisis in the Empire? The Decline of Quality and Quantity in the Byzantine Armed Forces" in *The Empire in Crisis (?): Byzantium in the 11th Century (1025-1081)*, [International Symposium 11] ed. Vassiliki Vlyssidou (Athens: National Hellenic Research Foundation, 2003), 17-43, esp. 23-26, 39-40; and John Haldon, "Approaches to an Alternative Military History of the Period ca. 1025-1071", 45-74, esp. 58-60 (the paper is published in the same volume).

4 Speros Vryonis Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1971), 100-101, note 109.

The War Preparations from the Muslim Perspective

Surprisingly, the only source which provides the most balanced account of the warfare preparations in both camps is the fifteenth-century Persian writer Mīrkhwānd. His description begins with Romanos IV Diogenes sitting on a golden throne under a high tent that was set up in the middle of the camp. A great number of hierarchs were standing in front of him, holding vessels of holy water in their hands, while other clerics and monks were reciting the Bible and chanting psalms. On the opposite camp, the sultan invested himself in encouraging his men by reminding them that many times in the past, God assisted a small army overcome a large one.⁵ In response, they cheered him on and started preparing their armour for the battle ahead.⁶

The next phase of preparations occurred three days later (on Friday) after the failure of the negotiations and the contemptuous dismissal of the sultan's peace proposals by Diogenes. Mīrkhwānd relates that the emperor tried to arouse the zeal of his men. He ordered a full-scale attack, hoping to be victorious. He then took his spear, mounted his horse, and asked from the Greek and Armenian soldiers to fight with determination and strength⁷ (it should be noted that all the mercenary units were at Chliat, but ignored Diogenes' call for reinforcements.⁸ He was thus left with no alternative, but

5 Zahīr al-Dīn Nīshāpūrī has the Turks recite altogether that verse after their historic victory [Carole Hillenbrand, *Turkish Myth and Muslim Symbol: The Battle of Manzikert* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007), 36]. For this Persian chronicler, see Claude Cahen, "The Historiography of The Seljuqid Period" in *Historians of the Middle East*, eds. Bernard Lewis – Peter M. Holt (London: Oxford University Press, 1962), 73-76. Also, Carole Hillenbrand, "Some Reflections on Seljuq Historiography" in *Eastern Approaches to Byzantium. Papers from the thirty-third Spring Symposium of Byzantine Studies*, ed. Antony Eastmond, University of Warwick, Coventry, March 1999, (Aldershot: Ashgate, 2001), 76-77.

6 Mīrkhwānd, *Turkish Myth*, 99-100, apparently draws on from other historians. He states that patriarchs in forty rows and four bishops took part in the Eucharist. Al-Ḥusaynī, the thirteenth-century chronicler, makes a mention of the event, focusing on the splendour of Diogenes' pavilion and the throne. He refers to the presence of a large number of clerics and monks without saying anything about hierarchs. See, Qibla Ayaz, *An Unexploited Source for the History of the Saljūqs: A Translation of and Critical Commentary on the Akhbār al-Dawlat al-Saljūqiyya* (Ph.D. diss.: Edinburgh: University of Edinburgh, 1985), 120-121 (hereafter, Al-Ḥusaynī).

7 Mīrkhwānd, *Turkish Myth*, 100-101.

8 Eudoxos T. Tsolakakis (ed.), Η συνέχεια της Χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτση (*Ioannes Skylitzes Continuatus*) (Thessaloniki: Hetaireia Makedonikon Spoudon, 1967), 144.22-24 (hereafter, Skylitzes Cont.). See discussion in Antonios Vratimos, "Joseph Tarchaneiotes and the Battle of Mantzikert (AD 1071)", *Al-Masāq* 32, no. 2 (2020): 163-168. Cf. Jonathan Shepard, "Byzantinorussica", *Revue des Études Byzantines* 33 (1975): 220-222.

to attack with the troops at his disposal. Those were made up of Byzantines and Armenians).⁹ The sultan, at the same time, tried to bolster the morale of his men, warning them that an ignominious slavery or a shameful death would befall the cowards in the upcoming battle. Their only choice was therefore to put their trust in God and fight with courage and distinction. Everybody then pledged to exert utmost efforts to protect their leader and their religion.¹⁰ All these preparations, as appear in the text of Mīrkhwānd, are most likely inflated and are thrown in for reasons of sensationalism. The divine sentiment is what defines the meaning that the chronicler wishes to convey to his reader: Diogenes swore a most solemn oath that he would put his throne in Muslim land.¹¹ Yet, Islam triumphed against Christianity. The significance that the chronicler attaches to religion is further disclosed in the language he employs to create a sonoric effect. The words of Alp Arslan to his warriors, in the first phase, are presented as an omen of victory for the Turks, while in the second, the ardour for religious warfare filled everyone with much confidence.¹²

Similar embellishments in the preparations for the fateful encounter are found, more or less, in all Muslim sources. In general, the storytelling motif that most chroniclers articulate is as follows:

Upon the news of Diogenes' march westwards, Alp Arslan sent away his wife with his most precious treasures and ordered his vizier Nizam al-Mulk to collect a big army

9 According to Peter Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire* (Lisbon: Livraria Bertrand, 1963), 20, the Armenian elements in the imperial army predominated from the ninth century to the Crusades. A similar opinion has been also expressed by Tara L. Andrews, *Prolegomena to a Critical Edition of the Chronicle of Matthew of Edessa with a Discussion of Computer-Aided Methods Used to Edit the Text* (Ph.D. diss.: University of Oxford, 2009), 91, who argues that the Armenians made up much of Diogenes' army. Jean-Claude Cheynet, "Mantzikert. Un désastre militaire?", *Byzantion* 50 (1980): 424, maintains too that a large proportion of the army consisted of Armenians either from Sebasteia, or from Theodosiopolis, or from Syria and Armenia.

10 Mīrkhwānd, *Turkish Myth*, 101. The Seljuks' conversion to Islam in the era of Tughrul Beg and Alp Arslan is a subject of an ongoing dispute. Recent views concur that the process was of longer duration than initially thought [see for example Andrew Peacock, *The Great Seljuk Empire* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015), 9; Hillenbrand, *Turkish Myth*, 114-138]. Nicholas Morton, "The Saljuq Turks' Conversion to Islam: The Crusading Sources", *Al-Masāq* 27, no. 2 (2015): 109-118, enumerates several cases in which the Seljuks compromised their Sunni identity in the name of political expediencies.

11 Ibid., 100.

12 Ibid., 100, 101.

for him.¹³ He next gathered his warriors to appeal for support in his fight against the Christian enemy. In order to keep their spirits up, he declared his readiness to wage *ghazā* in expectation of divine reward and assured them that martyrdom is the path that leads to paradise. He only demanded that in case he died in the battle, his men should make his son Malikshah his successor. Some sources (e.g. al-Turtūshī, al-Fāriqī, al-Aqsara’i) completely omit this phase, while others (e.g. Rashīd al-Dīn)¹⁴ incorporate it into the second. The exact date of this first phase is rather hard to determine. We learn from the Coptic Orthodox bishop Ibn al-Muqaffa’ that Alp Arslan was told about the Byzantines’ campaign in the month of Bashans, which corresponds to the ninth month (9 May-7 June) of the Gregorian calendar. This was during his stay in Edessa, but after his unsuccessful effort to take the city of Aleppo.¹⁵ According to Arab chroniclers, though, the sultan had crossed the Euphrates and had been at Azarbayjan when informed about Diogenes’ expedition.¹⁶ But the point cannot be pressed any further in the absence of firm evidence.

The second phase of the storytelling motif starts with the sultan’s speech to his men on Friday. Following some religious invocations, he let them choose whether to stay with him or leave the camp; yet he did not force anybody to take part in the battle. He afterwards stressed his humbleness before Allah, referring to himself as a modest warrior for faith.¹⁷ (Ibn al-Jawzī also has the sultan emphasise the secular and spiritual benefits awaiting the participants to the battle: spoils for the victors and eternal heaven for the martyrs. All the rest will face ignominy and shame).¹⁸ His followers answered by promising obedience. Then Alp Arslan left aside his bow and arrows (the typical nomad weaponry for long-range encounters), collected the sword and mace,

13 The account of al-Ḥusaynī, *Unexploited Source*, 117 leaves one with the clear impression that the sultan’s wife and the vizier had been dispatched to Hamadān sometime earlier.

14 Rashīd al-Dīn, *Turkish Myth*, 92.

15 See, ‘Aziz Sūryal Atiya, Yassā ‘Abd al-Masīh, and Oswald Hugh Ewart KHS-Burmester (trans.-ann.), *History of the Patriarchs of the Egyptian Church, Known as the History of the Holy Church by Sawīrus Ibn al-Muqaffa’*, Bishop of Al-Ašmūnīn, Vol. 2/3, *Christodoulos – Michael (A.D. 1046–1102)* (Cairo: Société d’archéologie copte, 1943-1974), 307-308.

16 E.g. Donald S. Richards (trans.-ann.), *The Annals of the Saljuq Turks: Selections from al-Kāmil fī’-l Ta’rīkh of ‘Izz al-Dīn Ibn al-Athīr* (London: Routledge, 2002), 170 (hereafter, Ibn al-Athīr). Also, Al-Ḥusaynī, *Unexploited Source*, 116.

17 E.g. al-Ḥusaynī, *Unexploited Source*, 120; ibn al- Athīr, *Annals*, 171.

18 Ibn al-Jawzī, *Turkish Myth*, 39.

and tied the tail of his horse.¹⁹ His gesture was emulated by his warriors. Hereupon, they performed religious duties and read out Quranic passages. What came afterwards was the preachers' prayers on the pulpits for a victorious outcome.²⁰ Regarding the religious zeal as a sign of good fortune, the sultan said the *takbīr* together with his faithful warriors, mounted his horse, and began the attack against the army of the infidels.²¹

Christian Accounts of the War Preparations on the Byzantine Side

The eleventh-century historian Michael Attaleiates provides the most accurate account of the event in question. He accompanied Diogenes on all three of his military campaigns, but did not witness the battle itself at Mantzikert, since he had most likely stayed with the camp.²² The emperor, irritated by the failure of the magister Nikephoros Bryennios to repel the enemy assault against the foragers of the army, accused him of cowardice, and ignored his appeal for reinforcements. Then, Attaleiates reports, he summoned the soldiers and “*spoke to them about the battle with hard language, and contrary to custom*”. Next, the priest recited some excerpts from the Gospels that roused intense feelings of fear. Some – including the historian himself – regarded them as an early warning signal for the debacle that would befall Byzantium.²³

19 In all probability, the choice of weapons was a symbolic act meant to express Alp Arslan's intention to fight to the end. Alfred Friendly, *The Dreadful Day: The Battle of Manzikert, 1071* (London: Hutchinson, 1981), 188.

20 The content of that prayer is offered by al-Husayni, *Unexploited Source*, 117-119. An abridged version of it is also found in the narrative account of Ahmed Ibn Mahmud, the sixteenth-century Ottoman scholar and historian. See Antonios Vratimos and Ender Büyüközkar, “The Manzikert Campaign from an Ottoman Perspective”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 74 (2021): 502-503.

21 The second phase of the preparations is also repeated in the account of the thirteenth-century Syrian chronicler Bar Hebraeus. See, Ernest A. Wallis Budge (trans.), *The Chronography of Gregory Abū'l-Faraj, 1225-1286, the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus; Being the First Part of his Political History of the World* (Amsterdam: Apa – Philo Press, 1976), 220.

22 See Antonios Vratimos, “Was Michael Attaleiates Present at the Battle of Mantzikert?”, *BZ* 105, no. 2 (2012): 833-839. For a detailed biography of the writer, see the introduction by Dimitris Krallis, *Michael Attaleiates and the Politics of Imperial Decline in Eleventh Century Byzantium* (Tempe: ACMRS, 2012).

23 Eudoxos T. Tsolakis (ed.), *Michaelis Attaliatae Historia* [CFHB 50] (Athens: Academia Atheniensis, 2011), 119.18-120.4 (hereafter Attaleiates). This is also reiterated by Skylitzes Cont., *Συνέχεια Χρονογραφίας Σκυλίτζη*, 145.22-28, and Ioannes Zonaras. See, Theodor Büttner Wobst (ed.), *Ioannis Zonarae Epitomae historiarum libri XIII-XVIII*. 3 vols. [CSHB] (Bonn: Ed. Weber, 1841-1897), 697.17-698.1 (hereafter Zonaras). The translation of excerpts from Byzantine texts is mine.

“If they persecuted me, they will persecute you; if they kept my word, they will keep yours also. But all this they will do to you...because they do not know him who sent me...indeed, the hour is coming when whoever kills you will think he is offering service to God”.²⁴

The divine element, thus, makes itself visible in Attaleiates’ work too (it merits notice that its importance is also underscored in the *Taktika*, the military handbook of Leo VI: “[All] wars are conducted in the name of God and our love towards Him”).²⁵ What, however, draws greater attention is the difference in how the two commanders alerted their men to be ready to take the field. For reasons not explicitly stated in the *Historia*, the emperor changed his initial decision and sent the magister Nikephoros Basilakes to help Bryennios. Basilakes was finally defeated and led captive to the Seljuk headquarters.²⁶ The bad news and the appearance of the arriving soldiers groaning with pain from their wounds instilled an atmosphere of panic in the entire encampment. Things turned worse at night, when the Uze mercenaries were attacked by the enemy mounted archers before the palisade. Due to the terror and confusion that followed, “everyone wished to die rather than to witness such [an occurrence]. Not having experienced this was regarded as good luck. And they called fortunate those who had not attended this”.²⁷ Some lines below, Attaleiates provides an even more dramatic picture of the situation, stating, “Everyone spent the night staying awake and having their eyes open because, who was able to sleep when the danger of the [enemy] sword drawn out was virtually pointed before them?”.²⁸ The very next day,

24 John: 15.20-16.2, Eberhard and Erwin Nestle – Barbara and Kurt Aland (eds.), *Greek-English New Testament* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1981), 301-302.

25 See George Dennis (ed.-trans.-comm.), *The Taktika of Leo VI* [CFHB 49] (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Library, 2010), 248.412 (hereafter Leo VI).

26 A different version of this event is provided by the twelfth-century general statesman and historian Bryennios, Paul Gautier (ed.-trans.), *Nicéphore Bryennio Histoire* [CFHB 9] (Brussels: Byzantion, 1975), 109.15-113.18.

27 Attaleiates, *Historia*, 121.14-17.

28 Ibid., 171.24-27. On that, see also Skylitzes Cont., *Συνέχεια Χρονογραφίας Σκυλίτζη*, 146.25-26.

their anguish reached its pinnacle, when a Scythian group went over to the Seljuks.²⁹

Diogenes' acute stringency and stubbornness, therefore, brought about results opposite to those he desired. But how this “*contrary to custom*” may be interpreted? It should be borne in mind that Attaleiates followed the emperor Diogenes on his military campaigns as member of the legal officers. Being in charge of dispensing justice within the army, he was required to have a detailed and elaborate knowledge of Byzantine military textbooks that contain binding instructions for the armed forces.³⁰ In this light, Attaleiates' statement should be considered as an oblique criticism of how Diogenes prepared his army. By Leo VI's prescriptions, the priest has to perform the prayers and seek God's help in the impending battle.³¹ The commander-in-chief, on the other hand, ought to inspire his men with an appreciation of the glory inherent in being Romans³² and promise rewards for valiant deeds.³³ In Attaleiates' text, though, there are no hints at all that the emperor tried to keep the morale of the soldiers up. The twelfth-century Armenian chronicler Matthew of Edessa simply reports that in the morning before the ill-fated battle, the emperor was pledged to bestow honours on

29 Attaleiates, *Historia*, 122.2-7; Also, Skylitzes Cont., *Συνέχεια Χρονογραφίας Σκυλίτζη*, 146.26-147.4; Zonaras, *Epitomae historiarum*, 699.3-5. According to Cheynet, “Un désastre militaire?”, 424 – a view that I fully share – those Uzes did not belong to the mercenary regiments dispatched to Chliat. They constituted an auxiliary body of the imperial army. This conclusion relies on the *Συνέχεια*, 116.5-10, where Skylitzes Continuatus reports that the Uzes settled in Macedonia during the reign of Constantine Doukas (1059-1067) had been incorporated as subject allies.

30 On whether Attaleiates' post had an official status, see Vratimos, “Was Attaleiates Present?”, 830-833. Cf. Andreas Gkoutzioukostas, “Returning to the *krites tou stratopedou*: Previous and recent considerations”, *BZ* 109, no. 1 (2016): 33-40. The functions of this office are discussed in John Haldon, “The *Krites tou Stratopedou*: A New Office for a New Situation?”, *Travaux et Mémoires* 14 (2002): 279-286. Also, Andreas Gkoutzioukostas, “Ο κριτής του στρατοπέδου και ο κριτής του φοσσάτου”, *Byzantina* 26 (2006): 79-99.

31 Leo VI, *Taktika*, 290.1-7. The significance of this work is reflected in a great number of manuscripts (totally eighty-eight) that have survived to the present day. This undoubtedly reveals that the major military principles of the *Taktika* retained their value unabated until the fall of Byzantium. On Leo VI's Tactical Constitutions see also Shaun Tougher, *The Reign of Leo VI (886-912) Politics and People* (Leiden, New York, Köln: Brill, 1997), 168-183.

32 It is known that the Byzantines considered themselves direct descendants of the Romans through their history. See indicatively Ruth Macrides – Paul Magdalino, “The Fourth Kingdom and the Rhetoric of Hellenism” in *The Perception of the Past in Twelfth-Century Europe*, ed. Paul Magdalino (London, Rio Grande: Hambledon, 1992), 120. Also, George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, translated by Joan Hussey (New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1969), 28.

33 Leo VI, *Taktika*, 278.13-17.

those who would fight the Seljuks with courage and fortitude.³⁴ Aristakes of Lastivert focuses upon the Armenians only, claiming that Diogenes' anger was mollified when he saw that they were fighting with loyalty and integrity, while their fellow soldiers turned to flight;³⁵ hence, he promised many rewards.³⁶ Regrettably, their writings cannot be cross-referenced in Byzantine texts. In Leo VI's *Taktika*, it is pointed out that material rewards should be secondary to rewards of patriotic virtues.³⁷ Apparently, his prescription concerns donatives and rewards that emperors granted to officers, occasionally to regular soldiers too, in the course of campaigns.³⁸ What is of great importance, though, is that both Matthew of Edessa and Aristakes of Lastivert record some grave problems that Diogenes had with the Armenian element in his army,³⁹ problems that affected to an extent the soldiers' fighting spirit and contributed to the catastrophe at Mantzikert.

Concluding Remarks

The contrast between the two camps is conspicuous. Alp Arslan, being well aware that his forces were numerically inferior to the Byzantines, had to try harder to maintain discipline and increase the courage of his warriors with statements of religious

34 Ara Edmond Dostourian, *Armenia and the Crusades, Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa* [Armenian Heritage Series] (Lanham, New York, London: University Press of America, 1993), 134. On Armenian writers and their chronicles see Charles J. F. Dowsett, "Armenian Historiography" in *Historians of the Middle East*, eds. Bernard Lewis and Peter M. Holt (London: Oxford University Press, 1962), 259-268.

35 A considerable number of Armenians had deserted with the general Joseph Tarchaneiotos before the battle. On this see analysis by Antonios Vratimos, "Revisiting the Role of the Armenians in the Battle of Mantzikert", *Reti Medievali Rivista* 21, no. 1 (2020): 73-89.

36 Marius Canard – Haïg Berbérian (intro.-trans.-comm.), *Aristakès de Lastivert, Récit des malheurs de la nation arménienne* (Brussels: Éditions de Byzantion, 1973), 126.

37 Leo VI, *Taktika*, 250.419-420.

38 John Haldon, *A Critical Commentary on the Taktika of Leo VI* [Dumbarton Oaks Studies 44] (Washington, D.C.: Harvard University Press, 2014), 268.

39 By Matthew of Edessa's account, Diogenes threatened the Armenian inhabitants of Sebasteia with extirpating their religion after returning from his campaign in Persia (Dostourian, *Armenia and the Crusades*, 132-133). This is repeated by the thirteenth-century Armenian scholar Vardan Vardapet in more general form. He simply relates that Diogenes, in the course of his campaign against the sultan, threatened to Grecise the Armenians. [Robert W. Thomson, "The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i", *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989): 195].

content. Diogenes, on the contrary, had too much confidence that his massive army would fill his adversary with terror. Indeed, the thirteenth-century Persian writer Rashīd al-Dīn describes Alp Arslan as frightened by the size of the imperial forces.⁴⁰ Yet, he was not dejected, but carefully worked on drawing up the battle plan and undermining the morale of the enemy ranks. Judging from the outcome, he was effective and efficient in both instances. His vanguard attacked the Byzantine foraging parties and defeated the reinforcements sent from Mantzikert. Meanwhile, he obtained control of the river flowing beside the imperial camp which was at risk of being cut off from food and water supplies.⁴¹ Leo illustrates in the *Taktika* the disastrous effects of dearth of necessities on the soldiers' morale.⁴² On this basis, the eleventh-century distinguished General Kekaumenos prescribes in his own military handbook, the *Strategikon*, that the commander-in-chief should never delay the battle if there are limited provisions, and also reinforcements are not expected to arrive in time.⁴³

By Attaleiates' account, Diogenes was overcome by fear only when he was told about the double failure of the magisters who had been dispatched one after another to aid the forces that were foraging in the vicinity of Mantzikert.⁴⁴ The result was to transfer his frustration and irritation towards his soldiers whose anxiety turned into panic when the Scythian mercenaries were attacked outside the encampment on a moonless night, while others defected to the side of the enemy on the next day. Finally, the troops at Diogenes' disposal had to face the Seljuks in close quarters without the support of the divisions who were at Chliat. And those divisions constituted the special corps of the army. In Attaleiates' wording: "*They were more trained in the 'dance of war' and were always fighting in front-line battles*".⁴⁵ All this leads us conclude with some certainty that the troops under Diogenes' leadership were intimidated and hesitant to confront an enemy who had already gained the upper hand in terms of morale. On this basis the sudden reversal of the imperial standard during the pursuit, as Attaleiates

40 Rashīd al-Dīn, *Turkish Myth*, 91.

41 Attaleiates, *Historia*, 121.28-122.2.

42 Leo VI, *Taktika*, 298.89-93.

43 Dimitris Tsougarakis (intro.-trans.-comm), *Kekaumenos Strategikon* (Athens: Kanakis, 1996), 95-97.

44 Attaleiates, *Historia*, 120.19-20.

45 Ibid., 115.27.116.2. Attaleiates considers the dividing of the army as the main reason for the defeat, putting the blame on Diogenes. On this see analysis by Antonios Vratimos, "Two Remarks on Michael Attaleiates' Account of the Preliminaries to the Battle of Mantzikert", *Symbolae Osloenses* 91, no. 1 (2017): 161-163.

claims,⁴⁶ and the spreading rumors of Diogenes' defeat provided the Byzantines with the excuse they sought to run away and save their life. The emperor's participation in the fighting was rather a desperate attempt to stimulate the courage and tenacity of his army. It came, however, very late, because the battle had been decided before it really began.

Bibliography

Sources

Al-Husaynī. Ayaz, Qibla. "An Unexploited Source for the History of the Saljūqs: A Translation of and Critical Commentary on the Akhbār al-Dawlat al-Saljūqiyya". PhD diss., University of Edinburgh, 1985.

Aristakes of Lastivert. Canard, Marius and Berbérian, Haïg (intro.-trans.-comm.). *Aristakès de Lastivert, Récit des malheurs de la nation arménienne*. Brussels: Éditions de Byzantion, 1973.

Attaleiates. Tsolakis, Eudoxos T. (ed.). *Michaelis Attaliatae Historia* [CFHB 50] (Athens: Academia Atheniensis, 2011).

Bar Hebraeus. *The Chronography of Gregory Abū'l-Faraj, 1225-1286, the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus; Being the First Part of his Political History of the World*. Translated by Ernest A. Wallis Budge. Amsterdam: Apa – Philo Press, 1976.

Bryennios. Gautier, Paul (ed.) *Nicéphore Bryennio Histoire* [CFHB 9] (Brussels: Byzantion, 1975).

Ibn al-Athīr. *The Annals of the Saljuq Turks: Selections from al-Kāmil fī'l-Ta'rīkh of 'Izz al-Dīn Ibn al-Athīr*. Translated by Donald S. Richards. London: Routledge, 2002.

Ibn al-Jawzī. Hillenbrand, Carole. *Turkish Myth and Muslim Symbol: The Battle of Manzikert* Edinburgh: Edinburgh University Press.

46 Attaleiates, *Historia*, 124.14-27.

Ibn al-Muqaffa'. Atiya, 'Aziz Sūryal, 'Abd al-Masīḥ, Yassā, and KHS-Burmester, Oswald Hugh Ewart (trans. and annot.). *History of the Patriarchs of the Egyptian Church, Known as the History of the Holy Church by Sawīrus Ibn al-Muqaffa', Bishop of Al-Ašmūnīn*, Vol. 2/3, *Christodoulos – Michael (A.D. 1046–1102)* (Cairo: Société d'archéologie copte, 1943-1974).

Kekaumenos. Tsougarakis, Dimitris (intro.-trans.-comm). *Kekaumenos Strategikon* (Athens: Kanakis, 1996).

Leo VI. Dennis, George (ed.-trans.-comm.). *The Taktika of Leo VI* [CFHB 49] (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Library, 2010).

Matthew of Edessa. *Armenia and the Crusades, Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa*. Translated by Ara Edmond Dostourian. London: University Press of America, 1993.

Mīrkhwānd. Hillenbrand, Carole. *Turkish Myth and Muslim Symbol: The Battle of Manzikert*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

New Testament. Nestle, Eberhard and Erwin – Aland, Barbara and Kurt (eds.). *Greek-English New Testament*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1981.

Nīshāpūrī. Hillenbrand, Carole. *Turkish Myth and Muslim Symbol: The Battle of Manzikert*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Rashīd. Hillenbrand, Carole. *Turkish Myth and Muslim Symbol: The Battle of Manzikert*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Skylitzes Continuatus. Tsolakīs, Eudoxos T. (ed.). Η συνέχεια της Χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτση (Ioannes Skylitzes Continuatus) (Thessaloniki: Hetaireia Makedonikon Spoudon, 1967).

Vardan. Thomson, Robert W. "The Historical Compilation of Vardan Arewել*'i*", *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989): 125-226.

Zonaras. Büttner Wobst, Theodor (ed.). *Ioannis Zonarae Epitomae historiarum libri*

XIII-XVIII. 3 vols. [CSHB] (Bonn: Ed. Weber, 1841-1897).

Secondary Sources

Andrews, Tara. L. “Prolegomena to a Critical Edition of the Chronicle of Matthew of Edessa with a Discussion of Computer-Aided Methods Used to Edit the Text” Ph.D. diss., University of Oxford, 2009.

Beihammer, Alexander D. *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia, ca. 1040-1130*. Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies, University of Birmingham. London and New York: Routledge, 2017.

Cahen, Claude. “The Historiography of The Seljuqid Period” in *Historians of the Middle East*, eds. Lewis, Bernard and Holt, Peter M. (London: Oxford University Press, 1962), 59-78.

Charanis, Peter. *The Armenians in the Byzantine Empire*. Lisbon: Livraria Bertrand, 1963.

Cheyne, Jean-Claude. “Mantzikert. Un désastre militaire?”. *Byzantion* 50 (1980): 410-438.

Dowsett, Charles J. F. “Armenian Historiography” in *Historians of the Middle East*, eds. Lewis, Bernard and Holt, Peter M. (London: Oxford University Press, 1962), 259-268.

Friendly, Alfred. *The Dreadful Day: The Battle of Manzikert, 1071*. London: Hutchinson, 1981.

Gkoutzioukostas, Andreas. “Ο κριτής του στρατοπέδου και ο κριτής του φουσσάτου”, *Byzantina* 26 (2006): 79-99.

Gkoutzioukostas, Andreas. “Returning to the krites tou stratopedou: Previous and Recent Considerations”. *Byzantinische Zeitschrift* 109, no. 1 (2016): 33-40.

Haldon, John. “The Krites tou Stratopedou: A New Office for a New Situation?”.

Travaux et Mémoires 14 (2002): 279-286.

Haldon, John. “Approaches to an Alternative Military History of the Period ca. 1025-1071” in *The Empire in Crisis (?): Byzantium in the 11th Century (1025-1081)*, [International Symposium 11] ed. Vlyssidou, Vassiliki (Athens: National Hellenic Research Foundation, 2003), 45-74.

Haldon, John F., *A Critical Commentary on the Taktika of Leo VI*. Washington, D.C: Harvard University Press, 2014.

Hillenbrand, Carole. “Some Reflections on Seljuq Historiography” in *Eastern Approaches to Byzantium. Papers from the thirty-third Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Warwick, Coventry, March 1999* [Publication for Society for the Promotion of Byzantine Studies], ed. Eastmond, Antony (Aldershot: Ashgate, 2001), 163-181.

Krallis, Dimitris, *Michael Attaleiates and the Politics of Imperial Decline in Eleventh Century Byzantium*. Tempe: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2012.

Macrides, Ruth and Magdalino, Paul. “The Fourth Kingdom and the Rhetoric of Hellenism” in *The Perception of the Past in Twelfth-Century Europe*, ed. Magdalino, Paul (London, Rio Grande: Hambledon, 1992), 117-155.

Morton, Nicholas. “The Saljuq Turks’ Conversion to Islam: The Crusading Sources.” *Al-Masāq* 27, no. 2 (2015): 109-118.

Peacock, Andrew C.S. *The Great Seljuk Empire*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015.

Shepard, Jonathan. “Byzantinorussica.” *Revue des Études Byzantines* 33 (1975): 211-225.

Tougher, Shaun. *The Reign of Leo VI (886-912) Politics and People*. Brill: Leiden, New York, Köln, 1997.

Vratimos, Antonios. “Was Michael Attaleiates Present at the Battle of Mantzikert?” *Byzantinische Zeitschrift* 105, no. 2 (2012): 829-840.

Vratimos, Antonios. “Two Remarks on Michael Attaleiates’ Account of the Preliminaries to the Battle of Mantzikert.” *Symbolae Osloenses* 91, no. 1 (2017): 159-169.

Vratimos, Antonios. “Joseph Tarchaneiotos and the Battle of Mantzikert (AD 1071).” *Al-Masāq* 32, no. 2 (2020): 156-168.

Vratimos, Antonios. “Revisiting the Role of the Armenians in the Battle of Mantzikert.” *Reti Medievali Rivista* 21, no. 1 (2020): 73-89.

Vratimos, Antonios and Büyüközkara, Ender. “The Manzikert Campaign from an Ottoman Perspective.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 74 (2021): 502-503.

Vryonis, Speros Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1971.

Vryonis, Speros Jr., “The Eleventh Century: Was There a Crisis in the Empire? The Decline of Quality and Quantity in the Byzantine Armed Forces” in *The Empire in Crisis (?): Byzantium in the 11th Century (1025-1081)*, [International Symposium 11] ed. Vlyssidou, Vassiliki (Athens: National Hellenic Research Foundation, 2003), 17-43.

